

Національна академія наук України
Інститут історії України

Лариса Якубова, Володимир Головка,
Яна Примаченко

Русский мир на Донбасі
та в Криму: історичні витоки,
політична технологія,
інструмент агресії

(аналітична доповідь)

Київ – 2018

УДК 323.1+94(477)"1774/2016"

ББК 66.5:63.3 (4Укр)

Лариса Якубова, Володимир Головко, Яна Примаченко

Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична доповідь). – Київ, 2018. – 227 с.

Аналітична доповідь узагальнює результати дослідження, здійсненого в рамках науково-дослідного проекту «*Русский мир* на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії», пропонує нові теоретико-методологічні підходи до аналізу сучасного стану міжетнічних відносин у регіонах й окреслює перспективи українського націєтворення в світлі подій так званої *Русской весни*.

Показано, як системна ментальна, ідеологічна та методологічна криза, про яку йшлося в наукових колах десятиріччями, вивела назовні удавлені суперечності між носіями різноспрямованих філософських доктрин (і відповідно – життєвих стратегій) у найгострішій формі – збройного протистояння. В доповіді розкриваються передумови, причини виникнення й пускові механізми реалізації проекту *русский мир* на Донбасі та в Криму у співвіднесенні з досвідом успішного протистояння йому в решті українських регіонів.

Видання адресоване науковцям, службовцям державних органів влади та управління, студентам і всім, кому не байдужі історія і доля України.

Відповідальний редактор
академік НАНУ **Валерій Смолій**

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
29 березня 2018 р. (Протокол № 3)

ISBN 978-966-02-8494-4

© Інститут історії України
НАН України, 2016

ЗМІСТ

Резюме	4
Вступ.....	12
Суспільно-політичне підґрунтя <i>Русской весны</i> : російський вектор.....	34
<i>Русский мир</i> : від ідеї до доктрини.....	46
<i>Русский мир</i> : ідеологія vs політтехнологія.....	85
Політика щодо співвітчизників за кордоном.....	92
Політика пам'яті як метод просування <i>русского мира</i>	111
Пам'яттєві війни – генеральна репетиція гібридної війни	127
Політтехнологія <i>русский мир</i> як інструмент агресії: історія та сьогодення на Донбасі та в Криму.....	145
Висновки і пропозиції.....	186

РЕЗЮМЕ

В результаті виконання науково-дослідного проекту здійснена реконцептуалізація історії Донбасу та Криму в контексті активізації неоімперського проекту *русский мир*¹. Суттєво удосконалений дослідницький інструментарій, залучення широкого масиву джерел та використання міждисциплінарного підходу дозволили предметно розглянути зовнішню складову драматичних подій на Сході України та в Криму, розкрити підривну діяльність російських спецслужб у суспільно-політичному просторі регіонів та переосмислити російсько-українські відносини задля здійснення адекватного прогнозування тенденцій і системних загроз на сучасному етапі українського державотворення.

Результатом праці стало синтетичне за своєю методикою дослідження, яке дозволяє предметно розглянути етапи формування концепту *русский мир*, перетворення його на фактор дестабілізації суспільно-політичної ситуації на Донбасі та в Криму, інструмент нищення українського суверенітету в регіонах і системну загрозу для повоєнного світоустрою.

Розгляд новітньої історії регіональних спільнот Криму та Донбасу на відповідному їм соціальному, суспільно-політичному та етнокультурному ґрунті в епіцентрі взаємодії від- і доцентрових процесів російського імперського, радянського та модер-

¹ З огляду на великий діапазон трактувань базового термінологічного словника дослідження та зміни, що відбулися в ньому впродовж останнього двадцятиріччя, вважаємо за потрібне унормувати принципи його вживання в пропонованій публікації. В тексті терміни «русский мир», «русская весна» та аналогічні подаватимуться без лапок курсивом, як сегменти російськомовної ідеології та практики, що не перекладаються і саме в такому вигляді повною мірою віддзеркалюють імперську складову проекту, що намагається за допомогою «русскости» замаркувати території та культурний простір суверенних держав. Терміни «рускомирцы», «рускомирский» подаються в транслітерації. Винятки зроблено для цитування, де вони наводяться відповідно до джерела цитування.

ного українського державотворення в контексті динаміки глобального світу дозволив по новому поглянути на зовнішньополітичні аспекти виникнення та вибухового упрямлення регіонального сепаратизму.

У доповіді запропоновані нові теоретико-методологічні підходи до аналізу сучасного стану міжетнічних відносин у регіонах та перспектив українського націєтворення в світлі подій так званої *Русской весни*. Це дозволило:

1. Актуалізувати проблеми здійснення державних практик регулювання міжнаціональних взаємин на Сході України та в Криму в їх історичній динаміці;
2. Поглибити історично-теоретичні знання з проблематики причин системної дестабілізації регіональних спільнот;
3. Реконцептуалізувати проблеми регіонального соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку в умовах масштабної ідеологічної інвазії;
4. Розкрити передумови, причини виникнення і пускові механізми реалізації проекту *русский мир* на Донбасі і в Криму у співвіднесенні з досвідом успішного протистояння йому в решті регіонів;
5. Здійснити сучасний аналіз практик гібридної війни в її етнічноорієнтованих інтерпретаціях;
6. Виділити найбільш дієві інструменти гармонізації етнонаціональних процесів з метою підвищення ефективності державних заходів по інтеграції регіональних спільнот до загальнодержавного простору;
7. Ввести проблему в контекст державної національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України;
8. Обґрунтувати теоретичні новації у підходах до трактувань взаємовідносин центру і регіонів, української політичної нації та етнічних меншин з огляду на сучасну геополітичну ситуацію;
9. Опрацювати пропозиції стосовно зміцнення позицій України в умовах системної гібридної війни та підвалин опортунізму українських регіонів агресії *русского мира*.

Основні висновки дослідження:

Ментальна криза, спричинена відмиранням феномену радянської державної ідеології стала болісним випробуванням для пострадянських теренів, передусім тих, які в силу історичних обставин відіграли провідну роль у більшовицькому перевороті та реалізації комуністичного експерименту. Це – Росія, Україна і Білорусь. Білорусь завдячуючи непересічній харизмі першого і досі єдиного президента залишилася в пострадянській реальності. Решта колишніх союзних республік здійснили пострадянський транзит з меншими втратами, оскільки більшовицький експеримент там мав на загал експортний характер. Ще легше справилися з ментальною перебудовою колишні європейські та азійські сателіти СРСР, які доволі швидко доєдналися до домінуючих регіональних трендів.

Росія та Україна переживають пострадянський транзит найбільш болісно, із низкою ускладнень, «до крові» раничи одна одну. Даються взнаки понад три століття імперського минулого, спільного будівництва «світлого комуністичного майбутнього», багатомільйонних жертв, випробувань, лихоліття, неусвідомлених уроків системно фальсифікованої в радянські та імперські часи історії.

Крах комуністичної ідеології, що в часи випробувань, бідунів і тотального страху надавала сенс життя мільйонам радянських обивателів, позбавлених більшості принад цивілізованого світу, став тією травмою, з якою без допомоги держави масова свідомість впоратися не змогла.

Природна зміна поколінь не супроводжувалася, на жаль, повноцінним опрацюванням історичного досвіду, а повільність і хаотичність реформ і змін на краще генерувало ностальгію за радянським не лише в середовищі покоління дідів. Діди «інфікували» нею своїх онуків. Величезні соціально-економічні проблеми в Росії та Україні, корумпованість влади, неконтрольоване зростання соціальної прірви, відсутність жодної ілюзії соціальної справедливості, цинізм можновладців, зачинені наглухо соціальні ліфти спрацювали на користь появи та розростання осередків деструктивного мислення, що під впливом об'єктивної реальності

вербували неофітів, зорієнтованих на знищення існуючого порядку речей в той чи інший спосіб. За цих обставин ідеологія *русского мира* виявилася лише однією з безлічі імовірних сценаріїв, однак завдяки своїй співзвучності імперському ресентименту – стала найбільш затребуваною в суспільно-політичному просторі Росії. Криза ідентичності, а також гостра стадія російського націєгенезу залишатимуться вузловою проблемою етнополітичних процесів на пострадянських теренах у середньостроковій перспективі. Саме вона впродовж прийдешніх десятиліть становитиме вісь російсько-українських відносин, а, зважаючи на фронтірний характер території України, – і світових політичних процесів.

Те, що зараз переживають суспільства Росії та України є нічим іншим як віддаленими наслідками апаратної поверхової десталінізації і, відповідно, не завершеної після розвалу СРСР в обох країнах декомунізації.

Системна ментальна та методологічна криза, про які в наукових колах говорилося десятиріччями, вивели назовні удавленні суперечності між носіями різноспрямованих філософських (відповідно – життєвих) доктрин у найбільш гострій формі – збройного протистояння. Відсутність життєвих горизонтів, світоглядна обмеженість, зведення основоположних смислів до певного набору застарілих стереотипів та догм, виявляються не лише в агресивній зовнішній політиці Росії та не менш напружених внутрішніх пошуках сенсу життя та пряму руху суспільства. Вони виявляються перш за все в нездатності кваліфікувати оточуючу дійсність адекватно новій реальності, звично «одягаючи» її в шати «громадянської війни», «боротьби систем», «фашизму» тощо. Позбавлений внутрішніх стимулів розвитку архаїчний понятійний інструментарій є лише віддзеркаленням застійних явищ на рівні інтелектуального розвитку суспільств, які «ув'язли» в понятійній матриці ХХ ст.

Російські медіаперсони, які з 2014 р. представлялися експертами, насправді такими не були. Вони були уможлядними лідерами й очільниками фіктивних організацій, рівень аналізу та інтерпретацій фактів довколишньої реальності, як правило, не

витримував жодної критики; переважна більшість із них не мала жодних значущих наукових досягнень, була мало відомою в науковому середовищі; жоден не міг похвалитися науковим і професійним реноме та не дотримувався жодних професійних стандартів. Фактично йшлося про створення фіктивних команд фіктивних «експертів», які заряджали масову свідомість стереотипами ненависті, використовуючи розлогий спектр маніпулятивних технологій. Лакуни масової свідомості протезувалися фейковими постатями псевдоекспертів, одіозних громадських діячів, лідерів неіснуючих організацій. Російські ЗМІ під наглядом спецслужб перетворилися на генераторів віртуальних смислів, пропаганда вміло камуфлюється в шати журналістики, позбавляючи народ базового права на правдиву інформацію. Віртуальний світ, вибудований російськими ЗМІ, скалькований з радянського прототипу і є в рази більш убивчим завдяки використанню сучасних технологій.

Дзеркальна подача інформації в тих самих кліше та семантичному ряді, символізм *Русской весны*, зіптертий на образи й смисли війни пам'ятей, стали інформаційною міною, що активувала низку гарячих точок навесні 2014 р. Специфіка інформаційного суспільства обумовила швидкість поширення істеричних інформаційних приводів *русского мира* та вибуховий характер їхньої дії.

Фактично мала місце глобальна інформаційна диверсія, що завдяки співзвучності специфічної *русскомірської* новомови рудиментарним штампам пострадянського дискурсу відіграла роль системного дестабілізатора не лише в Україні, а й усюди в світі в місцях розселення мігрантів з СРСР та РФ. Мережі та мас-медіа відіграли ключову роль у подіях *Русской весны* і викликали масштабне інформаційне отруєння, наслідки якого ще довго даватимуться взнаки.

У зв'язку з цим слід, на жаль, констатувати вправність реалізації ідей неоевразійців стосовно опанування масовою свідомістю, семантичного кодування суспільства та використання його для системної дестабілізації світу. Предметний аналіз ідеології *русского мира* та каналів його поширення в суспільстві приво-

дить до висновку про політтехнологічність цього псевдонаукового конструкту, штучно створеного для вирішення завдань мобілізації суспільства навколо інтересів певного кола осіб. Фантазмагоричність концептуального ряду дугінської геополітики усвідомлюється офіційною російською владою. Підспудне усвідомлення того, що концепція О. Дугіна перебуває за межами здорового глузду, є підосновою того, що на озброєнні сучасного політичного дискурсу беруться лише окремі її елементи. Втім, те, що писання О. Дугіна і досі виходять під грифом «підручник», засвідчує, що влада не відкидає більш широкого використання її потенціалу. Вона, однак, не розуміє (в цьому досвід переможених за активної участі СРСР італійських фашистів і німецьких нацистів не став корисним) міри небезпеки мобілізації суспільства ультраправою риторикою.

Діюча влада РФ врятувала себе за рахунок України. Джерело генерування відцентрових процесів було винесене за межі країни. Це, зрозуміло, не вирішує внутрішніх проблем Росії. Однак, надає режиму оманливого відчуття, що Україна розвалиться раніше, ніж внутрішні проблеми Росії вийдуть на критичний рівень загострення, а разом із українською кризою прискориться занепад головного ворога російського неоімперського проекту – ліберального Заходу.

Русская весна є ні чим іншим, як енергетичною війною в сепаратистській оболонці, характерною свідомості другої хвилі, сфокусованої на надцінності і самодостатності енергоносіїв.

Нівелювання гостроти нинішніх суперечностей між регіонами і центром перебуває в площині подолання хронічних соціально-економічних проблем, реструктуризації регіональних господарських комплексів, рекреації життєвого простору, гуманізації соціального життя й повноцінного включення до загальнодержавного етнокультурного дискурсу. Власне, перераховані завдання актуальні не лише для Донбасу та Криму, а й на решті теренів України.

Події останнього часу засвідчують, що в процесах загострення соціальної конфронтації вирішальну роль відіграли механізми культурного розтління суспільства, що ведуть до архаїзації масо-

вої свідомості, створення умов, які відкидають суспільство (регіональні спільноти) в стан соціальної й культурної архаїки, з невідворотністю формують ситуацію відсутності політичного вибору (що доволі зручно для маніпулювання суспільством).

На жаль, аналогічні тенденції впродовж останніх років спостерігаються і в медійному просторі України.

Цей шлях веде в глухий кут неподоланих суспільних суперечностей і потрясінь. Використовуючи пропагандистські технології Росії, вистояти в гібридній війні з Росією неможливо: запас міцності систем та рівень мобілізованості населення країн неспівставні. Копіювання політтехнологічних практик Росії перетворюватиме країну, де відбулася Революція Гідності, на тінь путінської Росії, з усіма негативними наслідками на міжнародному та внутрішньому рівні. Надійною підосновою протистояння доктрині *руського мира* може стати розбудова українського світу.

Отже, нагальним і стратегічно важливим напрямом державної стратегії має стати інформаційна політика загалом, історична зокрема. Не втрачає своєї актуальності завдання розробки з залученням широкого кола фахівців консенсусної за своїм принципом стратегії політики пам'яті. Не йдеться про примирення з комуністичною спадщиною, чи, навпаки, тотальне її засудження. На часі переосмислення радянської спадщини. Держава повинна подбати про організацію широкої дискусії з дотичної проблематики, реконцептуалізацію на цій основі масового історичного дискурсу та усвідомлення широкими верствами населення усієї повноти трагізму історичного досвіду України. Робота по запровадженню політики пам'яті на засадах громадянського примирення, духовного зростання й удосконалення суспільства має бути переведена на рівень державної стратегії і здійснюватися на високому фаховому та інтелектуальному рівні.

Стартовим майданчиком демонтажу доктрини *руського мира* має стати повномасштабна декомунізація, перетворена на системний інструмент оновлення масової свідомості на засадах гуманізму, ліберальних цінностей та демократичних свобод.

На часі створення сучасної дослідницької структури, яка б у широких часових діапазонах системно досліджувала доктрини

нальні засади, історію виникнення і відслідковувала сучасну динаміку доктрин, аналогічних *русскому миру*. Це, без перебільшення, є питанням державної безпеки та запорукою подальшого існування України.

Доповідь підготовлена в рамках дослідницького проекту «*Русский мир*» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії». Названий проект є складовою частиною цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Історичний досвід регіонального розвитку Донбасу і Криму. Донбас і Крим в історії України: віхи спільної історичної долі», яка виконувалася відповідно до розпорядженням Президії НАН України від 03.04.2017 р. № 240.

ВСТУП

Поняття *русский мир*, що викристалізувалося як ідеологічний концепт наприкінці минулого, ХХ століття, в російських інтелектуальних колах, доволі швидко пододало дистанцію від вузько дисциплінарного терміну до топового вислову російського політичного словника і чи не найпоширенішого медійного приводу. Нині – це не лише вісь офіційної ідеології Російської Федерації (РФ), а й евфемізм для означення російської агресії проти України та інформаційної експансії (війни), яку Росія розгорнула не лише проти своїх колишніх сателітів, а й проти колективного «Заходу». Щоправда, на відміну від України, до останнього вона застосовується в обгортці «soft power».

Від своєї актуалізації до виходу на широкий дискурсивний простір термін, що стрімко захоплював одну галузь російської соціогуманітаристики за іншою, подолав колосальну відстань і отримав низку уточнюючих інтерпретацій. Так, відомий російський історик Н. Нарочницька зазначала, що «*«русский мир»* – це не лише Росія і росіяни в світовій історії. *Русский мир* – це зв'язок у часі і просторі, в житті і свідомості тих, хто поєднаний відчуттям співпричетності до всієї багатовікової історії Росії...»². Є. Астахова підкреслювала універсальний потенціал ідеї «*русского мира*» в сенсі розбудови національної політики, наголошуючи: «... для нинішньої Росії, з урахуванням її багатонаціонального складу, пошуки національної ідеї не повинні зводитися до вирішення часто російського етнічного питання... “*Русский мир*” – це енергія російської культури, що розповсюджується в світі автономно, підчас незалежно від волі урядів»³.

² Цит. за: *Чепурин А.* На пути консолидации Русского мира // *Обозреватель*. – 2009. – № 1. – С. 53–60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/download/47627847.pdf>

³ *Астахова Е. В.* Россия и «Русский мир» // *Вестник МГИМО университета*. – № 1. – 2011. – С. 322 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/download/20872018.pdf>

Потужний культурний потенціал феномену російської та російськомовної високої культури та науки, що давно перетворилися на частину загальносвітового культурного простору і майже автономно діють у низці країн світу (варто звернути увагу хоча б та російськомовну літературу Ізраїлю – *Авт.*), мало хто буде заперечувати. Втім, звертає на себе увагу, що діюча російська влада спромоглася використати напрацьовані високою російською культурою досягнення та імідж для власного зміцнення. Більше того, на певному етапі думка про вагомий внесок російської високої культури до світової культурної скарбниці трансформувалася в твердження про існування окремої російської цивілізації та її інтегративну роль у межах євразійського геополітичного простору. В певних контекстах (зокрема філософських, культурологічних та історіософських) *русский мир* можна було б трактувати як постмодерну форму російської ідеї, якби його апологети та інтерпретатори не надавали йому вигляду імперативу, поширюючи його впливовість далеко за межі не лише території російського націєгенезу, а й державних кордонів Російської Федерації.

В одному з характерних тлумачень терміну авторства кандидата філософських наук і водночас заступника генерального директора страхової компанії ООО «Геліос» (Москва) В. Ксенофонтова йдеться про те, що «*Русский мир*... – це історичний і соціокультурний феномен з відповідною йому ментальністю, що розвивається в інтересах консолідації і прогресу народів (передусім слов'янських), забезпечення гуманізму та демократії в їхніх взаємовідносинах, мирного розвитку людської цивілізації». Системотвірними критеріями існування та еволюції *русского мира*, на думку автора, є генетичний, сутнісний, просторово-часовий та функціональний. Серед них особливої уваги в контексті нашого дослідження заслуговує генетичний, який розкривається наступним чином: «... *Русский мир* має своє синтезуюче духовне коріння, що об'єднує три братні народи: російський, український, білоруський. Він генетично представлений у православ'ї як важливій складовій їхнього духовного життя. Релігія відіграла важливу роль в історії нашої Вітчизни в роки війни з

фашистською Німеччиною. В нинішній час необхідно неупереджено аналізувати роль релігії в духовному житті російського суспільства. Передусім – у формуванні моральних орієнтацій особистості, в історичній та реальній сутності релігійних основ російського менталітету»⁴. Аналогічні за формою і науково-подібною подачею публіцистичні кліше – давно не рідкість у суспільному дискурсі Російської Федерації. Вживлювані тисячами ниток у масові видання десятків квазінаукових «академій» та «наукових товариств» вони перетворилися на звичайне явище. Лексема *русский мир*, наче комп'ютерний вірус, курсує в науковій, суспільно-політичній, публічній лексиці Російської Федерації. Віднедавна вона перетворилася чи не політичний універсум, яким вичерпується вся сутність внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації.

При всьому різноманітті інтерпретацій поняття варто відзначити його виразну трансформацію під впливом політичної динаміки в Росії у постмайданну добу, все більш відверте і широке використання понятійного та семантичного інструментарію доктрини на офіційному державному рівні. Не менш помітним є й, так би мовити, еклектичність названого ідеологічного продукту, що намагається залучитися найширшою підтримкою як в РФ, так і поза її межами. Саме тому діапазон так званої ідентичності *русского мира* включає власне російську громадянську ідентичність, ідентичність спадкоємців російського та радянського імперських проєктів, а також глобальну російську культурну ідентичність, носіями якої, як вважається, є співгромадяни за кордоном а також російськомовні іноземні громадяни (sic!), які сповідують цінності *русского мира*.

Як цілком слушно зазначають автори аналітичної доповіді «Україна та проєкт “*русского мира*”», «РМ [“*русский мир*” – Авт.] виявився більш конкурентним тому, що він об'єднує етичні установки, культурологічні погляди, політичні цілі та релігійну

⁴ Ксенофонов В. В. Русский мир и глобализация // Век глобализации. – 2009. – № 2. – С. 172, 173–174. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: elibrary.ru/download/28408639.pdf

апологетику. РМ не є “доктриною” або “концепцією” в повному розумінні цих понять. Він є “проектом”, який еклектично синтезує культуру, релігію та політику. Це створює виграшні переваги, позаяк еклектичність надає можливості для універсального використання РМ і для політичних цілей (зокрема, забезпечення інтеграційних та експансіоністських зусиль Російської держави), і для повсякденної роботи державних органів влади в гуманітарній сфері»⁵. Не менш характерну особливість *руського мира*, що забезпечила йому високий рівень конкурентності в суспільно-політичному просторі та впливовість у гуманітарному дискурсі підмітив свого часу Я. Грицак – «“Русский мир” як поняття може бути прочитане у різний спосіб: як національний, релігійний або навіть цивілізаційний проект. Уся його краса і привабливість полягає власне у його амбівалентності. Тому до його прихильників можуть належати і ліберали, і комуністи, і націоналісти, віруючі, агностики і невіруючі»⁶.

Слід зауважити, що ця, так би мовити, родова відзнака названого ідеологічного продукту не з’явилася сама собою – вона була відповіддю на замовлення влади і змінювалася відповідно до політичного дрейфу Росії на початку 2000-х рр. Після російсько-грузинської війни і відчутного похолодання клімату міжнародних відносин дестабілізаційний потенціал, прихований в ідеологемі, почав використовуватися масштабно. Прикметно, що в серпні 2008 р. під час Російсько-грузинської війни поняття отримало чітке визначення в одному з базових документів політичного простору РФ – «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації». В ній було зафіксовано, що російська держава має «... захищати права і законні інтереси громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном, на основі міжнародного права і

⁵ Україна та проект «руського мира». Аналітична доповідь. – К., 2014. – С. 27.

⁶ Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам’яті. [Текст виступу при врученні премії Антона Гінделі]. – 2010. – 28 жовтня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515

діючих двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору – *Русский мир* – як партнера, зокрема в справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури»⁷.

В посланні президента Федеральним Зборам 2012 р. йшлося вже про таке: «Росія впродовж віків розвивалася як ... держава-цивілізація, з'єднана російським народом, російською мовою і російською культурою ... які нас єднають і не дають розчинитися в цьому багатоманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної приналежності, були й лишаємося єдиним народом»⁸. З огляду на бажання залучити до кола своїх прихильників світову російську діаспору Президент В. Путін доручив Федеральним Зборам розробити механізм прискореного надання російського громадянства російськомовним мешканцям інших країн, нащадкам осіб, народжених в Російській імперії та СРСР, а також забезпечити розширення присутності Росії в світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторі. На той час ідеологема *русского мира* вже посіла своє сучасне місце в політичній риториці Кремля, спрямованій проти умовного зовнішнього ворога, яким, залежно від обставин може виявитися будь-яка країна світу, хоча домінуючою в часі залишається її виразний антиамериканізм.

На етапі розгортання російської експансії на теренах України родова відмінність ідеологічного конструкту, взятого на озброєння вищими колами Російської Федерації в контексті переходу до вирішальної фази конструювання багатополярного світу, відіграла вагомий роль. Від початку розгортання так званої *Русской весны* ідеологія і практика *русского мира* перебували на передньому краї ідеологічного і військового протистояння Росії та

⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации // Президент России. – 2008. – 15 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/785>

⁸ Послания Федеральному Собранию. – 2012. – 12 декабря // Президент России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/17118>

України. Прикриваючись публічними (медійними) персонами, керівництво Російської Федерації, реалізує стратегію політичного та ідейного знищення українського суверенітету, підміни українства концептом триєдиності *руського мира*, що передбачає демонтаж української державності та поглинання українського світу (як такого, що, на його думку, не існує) *руським миром*. Попри те, що на нинішньому етапі імперські апетити РФ не йдуть далі Дніпра, не варто забувати – експансія в Україні – це лише перший акт заявленої неоевразійцями війни континентів та докорінного перегляду глобальної політичної системи. То ж, нинішнє гальмування реалізації доктрини *руського мира* не має виступати приводом для самозаспокоєння ані для українців, ані для світової громадськості.

Зважаючи на гостроту моменту, віднедавна *руський мир* та його складові потрапили в поле зору українських дослідників. Дотична проблематика віднайшла своє відображення в низці аналітичних розробок Національного інституту стратегічних досліджень⁹. Своєрідними лабораторіями, що зосереджені на доопрацюванні методологічного інструментарію вивчення цієї над-

⁹ Цьому сприяє включення проблематики до переліку пріоритетних напрямів дослідження НАНУ. Серед останніх потужних заявок на аналіз дотичних проблем варто назвати аналітичну доповідь, підготовлену Національним інститутом стратегічних досліджень «Україна та проект “руського мира”» (К., 2014). Вагомі аспекти та похідні проблеми розглядаються в наступних працях: Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. — К.: НІСД, 2015; Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської — К.: НІСД, 2016; Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України : аналіт. доп. / О.О. Резнікова, А.О. Місюра, С.В. Дрьомов, К.Є. Войтовський. — К.: НІСД, 2016; *Парахонський Б.О.* Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір : аналіт. доп. / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська. — К.: НІСД, 2016; Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М.М. Розумний, Я.В. Бережний, І.В. Валюшко, Р.В. Власенко [та ін.]; за заг. ред. М.М. Розумного. — К.: НІСД, 2017; Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні: аналіт. доповідь / [Резнікова О.О., Місюра А.О., Дрьомов С.В., Войтовський К.Є.]; за заг. ред. О.О. Резнікової. — К.: НІСД, 2017.

звичайно складної з наукової точки зору і політично спекулятивної проблематики, стали наукові конференції та семінари, де сучасна проблематика аналізується в контексті історичної динаміки ХХ ст. Окремі з напрацювань викладені у загальний доступ¹⁰. Чільне місце особливості практичної реалізації доктрини *русского мира* під час російської ідеологічної та збройної інвазії на українських теренах в 2014–2016 рр. посіли в працях Інституту Історії України НАНУ, присвячених дослідженню найбільш подразливих сторінок сучасної політичної історії та історичних витоків кримської та донбаської криз¹¹.

¹⁰ Див.: Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії. Доповіді та матеріали всеукраїнської наукової конференції. 20 листопада 2014 р. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2016; Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016.

¹¹ Див. зокрема: *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Головко В.* Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.) / НАН Украины. Институт истории Украины. – К.: Институт истории Украины, 2014; *Дзюба І.М.* Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Кульчицький С.В.* Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Його ж.* Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 років на Донбасі / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Молчанов В.Б.* Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Папакін Г.В.* Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Інститут історії України, 2014; *Турченко Ф., Турченко Г.* Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Чухліб Т.В.*

Негативна політична динаміка останніх років часто не дозволяє науковцям неупереджено підходити до вивчення та інтерпретації складного спектру подій, пов'язаних з реалізацією доктрини на теренах України. Потужною методологічною платформою дослідження *рускомирской* ідеології та суспільних конструктів, що вибудовані на ній, є праці провідних дослідників та експертів з проблем пострадянського транзиту. Від 2010-х рр. на сторінках видання «*Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*» здійснюється фахове дослідження проблем виникнення та розвитку ліво- і праворадикальних рухів у Росії та Україні, змін політичної динаміки, актуалізації неоімперських дискурсу та практик, гібридної війни, війни пам'ятей, російської агресії в Україні, її наслідків і перспектив¹².

Втім і досі фахова література з дотичної проблематики залишається епізодичною, що й не дивно: опрацювати колосальні масиви інформації, відділивши зерна достовірної інформації від половини дезінформації в колосальному інформаційному шалі – справа надскладна. Традиційно значно активніші публіцисти, які довільно інтерпретуючи історичні події від давніх часів до сьогодення (в цьому їхній підхід мало відрізняється від практик російських колег), на загал генералізують термін, позначаючи ним різноманітні російські політичні, культурні, історичні антиукраїнські ініціативи, висловлювані впродовж кількох століть імперської історії.

Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014; *Шандра В.С.* Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015; *Якубова Л.Д.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. Повнотекстові електронні версії праць містяться на сайті Інституту – режим електронного доступу: www.history.org.ua/

¹² Повний каталог публікацій з 2004 р. див.: «Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forumruss.html>

Водночас зрозуміло, що надзвичайно актуальна, часто – спекулятивна, семантична формула вимагає не лише концептуалізації, а й банального визначення. Оточуюча реальність змушує відокремити кілька іпостасей явища, що приховується під назвою *русский мир*, з огляду на варіативність його ідейних та практичних проявів.

У широкому значенні *русский мир* – це системна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, що передбачає: 1) реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; 2) підвищення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в державах близького та далекого зарубіжжя, у яких проживають великі російськомовні громади; 3) системну дестабілізацію західної цивілізації; 4) демонтаж існуючої геополітичної конфігурації, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії, де концепт *русского мира* пропонується як новітня ідеологічна основа цивілізаційних воєн майбутнього. Отже, в найбільш широкому сенсі *русский мир* задуманий як ідеологічна основа та інструмент російської ідеологічної та геополітичної експансії, що відбуватиметься передусім у формі гібридної війни.

У вузькому значенні *русский мир* – це ідеологічний науковоподібний продукт (ідеологема), покликаний обґрунтувати унікальність Росії, *русской цивилизации*, росіян та надати ваги їхнім претензіям на лідерство далеко за межами сучасних кордонів Російської Федерації. Основою доведення унікальності російської цивілізації (що доволі часто потрактовується як євразійська) стала реконцептуалізація минулих імперських наративів. Саме тому в ній химерно і доволі вигадливо транспонуються акценти й стереотипи, запропоновані в рамках доктрини «Москва – Третій Рим», імперської ідеології початку XVIII–XIX ст. ст., публіцистики «почвенніков» XIX ст., концепції культурно-історичних типів М. Данилевського, євразійства першої половини XX століття, концепції Л. Гумільова тощо.

Втім, для України найактуальнішою залишається не так ідеологія, як практика *русского мира*, що втілюється на тимчасово окупованих територіях сходу України і в анексованому Криму з

весни 2014 р. Саме в Україні ідеологічні кліше *русского мира* вперше були апробовані як інструмент гібридного військового конфлікту, закамуйованого під громадянську війну.

Зважаючи на практичну площину, варто охарактеризувати наслідки експансії *русского мира* на терени України.

Провал «проекту Новоросія» в разі підвищив вартість кримської авантюри. У зв'язку з різким зменшенням доходів до державного бюджету РФ через міжнародні санкції і падіння цін на нафту російський уряд був змушений у 3,7 рази скоротити обіцяне фінансування Криму. Забезпечення елементарних потреб виробничого та побутового життя Криму вимагало колосальних зусиль. На користь Криму впродовж 2014 р. було згорнуто чи скорочено фінансування низки федеральних програм: 31,5 млрд. руб. (близько 870 млн. дол.) на розвиток портів Азово-Чорноморського басейну було переадресовано з проекту Мурманського транспортного вузла; в березні 2014 р. до Криму було перекинуто кошти пенсійного фонду в розмірі 243 млрд. руб. (близько 7 млрд. дол.); близько 71 млрд. руб. інвестицій планували відшукати на вирішення проблеми енергозалежності Криму від України (зауважимо, за початковим планом передбачалося будівництво ТЕС сумарною потужністю до 800 МВт і двох високовольтних ліній електропередач від Анапи до Феодосії). Не менш провальними виявилися і озвучені в 2014 р. проекти вирішення проблеми водопостачання: швидкої подачі води з Дону та Кубані (через шляхопровід, який перебував на стадії проектування), за рахунок бутильованої води чи опріснення морської (що вимагатиме додаткових енергетичних потужностей).

Реальна вартість щорічного утримання Криму з його величезною армією пенсіонерів тим часом вимальовувалася все виразніше: за словами міністра фінансів Республіки Крим В. Левандовського «на місяць витратна частина складає близько 8 млрд. руб. Сам Крим близько 2 млрд. руб. збирає податків, близько 6 млрд. руб. ... отримуємо фінансової допомоги»¹³.

¹³ Самар Валентина. Как они обустройствают Крым // ZN.UA. – 2014. – 25 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustraiwayut-krym_.html

На тогочасні зауваження Б. Немцова про те, що вартість Криму для Росії вдвічі перевищить вартість Чечні (3 млрд. дол.), мало хто зважав. Втім витверезіння не забарилося. Економіка Росії, за спостереженнями аналітиків виявляла виразні ознаки «замерзання», різко девальвував рубль, на цьому тлі далі скорочувалися чи згорталися амбітні регіональні програми. Станом на 2016 р. загальноросійська ейфорія від приєднання Криму змінилася погано маскованим роздратуванням росіян та кримчан. Перші відверто висловлюють небажання утримувати кримський баласт. Другі звинувачують Росію у підступі.

15 липня 2015 р. було розформовано Міністерство у справах Криму під приводом, що завдання по інтеграції півострова до складу Російської Федерації виконані. Його функції були передані Міністерству з економічного розвитку РФ (натомість у структурі російського уряду продовжують роботу міністерства у справах Північного Кавказу та Далекого Сходу). Власне Міністерство у справах Криму існувало формально, не будучи навіть розпорядником бюджетних коштів, призначених для півострова. Кошти «на Крим» були розпорошені по інших російських міністерствах та відомствах. Амбітна федеральна цільова програма «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.», що проголошувала завдання масштабної модернізації півострова «після української руїни», фактично була провалена. За програмою загальна сума фінансування мала скласти понад 700 млрд. руб. У червні 2015 р. асигнування на капітальне будівництво було скорочено з 115,3 млрд. руб. до 90,4 млрд. 18 грудня на «круглому столі» у Москві С. Аксьонов заявив, що з передбачених федеральним бюджетом на 2015 р. у рамках Федеральної цільової програми коштів «не було перераховано жодної копійки»¹⁴.

Наскільки реальними були обіцянки пришивдшеної модернізації Криму засвідчила економічна та транспортна блокада, організована українськими активістами в 2015 р. Внаслідок неї

¹⁴ Головка В. Анексія Криму // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – С. 629.

через катастрофічний брак електроенергії була зупинена низка виробництв, у багатоповерхових будинках припинилася подача тепла, світло вмикалося на кілька годин на добу. У Керчі електроенергія була відсутньою впродовж тижня. Постачалися лише військові частини та органи влади. Крим масово переходив на електрогенератори. З'ясувалося, що за три роки російського господарювання нічого не було зроблено не тільки для модернізації енергетичної інфраструктури, а й для елементарного забезпечення енергетичної безпеки Криму.

Зважаючи на гостроту ситуації, в авральному порядку через Керченську протоку був прокладений електрокабель. 2 грудня В. Путін урочисто відкрив енергомист, що, як зазначали місцеві ЗМІ, мав вирішити енергетичні проблеми Криму. Енергомист виявився черговою імітацією вирішення проблеми: через нього подавалося 100 мегават при піковій потребі півострову 1300 мегават. Під час відкриття лунали обіцянки, що потужність поступово збільшуватиметься і навесні 2016 р. досягне 800 мегават (за повідомленням міністра енергетики РФ О. Новака у квітні 2016 р. ввели в експлуатацію третю гілку енергомосту¹⁵). Заяви російських урядовців залишилися заявами. Регулярні планові відключення увійшли в повсякденне життя кримських мешканців, так само, як і генератори. Економія електроенергії позначається на побутовій сфері: неосвітленими стали вулиці більшості кримських міст, зокрема курортної перлини – Ялти. Втім, побутові незручності є лише верхівкою айсбергу. Насправді варто казати про відсутність перспектив виробничого життя Криму, адже всі модерні виробничі процеси є енергомистками.

По двох роках існування Кремль втратив цікавість до підтримання оманливої значущості «сакрального» Криму. 28 липня 2016 р. Кримський федеральний округ був скасований, а його територія передана до складу Південного федерального округу з центром у Ростові-на-Дону. Попри те, що рішення про ліквідацію

¹⁵ Путін обіцяє четверту нитку енергомосту до Криму на початку травня // Крим. Реалії. – 2016. – 30 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.krymr.com/content/news/27708393.html>

Кримського федерального округу і передачу півострова до Південного федерального округу РФ мало формальні підстави (округ був найменшим серед існуючих), це означало не тільки зведення Криму до рівня звичайної російської глибинки, але й суттєвий удар по амбіціях місцевої правлячої еліти. Яскраво це унаочнилося на рівні законодавчих ініціатив. Претендуючи на особливий статус в Російській Федерації (подібно Чечні й Татарстану), місцевий політикум запропонував поправки у майже 50 федеральних законів, метою яких було збільшення власних повноважень у сфері використання федеральних дотацій. Натомість Державна Дума ініціювала закон про особливий економічний режим для півострову з протилежною ідеологією. В ньому передбачалося розширити повноваження Криму в напрямі самостійного пошуку інвестицій, а не використання державних субсидій. По багатьох гучних заявах та анонсованих інвестиційних проектах реальність виявилася сумною для кримчан: в умовах руйнівної дії міжнародних санкцій на російську економіку та вичерпання державних резервів Кремль перейшов до суворої економії. Напрямок нового курсу стосовно півострова був визначений у фразі Д. Медведєва під час перебування у Феодосії, що згодом в скороченому вигляді стала головним мемом 2016 р.: «Грошей немає, але ви тримайтеся» (повна версія: «Знайдемо гроші, зробимо індексацію. Ви тримайтеся тут, вам усім усього кращого, гарного настрою і здоров'я»)¹⁶.

Підсумовуючи, слід зазначити, що за сім десятиліть після прийняття Атлантичної хартії утворювалися й розпадалися десятки держав, але не було жодного випадку, коли б одна з них, користуючись військовою перевагою, відторгнула в іншій частині її території. Анексія Криму – це перший випадок грубого порушення встановленого після Другої світової війни світоустрою.

Варто пам'ятати, що не лише Україна внаслідок російської агресії зазнала величезних іміджевих та майнових втрат. Власне

¹⁶ Неделя в экономике. «Денег нет, но вы держитесь» — эта фраза уже вошла в историю // Независимая газета. – 2016. – 29 мая.

вся європейська спільнота, хоч про це мало йдеться в аналітичних матеріалах, стала жертвою ганебного згвалтування. Не тільки неквапливість, нерішучість та розніженість європейців обумовлювала невиразність їхньої позиції стосовно української кризи та кримського питання. Не останню роль в розвитку ситуації відіграв банальний ядерний шантаж, про який цинічно розповів В. Путін в інтерв'ю кінорежисеру А. Кондрашову у фільмі, показаному телеканалом Росія-1 15 березня 2015 р. Описуючи події *Кримської весни*, президент заявив: «Що стосується наших сил ядерного стримування, то ми готові були привести їх до стану цілковитої бойової готовності. Ми готові були це зробити. Адже я розмовляв з колегами (керівниками країн Заходу – *Авт.*) і говорив їм, що це (Крим – *Авт.*) – наша історична територія, там проживають російські люди, вони опинилися в небезпеці, ми не можемо їх кинути»¹⁷. Зрозуміло, що небезпека його використання не минула. Не лише Україні, а й Заходу доведеться докласти чимало зусиль, аби нейтралізувати цю загрозу. Лише після цього можна буде повноцінно розмовляти про розв'язання української кризи.

Як засвідчує практика останніх трьох років, реальним пріоритетом російської влади є не модернізація, а мілітаризація півострова. Прискорено розгортається розбудова автономного військового угруповання, з потужною ударною компонентою (формується десантно-штурмовий полк, розширюється чисельність підрозділів морської піхоти, до Криму переводяться літаки стратегічної авіації, розробляються плани розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» та «Іскандер-К» тощо). Чисельність угруповання мала зрости з 24 тис. військовослужбовців у 2014 р. до 43 тис. на 2017 р. Задля реалізації цих планів здійснюється модернізація військової інфраструктури, поповнення новими кораблями Чорноморського флоту РФ, відновлюються потужності для зберігання ядерного озброєння¹⁸. Звичайною справою стали

¹⁷ Факты и комментарии (Київ). – 2015. – 17 марта.

¹⁸ Більш докладно про військово-технічну активність Росії у Криму див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С. 65–69.

регулярні військові й «антитерористичні» навчання, які відбуваються з використанням цивільної інфраструктури в міській смузі, в природоохоронних і заповідних зонах. Відомостями про них, знімками та відео перенасичені соціальні мережі.

Вже впродовж 2014 р. відбулося суттєве «зміцнення» місцевих правоохоронних органів та органів державної безпеки кадрами з материкової Росії. Супроводжувалося воно широкосяжними кадровими ротаціями, внаслідок яких лєвова частка зрадників українській присязі отримала нові призначення – переважно у віддалені регіони Росії. Місцева ФСБ комплектувалася майже виключно за рахунок російських кадрів, що було цілком логічним – саме вона перетворена на потужний інструмент тиску на регіональну правлячу еліту та місцеву громаду¹⁹.

Кримська весна відіграла роль потужного фактора політичної трансформації на материковій частині України. Під час виборчої кампанії П. Порошенко зобов'язався розпустити Верховну Раду і дотримав слова. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадянам та правовий режим на тимчасово окупованій території України» вибори в АРК (округи 1-10) і в Севастополі (округи 224, 225) не проводилися. Не відбулися вибори також у 9 округах Донецької (41-44, 51, 54-56, 61) і шести округах Луганської (104, 105, 108-111) областей. Таким чином, в загальнодержавному багатомандатному окрузі і в одномандатних округах кандидати в народні депутати боролися за 198 вакансій замість 225²⁰.

¹⁹ Покушение на Крым // Новая газета. – 2016. – 24 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

²⁰ Голос України (Київ). – 2014. – 27 листопада. Позачергові парламентські вибори відбулися 26 жовтня 2014 р. Найчисельнішу парламентську фракцію сформував блок Петра Порошенка (146 осіб, голова – Ю. Луценко). На другому місці опинився «Народний фронт» (83 депутати, О. Турчинов). Далі йшли фракції Опозиційного блоку (40, Ю. Бойко), «Самопоміч» (32, О. Березюк), Радикальної партії (22, О. Ляшко), «Батьківщини» (19 депутатів, Ю. Тимошенко). Крім того, було створено депутатські групи В. Хомутиннікі та І. Єремєєва

Коаліція у складі п'яти політсил упродовж тривалого часу розробляла план спільних дій на 2015-й і наступні роки. 21 листопада 2014 р. коаліційну угоду було узгоджено. Документ передбачав здійснення глибоких перетворень у всіх сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя. Щоправда, велика її частина досі лишається на папері.

Гібридна війна на Сході України боляче вдарила по українській економіці, поставивши крапку у палких дискусіях навколо тези «Донбас годує Україну». Україна без Донбасу втратила п'яту частину ВВП. Виступаючи 11 грудня 2014 р. в парламенті прем'єр-міністр А. Яценюк відзначав: «20% української економіки сконцентровано в Луганській та Донецькій областях. Ми втратили саме через російську військову агресію 20% доходів, 20% валютної виручки, 20% економічного потенціалу»²¹. Значною мірою пошкоджена цілісність економічного комплексу України, розірвані внутрішні ринки сировини та збуту, створений штучний надлишок незадіяної робочої сили. Війна – витратний вид діяльності. Вона щодня відволікає колосальні ресурси, які могли б бути задіяні для модернізації української економіки та вирішення низки соціальних проблем.

Донбас без України стрімко перетворюється в деіндустріалізовану «чорну діру»: місцева продукція не має збуту; підприємства масово вирізаються на металобрухт; більшість придатного устаткування вивезена російськими «гумконвоями» ще в 2014 – на початку 2015 р.; за інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, економічна активність на тимчасово неконтрольованих Україною територіях зменшилась у 5 разів²²;

²¹ Яценюк назвав три причини економічної кризи в Україні // ЛІГА-Бізнес Інформ. – 2014. – 11 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/4386415-yatsenyuk_nazvav_tri_prichini_ekonom_chno_krizi_v_ukra_n.htm

²² За матеріалами круглого столу «Економіка холодної війни. Ціна особливого статусу Донбасу для української економіки», Інформаційна агенція ЛІГАБізнес Інформ, 8.10.2014.

без роботи лишилися сотні тисяч людей²³; населення виживає за рахунок пенсій та гуманітарки; «республіки» тримаються завдяки фінансовій підтримці Росії; місцеві підприємства давно перейшли в руки нових власників, однак налагодити їхню діяльність ці «герої Новоросії» неспроможні. За даними, оприлюдненими газетою «Бізнес», станом на середину березня 2015 р. повністю або частково зруйновані 81 об'єкт транспортної інфраструктури, 51 промисловий об'єкт, 10 об'єктів енергетики, 165 об'єктів комерційної нерухомості, пошкоджені мости та шляхопроводи загальною довжиною 3 км, 1 тис. км автошляхів. «Укрзалізниця» оцінювала втрати залізничної інфраструктури в 2014 р. в 1 млрд. грн.²⁴ Левова частина економічного потенціалу колишнього Донбасу втрачена безповоротно.

Фатальних втрат зазнала не лише промисловість, а й поселенська структура регіону. За даними Мінрегіонбуду України, станом на вересень 2014 р. у Донецькій області з 28 міст обласного підпорядкування (з населенням 3,67 млн. осіб) та 18 районів (650 тис. осіб), зазнали значних руйнувань 21 місто (3,39 млн. осіб) та 13 районів (520 тис. осіб). У Луганській області внаслідок бойових дій зазнали значних руйнувань 14 міст обласного підпорядкування (1,6 млн. осіб) та 8 районів (350 тис. осіб). До населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють (або здійснюють не в повному обсязі) свої повноваження (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 № 1058-р) у Донецькій області належать

²³ Втрати робочих місць склали від 50% для великих підприємств до 80–90% – для малих та середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн. працездатних осіб у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування. В лютому 2015 р. чисельність штатних працівників підприємств (без урахування мікропідприємств) зменшилась на 952,2 тис. осіб. (Див.: *Гройсман В.Б.* Першочергові завдання для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб та відновлення Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/247598840/Donbas%20UKR_gew.ppt)

²⁴ *Московчук Э., Дикаленко М.* Боевые раны инфраструктуры // Бизнес. – № 11. – 2015. – 16 марта. – С. 34.

16 міст, зокрема 13 міст обласного значення, 14 селищ міського типу, 69 селищ та 188 сіл, у Луганській області – 14 міст, з яких 11 міст обласного значення, 47 селищ, 36 селищ міського типу і 182 села²⁵. В руїнах нині перебувають Горлівка, Дебальцеве, передмістя Донецька. Більша частина руйнувань на Донбасі припадає на житлові будинки і системи енерго-, водо-, теплопостачання. Оцінки втрат від руйнування інфраструктури знаходяться у діапазоні від 469 млн. до 326 млрд. дол. США²⁶. За інформацією Мінрегіонбуду України, станом на квітень 2015 р. в результаті бойових дій у Донецькій та Луганській областях зруйновано та пошкоджено 11 268 житлових будинків (9579 та 1689 відповідно), або 2% житлового фонду на суму 716,3 млн. грн. Лише в Донецьку на жовтень 2015 р. пошкоджено і повністю знищено 1922 багатоквартирних житлових будинки, 5388 житлових будинків приватного сектору, 64 об'єкти охорони здоров'я, 219 закладів освіти, 124 об'єкти теплопостачання, 16 об'єктів водопостачання, 55 промислових об'єктів, об'єкти транспортної інфраструктури²⁷.

В складній ситуації опинилися монопрофільні міста. Закриття шахт у мм. Торез, Селідове, Сніжне, Шахтарськ, Стаханов, Вугледар, Українськ, Вуглегірськ поставило їх населення на межу виживання. Торез, Стаханов, Шахтарськ, Моспине, де фактично зупинились основні містоутворюючі підприємства, перебувають на порозі незворотної деурбанізації. В умовах гострої соціально-економічної кризи опинилося населення мм. Авдіївка, Єнакієве, Алчевськ.

Внаслідок тривалого перебування під контролем незаконних збройних формувань, три з чотирьох агломерацій Луганської

²⁵ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С. 41 [Електронний ресурс] – Режим доступу: // ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf

²⁶ Наслідки війни: Чи перетворився Донбас на мертву економічну зону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://link.ac/4XgB7>

²⁷ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С. 43.

субрегіональної системи (Південно-Луганська або Краснолучська, Центральна-Луганська або Алчевсько-Стаханівська та Луганська) зазнали значних демографічних втрат. У південній індустріальній частині області, що опинилась в епіцентрі військових дій, знищено системи зв'язку, транспортного та інженерного сполучення, а також житлового фонду. На мапі регіону з'явилися знелюднілі села, зокрема Нікішине (Донецька область) та Первомайське (Луганська область). Значне занепокоєння викликають селища Донбасу, що функціонують в умовах фактичної ізоляції. Водночас селища регіону становлять 1/4 від їх загальної чисельності в Україні²⁸. 60% населення фактично не мають доступу до послуг первинної медико-санітарної допомоги, а 85% – до високоспеціалізованої медичної допомоги внаслідок руйнування медичної інфраструктури. В Луганській області зруйновано 19 споруд охорони здоров'я, в Донецькій – 41²⁹.

В підоснові комунікаційного колапсу Донбасу перебуває тотальне руйнування його щільної у передвоєнну добу інфраструктури, яка, наче кровоносна система, зв'язувала виробничу та соціальну тканини регіону. В ході воєнних дій знищено Донецький та Луганський аеропорти, залізничний вузол Дебальцеве, зупинено роботу залізничних вузлів Микитівка, Попасна, Ясинувата. Втрачена можливість відправляти вантажі з понад 50 основних вантажних станцій Донецької залізниці, зокрема, Чаплинського залізничного напрямку, на який припадало близько 70% вантажних поїздів. Падіння пасажирообігу на Донецькій залізниці у 2014 р. склало 31,2%. За 10 місяців 2014 р. Зруйновано понад 1,5 тис. об'єктів транспортної інфраструктури, 740,3 км. автомобільних доріг загального користування у Донецькій області та 820,7 км. – у Луганській області, 33 мости і шляхопроводи³⁰.

²⁸ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С. 42.

²⁹ Там само. – С. 44.

³⁰ Там само. – С. 52.

Катастрофічна ситуація склалася з водопостачанням регіону, з одного боку; затопленням шахт, з іншого. За даними антикризового штабу ДТЕК, затоплені та вже не зможуть відновити роботу дев'ять шахт. Згідно з інформацією РНБО, ще 10 шахт затоплюються. Це означає критичне погіршення екологічної ситуації в зоні затоплення: підземні води, розчиняючи всі солі, які перебувають у виробках, розносять їх водоносними шарами, забруднюючи колодязі, водойми та річки. Під постійною загрозою отруєння перебувають Сіверський Донець і малі річки Приазов'я. Особливо загрозливим є підвищення рівня підземних вод до рівня ґрунтових, що несе загрозу отруєння питної води. Екологічні проблеми посилюються тим, що на Донбасі розташовані близько 300 накопичувачів шахтних вод і 1185 териконів, зокрема понад 300 постійно палаючих. Неодноразово відзначається підвищення рівня небезпек через стихійні захоронення без дотримання санітарно-гігієнічних вимог.

У Донецькій області пошкоджено та зруйновано більше 10 тис. громадських об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів та 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано і пошкоджено 40 дошкільних та загальноосвітніх закладів. Згідно загальних підрахунків, сума збитків оцінюється в 4,9 млрд. дол. Зменшення контингенту навчальних закладів у середньому складає від 50 до 100%, залежно від рівня і типу закладу³¹. Втім, не менше занепокоєння викликають засади розбудови освіти в «ЛНР»/«ДНР» та методи роботи з підростаючим поколінням, які там застосовуються.

Ціла низка проблем щодо реінтеграції окупованих територій постає перед українською владою. У вересні 2014 р. було прийнято рішення про створення Державного агентства з питань відбудови Донбасу. Під час переформатування уряду у квітні 2016 р.

³¹ В Донецкой области более 10 тысяч объектов повреждены или разрушены // Ура-Информ. – 2015. – 24 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://ura-inform.com/ru/society/2015/02/24/v-donetskoy-oblasti-bolee-10-tysjach-obektov-povrezhdenyili-razrusheny>

утворено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке замінило два відомства: Державну службу з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя й Державне агентство з питань відбудови Донбасу. Про ефективність роботи нової установи говорити важко, враховуючи мізерний обсяг фінансування (105 млн. грн. на 2016 р.) та нечисленність співробітників³².

Наслідки більш ніж сумні. Промисловість регіону, яка за своїми технічними характеристиками відповідала кінцю XX ст. і трималася лише на державних дотаціях, нині в низці місцевостей вщент зруйнована. Конкурентні виробництва за повідомленнями українських ЗМІ ще минулого року «евакуйовані» до Росії, попросту – розграбовані.

Заморожування конфлікту за абхазьким чи то осетинським, боснійським чи придністровським сценарієм, про що повсякчас сперечаються російські та міжнародні експерти та середовище соціальних мереж, є практично неможливим внаслідок його виробничої специфіки. Наслідком названих вище конфліктів стала аграризація регіонів, затвердження натурального господарства як стратегії фізичного виживання. В Донбасі з його найвищим у Європі рівнем урбанізації, чотирма мільйонами індустріального населення, забрудненими, а тепер – ще й замінованими землями, сільським населенням, що становить мізерну частку соціуму (пересічно 10%), сценарій аграризації дорівнюватиме гуманітарній катастрофі небаченого в сучасній Європі рівня. Єдиним виходом для місцевого населення на певному етапі може стати лише масова міграція. Зважаючи на домінуючі настрої, вона значною мірою спрямовуватиметься в прикордонні регіони Росії. До чого вона призведе, можна тільки здогадуватися.

«Молоді республіки» проголошені мультивалютними зонами. Втім роль реальної валюти відіграє соціальна карта, яку отри-

³² Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб // Урядовий портал. – 2016. – 20 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248982208>

мують працівники підприємств та ті, хто на добровільних засадах відпрацював певний час на потреби так званих республік. Стандартний місячний набір, згідно із повідомленнями ЗМІ, складають кілограм рису та цукру, півкілограма гречки, пачка макаронів, пляшка олії, дві банки тушонки, дві банки скумбрії, 50 грамів чорного чаю³³.

Економіка самопроголошених «Л/ДНР» тримається завдяки Росії. Місцеві засоби інформації не приховують, що 60% засекреченого бюджету ДНР в 2015 р. надав Кремль. Панічні настрої в «республіках» впродовж 2015–2016 рр., неспроможність налагодити забезпечення елементарних потреб населення спричинили хвилю резонансних рейдерських захоплень, що приховані під гаслом націоналізації.

Власне, війна перетворилася на основну галузь економіки «Л/ДНР». Це – єдиний сектор «республіканських» економік, що забезпечує високі статки залученим у нього і постійний переділ власності, нагромадженої в решті секторів. На жаль, втілюється песимістичний сценарій, про який ми писали в 2015 р.³⁴

Наостанок варто наголосити: окреслена ситуація найменшою мірою пов'язана із внутрішніми проблемами України та її регіональною політикою. Вона стала безпосереднім наслідком реалізації доктрини *русского мира* на практиці. Завдяки їй же в світі фактично розгорнулася повномасштабна холодна війна. Саме з її закінченням пов'язані нині очікування повернення Криму і окупованих територій Донбасу до складу України. Зрозуміло, що прогнозування внутрішньополітичної ситуації навколо «Л/ДНР», ймовірної динаміки Мінських переговорів та геополітичної стратегії України можливе лише на основі комплексного вивчення *русского мира*, як системної загрози сучасному світу.

³³ Леся Ганжа. Між захисниками і визволителями // УП. – 2015. – 1 квітня.

³⁴ Див.: С. Кульчицький, Л. Якубова. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ *РУССКОЙ ВЕСНЫ*: РОСІЙСЬКИЙ ВЕКТОР

Стабільність політичної системи Росії, яку доволі тісно пов'язують з іменем Володимира Путіна, далася дорогою ціною: дві чеченські війни (1994–1996, 1999–2009 рр.), низка терористичних атак та кілька локальних конфліктів поза межами Росії були використані для мобілізації російського суспільства і, як правило, відбувалися на вузлових етапах чергового видимого «перезавантаження влади» (передусім – виборчих кампаній). За вісімнадцять років, які фактично В. Путін перебуває при владі, відбулося повне переобрамлення соціально-економічного та суспільно-політичного простору країни, яке все частіше змушує аналітиків говорити про імперський характер російської державності і самодержавний тип владарювання.

Путінську візію перспектив особистої владної кар'єри та самої Росії було задекларовано в статті «Росія на межі тисячоліть», опублікованій напередодні призначення В. Путіна виконувачем обов'язків президента 31 грудня 1999 р. В цій своєрідній антикризовій програмі поміркований молодий лідер зазначав, що комунізм, незважаючи на позитивні сторони, завів Росію в бік від світових трендів і прирік на відставання. Перспектива виходу з ситуації вбачалася у забезпеченні стабільного розвитку, відмові від «потрясінь, катаклізмів, радикальних перетворень», на які спиралися більшовики. В статті йшлося про розробку «стратегії відродження і розквіту Росії, яка б спиралася на все позитивне, що було створено в ході ринкових і демократичних реформ, і здійснювалася винятково еволюційними, поступовими, зваженими методами»³⁵.

³⁵ *Путин В.* Россия на рубеже тысячелетий // Независимая газета. – 1999. – 30 декабря.

Ключовим завданням команди Путіна, як засвідчила подальша практика, стало зміцнення владних інституцій і державної влади як такої, при чому методи, які при цьому застосовувалися, дедалі більше дисонували з ліберальною риторикою першого путінського десятиліття. Питання «яким чином Путін і його оточення розуміють російську державність?» з часом набувало все більш суперечливих конотацій.

Вже у своїй програмній статті 1999 р. В. Путін зазначав: «Росія не скоро перетвориться, якщо взагалі перетвориться, на друге видання, скажімо США чи Англії, де ліберальні цінності мають глибокі історичні традиції. У нас держава, її інститути і структури завжди відігравали винятково важливу роль в житті країни, народу», «міцна держава для росіянина не аномалія, не щось таке, з чим слід боротися, а, навпаки, джерело і гарант порядку, ініціатор і головна рушійна сила будь-яких змін»³⁶. Не важко помітити, що міцна держава розшифровувалася як синонім виразу «міцна влада». «Суспільство» в статті не розглядалося як джерело влади та її співтворець, а лише як колективний замовник «керівної і спрямовуючої ролі держави». Отож, про орієнтування на подальшу лібералізацію вочевидь не йшлося, йшлося про своєрідне переобрамлення радянського владного патерналізму на засадах економічних відносин доби дикого капіталізму. Наслідки такого перегляду державної стратегії стали невдовзі очевидними.

За кілька років В. Путін розбудував вертикаль влади на засадах прямого підпорядкування центру, губернатори перетворилися на призначенців президента. На сучасному етапі йдеться про створення системи надцентралізованого управління, що підноситься як вирішальний аргумент на користь створення нової політичної рівноваги³⁷. Президент та його адміністрація перетворилися на гілку влади, що за своєю політичною потугою значно випереджає законодавчу. Завдяки створенню і розбудові партії

³⁶ Там само.

³⁷ Россияне варятся на медленном огне, как лягушки в котле // РОСБАЛТ. – 2017. – 5 октября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/russia/2017/10/05/1650947.html>

влади («Єдина Росія»³⁸, заснована 2001 р.) Кремль отримав потужний орган вищої законодавчої влади, здатний підтримати будь-яке рішення президента, зокрема – введення військ на території України. Варто наголосити, що зміцнення владної вертикалі супроводжувалося монополізацією політичного простору. Чисельність політичних партій з більш як двохсот впродовж початку ХХ ст. скоротилася до семи. На початку століття Кремль взяв під свій контроль загальнонаціональне телебачення і розпочав масштабну інформаційну обробку масової свідомості. Вагомим здобутком влади стало усунення конкурентів у вигляді олігархів. Десять років ув'язнення Михайла Ходорковського та витіснення за межі Росії Бориса Березовського засвідчили, що жодних впливових політичних акторів, окрім господаря Кремля, в Росії бути не може.

Жорстка, часом наступальна, зовнішня політика вкупі з її нав'язливим промоушеном у засобах масової інформації сприяла затвердженню стереотипу про могутність Росії та її виняткове місце в геополітичній системі координат. Якщо в 1999 р. лише 31% росіян вважав Росію великою державою, то в 2007 р. – 53%, а в 2015 р. – 65%. Ця мана набула широкого розповсюдження і стала основою формування думки про те, що Росія готова повернути собі втрачений в роки краху радянської системи титул першого світового гравця. Повномасштабний наступ на масову свідомість російських громадян і формування нової геополітичної доктрини Кремля розгорталися під гаслом необхідності об'єднання і вставання з колін *руського мира*.

Ця думка, як і теза про пасіонарність російського народу стали смисловою віссю, на якій вибудовувалася стратегія В. Путіна після того, як він оприлюднив свої наміри балотуватися на третій президентський строк. Як цілком слушно зауважує Чарльз Кловвер, у промовах В. Путіна все виразнішою ставала апеляція до цінностей православ'я і водночас – активна критика лібералізму та цінностей західної цивілізації. Саме на цьому підмурку вибудовувалися один за одним проекти інтеграції пострадянських

³⁸ На виборах у Думу в 2003 р. «Єдина Росія» отримала 50% місць, а в 2007 р. – 70%.

теренів на чолі з Росією. При цьому в промовах російського президента з'явилася непритаманна раніше Кремлю лексика: «Атлантичний союз» замінив традиційний в російському політичному дискурсі «Захід», в політичному сенсі став регулярно застосовуватися раніше суто географічний термін «Євразія», громадяни РФ все частіше називалися «*русскими*», а не «*россиянами*», порушуючи логіку, прийняту серед очільників багатонаціональних держав³⁹. Фінальним акордом ідеологічного транзиту державної політики РФ стала заміна терміну «національна держава» на поняття «держава-цивілізація» та його ув'язка з ідеологемою *русский мир*. Саме з ними державне керівництво асоціювало перспективи виходу Російської Федерації в коло перших гравців світу, саме В. Путін чимдалі більше позиціонувався як національний лідер, здатний повернути Росії статус світового лідера. Інструментом потужного геополітичного ривка впродовж кількох, як неодноразово заявляв глава Росії, вирішальних років мало стати затвердження її на позиціях регіонального лідера «політичної» Євразії.

В зверненні до Валдайського форуму⁴⁰ у 2013 р. В. Путін вкотре назвав Росію «державою-цивілізацією». Конотації прези-

³⁹ Кловер Чарльз. Черный ветер, белый снег. Новый рассвет национальной идеи. – М., 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.cz/books?id=xLgrDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false

⁴⁰ Валдайський форум – періодичні конференції, що проводяться Міжнародним дискусійним клубом «Валдай» (англ. *Valdai Discussion Club*), створеним у 2004 р. Створювався як міжнародний інтелектуальний майданчик для обговорення актуальних проблем глобальної економіки, політики, безпеки тощо. З 2014 р., як зазначається в офіційних документах, змінив формат діяльності з «розповіді світу про Росію» на практичну роботу з формування глобального порядку денного, від дослідження ситуації в Росії до оцінки світових політичних та економічних проблем. Формальними засновниками клубу є Рада з зовнішньої та оборонної політики, Некомерційне партнерство «Російська рада з міжнародних справ», Московський державний інститут міжнародних відносин (Університет) МЗС Росії, Національний дослідницький університет «Вища школа економіки». Засідання 2013 р. було десятим з проведених і присвячувалося темі «Багатоманіття Росії для сучасного світу».

дентської промови були доволі різкими: «XXI сторіччя обіцяє перетворитися на сторіччя великих змін, епоху формування великих геополітичних материків, фінансово-економічних, культурних, цивілізаційних, воєнно-політичних. І тому наш абсолютний пріоритет – щільна інтеграція з сусідами»⁴¹. Що означала інтеграція по-путінському стало зрозуміло невдовзі.

Під час другої президентської каденції В. Путіна ностальгійна риторика і неодноразові принизливі висловлювання щодо України під час розмов на вищому державному рівні сигналізували про наростання неоімперських настроїв у правлячих колах Росії. Загострення українсько-російських відносин, газовий шантаж та ембаргові війни не залишали сумнівів у тому, що Росія не вважає Україну рівноправним партнером, а схильна розглядати її як колишню союзну республіку. Багаторічний моніторинг українсько-російських відносин засвідчував, що «реінтеграція пострадянського простору була одним із провідних напрямів зовнішньої політики Росії в останнє десятиліття. Для цього використовувалися економічна слабкість колишніх республік СРСР та їх залежність від російської економіки, незавершеність демократичних трансформацій, що призводила до хронічної політичної та соціально-економічної нестабільності, незрілість політичної культури еліт та самих суспільств, роздмухування внутрішніх конфліктів тощо»⁴².

Варто наголосити, що кримське питання загалом, питання Чорноморського флоту РФ зокрема, залишалося у фокусі всіх найважливіших домовленостей і перспективних українсько-російських проєктів. Тим часом, як на дипломатичному рівні тиражувалася риторика добросусідства та непорушності міждержавних домовленостей, російський політикум в усіх його політичних

⁴¹ Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» // Российская Газета. RG.RU. – 2013. – 19 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rg.ru/2013/09/19/stenogramma-site.html>

⁴² Головка В. Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С. 605.

спектрах відверто спекулював кримським питанням і так званою проблемою російськомовних співгромадян. З 1991 року кримська карта перетворилася на універсальний важіль тиску на офіційний Київ, якому місцеві політики недвозначно загрожували перспективою «другого Косова», чеченським сценарієм. Спекуляції навколо воєнної загрози перетворилися на звичний елемент політичної гри радикальних проросійських кіл, які в такий цинічний спосіб підтримували в середовищі слов'янського населення півострова фальшивий образ кримських татар як елементу, що прагне передати Крим під егіду Туреччини. Утримування кримської регіональної спільноти в стані хронічних передвоєнних очікувань грало на руку російській владі, яка вибудовувала імідж єдино можливого за таких обставин миротворця і захисника життів «співвітчизників».

На жаль, українська влада з відомою часткою інфантилізму ставилася і до зовнішньополітичних загроз, і до доктрини *руського мира*, яка активно просувалася від початку нового століття у суспільному дискурсі в Криму. Апологетика концепту ставала чим далі більш звичною на вищих щаблях російських інтелектуалів. Обґрунтовано критикуючи як проект громадянської нації в Росії, так і М. Ремізова з його гаслом «країн багато – народ один», В. Тишков, посиляючись на виступи В. Путіна та Д. Медведєва, зазначав, що «нова ідеологія громадянського націєбудівництва жодною мірою не означала заперечення чи розчинення російських національностей (націй в етнічному сенсі слова) в певній багатокультурній спільності під назвою російська нація. Остання є, передусім, формою надетнічної громадянської ідентичності росіян, які являють собою відповідно до історичного та культурного спадку та сучасних лояльностей і патріотизму представників одного народу – російського народу, розмаїтого, але єдиного»⁴³.

Зауваження на кшталт того, що в епіцентрі формування сучасної російської нації має перебувати не ідея територіальної

⁴³ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 440.

цілісності й конституційного порядку, а «тисячолітній цивілізаційний російський проект»⁴⁴, ставали чимдалі більш звичними. Вони насправді лише унаочнювали складність процесів державо- й націєтворення в Російській Федерації. Ідея територіальної цілісності, як альфа й омега російського націєтворення, тим часом зазнавала постійних ударів у регіональних конфліктах, найбільш трагічним серед яких став чеченський.

Постійно змінюване впродовж останньої чверті сторіччя правове поле не справляло стабілізуючого впливу на державотворення, оскільки не розбудовувалася правова держава. Корумпованість державних структур стримувала формування громадянського суспільства та гальмувала процес національного самоусвідомлення. За таких обставин всі вони виглядали такими домінантами, що перебуваючи в стані хронічної кризи, були неспроможні виконувати свої інтегративні функції. Вихід з замкненого кола внутрішніх суперечностей частина російського публіцистично-журналістського та інтелектуального середовища (Є. Холмогоров, О. Дугін, О. Проханов та інші) відшукала в розгортанні зовнішньої експансії під гасла про необхідність упередження «геноциду росіян». Виправданням експансії слугувала словесна конфігурація єдності *русского мира*, побудована на доволі сумнівному переконанні, що спільність історії поневолювачів і поневолених може слугувати достатньою підосною формування модерної російської політичної нації. Вважаємо, що забезпечення широкого доступу пропагандистів *рускомірських* ідей до засобів масової інформації, передусім телевізійних каналів, було не випадковим. Цілком очікувано за кілька років підrestauroваний неоімперський тренд захопив досить широкі кола не лише політичних діячів, які в такий спосіб підвищували свої рейтинги, а й пересічних обивателів.

Варто наголосити, що Кремлівський центр влади не просто добре знав про масові настрої росіян – він їх формував і спрямовував, використовуючи для цього розлогий інструментарій соціопитувань, фокус-груп, тренінгів, фестивалів тощо. Західні

⁴⁴ Там само. – С. 442.

технології політичної реклами вигадливо використовувалися в інтересах однієї особи з метою підвищення її особистих рейтингів і, відповідно, збереження існуючого владного статус-кво. Решта політиків перетворилися на невиразних статистів політичного дійства, що розгорталося на медійних просторах Росії – у політичних ток-шоу, інформаційних та аналітичних програмах. Реальна політика була непомітно виведена за рамки суспільних практик, її місце посіла імітація політичного процесу та політ-технологічні продукти, що забезпечували підживлення постійної суспільної мобілізації навколо певних інформаційних приводів. Після Помаранчевої Революції таким медійним приводом стала уявна нацистська загроза з боку України. Прихід до влади В. Януковича на нетривалий час притлумив її актуальність, однак, на етапі самоусунення В. Януковича, його втечі до Росії та розгортання російської спецоперації в Криму заготовка, апробована в 2004 р., була використана в набагато активнішій формі. Віртуальне протистояння *русского мира* і вигаданої російськими мас-медіа нацистської загрози з Києва було перетворене на альфу й омегу російського інформаційного простору, питання життя і смерті кожного громадянина Росії.

Цікаво, що під час передвиборчої кампанії 2012 р. основний кандидат на пост президента Росії В. Путін виступив з програмною статтею, в якій гостро критикував поборників *русского мира* за примарні намагання «... під наскрізь фальшиві розмови про право росіян на самовизначення, про «расову чистоту» «завершити справу 1991 року і нарешті зруйнувати імперію, що сидить на ший російського народу»⁴⁵. Як покажуть події 2014 р., і він, і так звані «російські націоналісти» спільними зусиллями виступали не за знищення Російської імперії, а за її відновлення в дореволюційних кордонах. Цілепокладальними стосовно визначення зовнішньополітичного курсу нового президентського строку В. Путіна стали інші слова, адресовані довіреном особам та керівникам виборчих штабів на зібранні в московському Манежі:

⁴⁵ *Путин Владимир*. Россия: национальный вопрос // Независимая газета. – 2012. – 23 января.

«Нам разом треба знайти дещо таке, що стане об'єднавчим фактором для усієї багатонаціональної, але єдиної російської нації. І я не бачу нічого іншого, крім патріотизму»⁴⁶.

Застосування окреслених важелів мобілізації російської нації увиразнилося під час чергового «похолодання» в російсько-українських відносинах, спричинених євроінтеграційним курсом України. У серпні 2013 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес»⁴⁷, підготовлений академіком РАН С. Глазєвим (автентичність документу опосередковано підтверджували проросійські українські політики, підкреслюючи його неофіційний характер⁴⁸). Суть сценарію утримання України в орбіті російського впливу була сконцентрована в словах: «Негативне ставлення українського керівництва до приєднання [євразійської інтеграції. – *Авт.*], як показали спроби його переконати на самому високому рівні, не може бути подолане шляхом лише тільки роз'яснювальної роботи. Остання має бути підкріплена всебічним тиском з метою створення відчуття невідворотності приєднання з метою виживання нинішньої владної еліти. Цей тиск має одночасно йти від бізнесу, духовенства, громадськості, ЗМІ, експертного середовища, а також від близького оточення Януковича, включаючи його родину та придворних олігархів»⁴⁹.

⁴⁶ Цит. за: Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 443.

⁴⁷ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня, 16.08.2013. <http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vo vlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyu-process-.html>

⁴⁸ Зокрема народний депутат О. Царьов у своєму блозі писав, що був ознайомлений зі вказаним документом наприкінці 2012 р., а згодом він був «похований у надрах російської бюрократичної машини» і що подібні документи десятками передаються в Адміністрацію Президента РФ. Див. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.lb.ua/oleg_tsarev/220762_komplekse_mer_vovlecheniyu_ukraini.html

⁴⁹ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня. – 2013. – 16 августа. [Електронний

З серпня Москва відновила масований тиск на українське керівництво, бізнес-кола (запровадивши чергові товарні ембарго) та суспільство, аби не допустити підписання угоди на Вільнюському саміті.

Втім, зовнішній тиск неспроможний був загальмувати інерцію передреволюційної ситуації, що розгорталася в Україні. Власне для доволі широкого загалу українських громадян гасло євроінтеграції перетворилося на єдину більш-менш реальну гарантію-запобіжник розбудови в країні авторитарного режиму. Саме ця обставина й обумовила масштабність громадянського вибуху наприкінці 2013 р.

Варто наголосити, що події в Україні були не просто незрозумілі переважній більшості російських громадян, ідеї Майдану потрактовувалися російськими мас-медіа, і це зустрічало колосальну підтримку з боку населення, як антиросійська акція. Думка одного з лідерів неосвразійства Олександра Дугіна про те, що Майдан дорівнює оголошенню війни Росії набула величезне число прихильників від вищих владних ешелонів, до пересічного обивателя. За цих обставин завдання переможної війни Росії на чужій території віддзеркалювало, так би мовити, дійсно всенародний порив росіян, які не лише були натхненними учасниками дійства «Крим наш!», а й виступали за введення російського військового контингенту на територію українського Донбасу. Наприкінці лютого – впродовж березня 2014 р. слабкі поодинокі голоси, що намагалися закликати росіян до здорового глузду та поваги до міжнародного права, потонули у вакханалії всенародної радості від ілюзії миттєвого приростання території *русского мира*. «Росія встає з колін», «російський ведмідь прокинувся», «можемо повторити» – під такими гаслами Росія розпочала реалізацію проекту демонтажу України і «братнього» українського народу. Багатьом у Кремлі тоді здавалося, що справу можна буде завершити переможним блицкригом до осені.

В промові з приводу приєднання Криму В. Путін говорив про «п'яту колону» та «націонал-зрадників», священні могили російських солдат і Крим – батьківщину Російського флоту та священну для Росії землю, братнє співіснування народів у межах Росії⁵⁰. Тогорічну «пряму лінію» 17 квітня 2014 р. він завершив розлогим міркуванням про особливості *русской души, русский культурный код (исключительно мощный культурный код)*, надзвичайно гнучкий і стійкий, що є основною конкурентною перевагою росіян у сучасному світі. Логічний акцент наприкінці промови не був випадковістю. В контексті тогочасної істерії російських мас-медіа навколо подій на Сході України він виглядав символічно і загрозливо. «... *Русский человек*, чи, сказати ширше, *человек русского мира*, він передусім думає про те, що є якесь вище моральне покликання самої людини, якесь вище моральне начало, – розмірковував керівник країни, яка тільки-но порушила свої міжнародні зобов'язання і анексувала частину території «братньої» України, – І тому *русский человек, человек русского мира*, він звернений більше не в себе, коханого... Ось західні цінності полягають саме в тому, що людина в собі сама, і міра успіху – це особистий успіх, і суспільство це визнає. Чим успішніша людина, тим кращою вона є... Мені здається, лише у нашого народу могло народитися відоме прислів'я «*На миру и смерть красна*». Як це? Смерть – це що таке? Це жах. Ні, виявляється, на миру і смерть красна. Що таке «*на миру*»? Це означає, смерть за другі своя, за свій народ, кажучи сучасною мовою, за Вітчизну. Ось у цьому і є глибокі корені нашого патріотизму. Ось звідсіля і масовий героїзм у часи воєнних конфліктів і воєн і навіть самопожертва в мирний час. Звідси відчуття ліктя, наші сімейні цінності. Звичайно, ми менш прагматичні, менш практичні, ніж представники інших народів, але зате ми ширші

⁵⁰ Обращение Путина по Крыму 18 марта. Полное видео // bigmir.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/ukraine/801809-Obracshenie-Putina-po-Krymu--Onlajn-transljacija>

душею. Може, в цьому відбивається і велич нашої країни, її неозорі розміри. Ми щедріші душею»⁵¹.

На тлі подій так званої «Східної весни» промова В. Путіна виглядала симптомом надзвичайно небезпечної динаміки не лише російської влади, а й суспільства, якому діючий Президент, охрещений мас-медіа черговим «збирачем *русских земель*», адресував кілька очевидних меседжів: 1) вище покликання *русского человека* вимірюється колективним патріотизмом; 2) патріотизм невіддільний від самопожертви і навіть смерті за Вітчизну; 3) вітчизна росіян сягає далеко за межі РФ, саме тому вони періодично виявляють свій патріотизм, беручи участь у воєнних конфліктах поза її теренами; 4) ця властивість є вродженою рисою росіян і відрізняє їх на краще від решти народів, саме завдяки цій рисі Росія є найбільшою державою в світі. Варто наголосити, що тоді ж В. Путін назвав Південну та Східну Україну Новоросією, де-факто анонсувавши розгортання російської експансії вглиб України.

Аби зрозуміти підоснови/причини радикальної зміни владної риторики по відношенню до України та її масову підтримку російським суспільством, варто звернутися до аналізу особливостей ідеологічної складової пострадянського транзиту Російської Федерації.

⁵¹ Прямая линия с Владимиром Путиным [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/20796>

РУССКИЙ МИР. ВІД ІДЕЇ ДО ДОКТРИНИ

Не заперечуючи потужного впливу російської класичної літератури XIX ст. на зародження та кристалізацію базових понять ідеології *русского мира*, що відзначається низкою дослідників, обумовимося, що вплив цей не сягав далі формування певних моральних імперативів та смислових метафор, які курсували в дискурсивному полі російської літератури і публіцистики, однак не мали безпосереднього виходу на суспільно-політичну практику. Навіть формуючи моральні домінанти та світогляд видатних представників російського суспільно-політичного життя, метафори російських літераторів не здатні були справляти вирішального впливу на політичні практики суспільства, в якому аж до Лютневої революції 1917 р. були відсутніми повноцінні політичні актори. З оглядну на особливості політичної історії Російської імперії акцентуємо увагу на євразійстві – ідеологічному продукті, що став результатом і наслідком не лише самобутнього культурного, а й наукового поступу Російської імперії на межі XIX–XX ст.ст.

В концептуально оформленому вигляді євразійство виникло у вузькому колі російських інтелектуалів, викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі більшовицької Росії. Народилося воно, за їхнім же признанням, в атмосфері катастрофічного світовідчуття, системної повоєнної кризи й очікування глибинних змін звичного вигляду світу. Названий концептуальний феномен, виник у відповідь на запит тієї частини Росії, що виявилася поза межами політико-географічної Батьківщини, як антитеза новій Росії – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній, яка голосно заперечувала і засуджувала все, що було раніше Росією. В обставинах різкого когнітивного дисонансу, деморалізований і повержений білогвардійський рух сгенерував нову ідеологічну платформу, яка була покликана реконцептуалізувати історію та культурну спадщину знищеної більшовизмом Росії й окреслити її уможливлене майбутнє. Якщо елітарний кружок, що сформувався навколо

«Вех», бачив причини «російського Апокаліпсису»⁵² в надмірному революціонізованні російської інтелігенції, то прибічники маніфесту «Исход к Востоку» віднайшли їх у згубному впливі західноєвропейських культурних і суспільних запозичень, що впроваджувалися в Росії з часів Петра I.

У витоків євразійського світобачення стояли Микола Трубецької⁵³ – видатний лінгвіст, який присвятив своє життя пошуку законів мовотворення та еволюції мови, та його однодумець у мовознавстві та політиці Роман Якобсон⁵⁴. Обидва – вихідці з Московського лінгвістичного кружка, який заклав основи сучасної літературної критики та мовознавства, і засновники принципово нового напрямку мовознавства – лінгвістичного структуралізму. На певному етапі концепція М. Трубецького про існування універсальних лінгвістичних законів, була перенесена ним на сферу суспільно-політичного життя та всесвітньої історії. Розглядаючи культуру крізь призму порівняльної лінгвістики, він

⁵² Термін запропонований філософом В. Розановим.

⁵³ Микола Трубецької (1890, Москва – 1938, Відень) – видатний лінгвіст, філософ і публіцист, ідеолог євразійства. Концептуальні основи майбутнього євразійства були сформульовані М. Трубецьким в праці «Європа і людство» (Софія, 1920). Йшлося передусім про те, що Росія не є нацією в прямому сенсі слова – вона являє собою цілий культурний континент – Євразію, в якій росіяни є тією етнографічною групою, що структурує мультикультурний простір Євразії. В такий спосіб, доволі цікаво, видатний лінгвіст концептулізував історико-культурні процеси, які в Росії, на відміну від Європи не вийшли на рівень завершального етапу націєтворення.

Цікаво, що М. Трубецькому належить оригінальна гіпотеза виникнення російської, української та білоруської мов вже в XIII столітті, побудована на основі руху фонем. Згідно з його висновками, виокремлення української мови як діалекту відбулося передусім внаслідок внутрішніх змін у мові, а не зовнішніх впливів.

⁵⁴ Роман Якобсон (1896, Москва – 1982, Кембридж (США)) – всесвітньо визнаний лінгвіст, засновник фонології, автор гіпотези про 12 бінарних акустичних ознак, що є мовними універсальностями і перебувають в основі будь-якої мови, а також нейролінгвістики. Метод структурного аналізу бінарних опозицій, використаний Клодом Леві-Стросом для аналізу міфу, започаткував французький структуралізм.

намагався відчутти внутрішню логіку розвитку, певним чином абстрагуючись від зовнішніх впливів і заперечуючи підпорядкованість цього процесу певному загальному тренду. Його роздуми звелися до пошуку якогось принципово нового відмінного від домінуючих на той час у гуманітаристиці напрямів (західно-європейського лібералізму і російського більшовизму), що обидва, хоч і на різних ідеологічних основах, пропагували історичний універсалізм з його рухом від простого до складного, від домоделного до модерного.

Мова, як неповторний феномен людської історії, стала для Трубецького оптикою дослідження історії народу-носія, а через нього – законів всесвітнього розвитку. Варто зауважити, що абсолютизація предмету зацікавлень науковця та його перетворення на універсальний інструмент пізнання історичного прогресу привела інтелектуала до доволі суперечливих висновків. М. Трубецький вважав, що мова існує на інакшому плані буття, аніж історія, вона змінюється, поширюється чи вимирає відповідно до своєї внутрішньої системної логіки. Замість усвідомлення того, що мова прив'язана до фізичного, фізіологічного та морального стану носія, а ті визначаються економікою, панівною етикою та системою релігійних переконань, мовознавець поширив відкриті ним принципи руху та зміни мовних фонем на закони життя великих соціальних організмів. Фонологія перетворилася в його руках на універсальний ключ дослідження історії загалом, історії культури зокрема. Це призвело до односторонності та наукової уразливості низки його трактувань: так відбувається завжди, коли при аналізі історичних процесів та їхніх політичних наслідків перевага віддається певному чиннику чи аспекту з існуючої поліфонії явищ, процесів, фактів.

В цьому сенсі висновок М. Трубецького про унікальність російської культури, що нібито зв'язала народи Російської імперії в нерозривний союз, виглядав абсолютно передбачуваним. В 1921 р. він писав: «Ця культура сама є особливою зоною, до якої крім росіян входять ще й угро-фінські «іногородці», разом з тюрками Волзького басейну. З непомітною поступовістю ця культура на Сході и Південному Сході стикається з культурою

«степовою» (тюрко-монгольською) і через неї зв'язується з культурами Азії. На Заході також присутній поступовий перехід (через білорусів і малоросів) до культури західних слов'ян, що стикається з романо-германською, і до культури балканської. Але цей зв'язок зі слов'янськими культурами зовсім вже не такий сильний і врівноважується сильними зв'язками зі Сходом. З цілої низки питань російська народна культура примикає саме до Сходу, так що межа Сходу й Заходу іноді пролягає саме між росіянами і слов'янами, а іноді південні слов'яни сходяться з росіянами не тому, що і ті й інші є слов'янами, а тому, що й ті й інші відчули сильний тюркський вплив»⁵⁵.

Чи варто казати, яка дистанція пролягала поміж тюркськими впливами на Балканах та тюркськими впливами на східних кордонах Московського царства? Підведення спільного філологічного знаменника під культурним процесом на євразійських просторах у величезному хронологічному діапазоні з урахуванням тогочасного рівня медієвістики перетворило виступ знаних науковців на політичний маніфест. Він мав мало спільного з наукою, вийшовши на хитку стежку політичної доцільності. Втім, хиткість задекларованих соціологічних та історичних трактувань видатний філолог доволі добре усвідомлював, це він неодноразово визнавав у листуванні, а врешті і відмовився від частини з них, зневірившись у політичному євразійстві як такому⁵⁶. Однак відхід одного з батьків-засновників євразійства від справ зовсім не означав кінець євразійства як ідеології. Висловлених ним припущень та умовиводів з лихвою вистачило для подальшої концептуальної розбудови євразійства. За євразійцями слід визнати пріоритет наукоподібного обґрунтування ідеї цивілізаційної вищості Росії та російської культури, що стала смисловим

⁵⁵ *Трубецкой Н.С.* Верхи и низы русской культуры (Этническая основа русской культуры) // Исход к Востоку. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

⁵⁶ Див.: *Соболев А.В.* О русской философии. – СПб., 2008. – С. 334–335, 337–339, 445–446.

центром низки політичних та соціологічних конструкцій новітнього часу.

В трактуванні М. Трубецького культура розвивалася за особливими принципами, що обумовлювалися непізнаними особливостями, автентичними в кожній етнічній групі на рівні підсвідомості. Іншим важливим припущенням було те, що культура як результат іманентно властивої жаги творчості етнічних організмів, що відбувалася на рівні підсвідомості, розгорталася як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Думка про існування сакрального культурного зв'язку (свого роду культурного коду) стала основою наступного висновку – про існування «євразійського мовного союзу» та Внутрішньої Євразії. Р. Якобсон вважав нею величезний за кількістю носіїв мовний простір, де існували взаємопов'язані мовні системи. М. Трубецької пішов далі, і врешті дійшов висновку про існування «євразійського мовного конгломерату», де окремі народи і цивілізації існують як ізольовані монади. При цьому концепція мови, як саморегульованої системи, при перенесенні на культуру як таку привела до умовиводу про існування окремих культурних цивілізацій, що розвиваються за неусвідомлюваними внутрішніми законам.

У статті «Верхи і низи російської культури. (Етнічна основа російської культури)» цілком у дусі ленінських розмірковувань про дві культури у кожній національній культурі (хіба що не наголошуючи на їхньому антагонізмі) Трубецької зауважив, що низом будівлі культури є «... запас культурних цінностей, якими задовольняють свої потреби найширші верстви національної спільноти, так звані народні маси. Оскільки ці цінності створюються в самому середовищі народних мас, вони порівняно елементарні і не мають різкої відзнаки індивідуальної творчості». Цінності «верхнього запасу» генеруються пануючими частинами національної цілісності, або для них і завжди підпорядковані задоволенню більш вибагливих смаків та витончених потреб. Отже, вони є складнішими за цінності нижнього поверху... існують культурні взаємодії як між обома «поверхами» будівлі національної культури, так і з іншими національними культурами. Простеження шляхів взаємодій привело М. Трубецького до ви-

сновку про те, що основою російської культури, безумовно, був слов'янський елемент. Спираючись на власні наукові розробки, він доводив існування зв'язку між слов'янськими та праіндо-іранськими діалектами, згодом визначальний вплив Візантії і поверховість запозичень (переважно технологічного характеру) з Заходу. Культурні візантійські впливи, як такі, що відбувалися через церкву і духовні практики, перебували для М. Трубецького поза конкуренцією. Практикуючи в питаннях історії мови об'єктивний і суто науковий підхід, в тому, що стосувалося російської культури М. Трубецької сходив на манівці. Засуджуючи реформи Петра I за штучне запозичення західних зразків, що нібито перемістило Росію на задвірки цивілізації, і ратуючи за збереження візантійських традицій, він волів не акцентувати увагу на тому, що Візантія на час описуваних подій була мертва вже майже двісті п'ятдесят років разом із етнічним субстратом – носієм своєї культури. Зазначаючи, що західноєвропейські культурні зразки погано і з небажанням засвоювалися народом, він «не помічав», що культурний поступ Росії гальмували не неспроможність/небажання народу збагачуватися надбаннями західноєвропейської цивілізації, а «китайською стіною» російського кріпосництва, яке ізолювало кілька десятків мільйонів росіян від будь-яких культурних впливів. У внутрішній відразі народних мас до західних зразків він бачив причини того, що «... число справжніх внесків російського генія в «скарбницю європейської цивілізації» лишилося мізерним порівняно з масою іноземних культурних цінностей, що безперервно механічно пересаджувалися на російський ґрунт», натомість замовчуючи той факт, що кріпосництво намертво прив'язало мільйони російських підданих до місця відбування повинностей, лишаючи їх у невігластві та бідності. Про які культурні обміни могла йти мова за таких обставин?

Втім, хід думок автора підпорядковувався іншому завданню. Змалювавши широке тло західних і візантійських запозичень, що відбувалися переважно на вищому культурному поверсі, М. Трубецької зробив непередбачуваний з попереднього викладу висновок. Раніше відсутній компонент аналізу – впливи Сходу – виявився визначальним для російської культури. Наступне мірку-

вання видатного лінгвіста є одним з найбільш цитованих, що правда мало хто його наводить цілком: «...Рецепція романо-германської культури і викликала між верхнім та нижнім поверхом будівлі російської культури таку принципову неспівмірність, якої не було, коли верхи рецепіювали культуру візантійську. Але візантійськими і романо-германськими традиціями не вичерпується культурний чи етнографічний вигляд російської народної стихії. В російському освіченому суспільстві поширене переконання, що своєрідні риси цього образу є «слов'янськими». Це невірно. Та культура (в сенсі загального запасу культурних цінностей, що задовольняють матеріальні і духовні потреби даного середовища) якою завжди жив російський народ, з етнографічної точки зору є цілком особливою величиною, яку не можна включити без лишку в якусь більш широку групу культур чи культурну зону. Загалом, ця культура сама є особлива зона, до якої крім росіян входять ще угро-фінські «іногородці», разом з тюрками Волзького басейну»⁵⁷.

Цілком умотивовано відзначаючи, що етнографічні дослідження російського народу (навіть порівняно з аналогічними дослідженнями фінів) перебували у зародковому стані, науковець, в якому на той час остаточно перемагає політик, робить сміливий висновок: «...В етнографічному відношенні російський народ не є виключно представником слов'янства. Росіяни разом з угро-фінами і з волзькими турками складають особливу культурну зону, що має зв'язки і зі слов'янством і з туранським Сходом, причому складно сказати, які з цих зв'язків міцніші і сильніші. Зв'язок росіян з туранцями закріплений не лише етнографічно, але й антропологічно, бо в російських жилах, поза сумнівом, тече, крім слов'янської й угро-фінської, ще й тюркська кров. В народному характері росіян, безумовно, є такі точки зіткнення з туранським Сходом. Те братання й взаєморозуміння, яке так легко встановлюється поміж ними й цими азіатами, ґрунтоване не

⁵⁷ Трубецкой Н.С. Верхи и низы русской культуры (Этническая основа русской культуры) // Исход к Востоку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

невидимих нитках расової симпатії. Російський національний характер, втім, достатньо сильно відрізняється від угро-фінського, так і від тюркського, але в той же час він рішуче не схожий і на національний характер інших слов'ян»⁵⁸.

Петро Савицький⁵⁹ – відомий геолог, політик та публіцист – екстраполював терени Євразії (Внутрішньої Азії) на терени колишньої Російської імперії, розглядаючи останню як географічну єдність. Перебуваючи на засадах географічної детермінантності, Савицький вважав, що внутрішня спільність цієї території сформувалася внаслідок особливостей рівнинності масиву степової смуги від Карпат до Китаю, розділеної по меридіанах шістьма великими річковими системами. Більше того, на погляд Савицького, Росія була особливим «материком», відділеним від сусідів

⁵⁸ *Трубецкой Н.С.* Верх и низы русской культуры (Этническая основа русской культуры) // Исход к Востоку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

⁵⁹ Петро Миколайович Савицький (1895, Чернігів – 1968, Прага). Випускник Петроградського політехнічного інституту та учень Петра Струве, нащадок чернігівського дворянського роду, розпочав свою політичну кар'єру як кадет. Разом з Миколою Устряловим розробляв теоретичні засади російського націонал-лібералізму. Після більшовицького перевороту опинився в Україні, спочатку воював на боці П. Скоропадського, від 1919 р. перейшов у стан денікінців. У 1920 р. з Криму емігрує до Константинополя.

Під впливом праці М. Трубецького «Європа і людство» (Софія, 1920) розриває з націонал-лібералізмом П. Струве та перетворюється на одного з ідеологів євразійства. Автор концепції Росії як «серединного материка», місцезрозвитку, господарстводержав'я, циклів економічної історії та структуральної географії. Вважав так звану монголо-татарську навалу корисною для Росії. На його погляд, саме у кочовиків росіяни успадкували «відчуття континенту». Симпатизував платформі правового націонал-більшовизму, сформульованій М. Устряловим у збірці «В боротьбі за Росію» (Харбін, 1920).

В роки Другої Світової війни перебував на антинацистських позиціях. В 1945 р. заарештований СМЕРШ у Празі і засуджений на 8 років ВТЛ. Звільнений і реабілітований у 1956 р. Помер під час «Празької весни».

потужними бар'єрами, внутрішній устрій якого сприяв змішуванню та взаємодії різних народів⁶⁰.

Особливості розвитку цього «континенту» обумовлювалися віддаленістю від морських узбереж. «... Як би не намагалася Росія в межах відкритого її політико-економічному впливу географічного простору вийти до «відкритого» моря, вона ніколи не побачить перед собою того вільного Світового океану, що плещеться у пристаней Нью-Йорка чи Сан-Франциско, поблизу берегів Ірландії чи Бретані, майже усієї Південної Америки, Австралії, Африки». В сенсі віддаленості від океанічних торговельних артерій Росія та тривалого замерзання наявних, на думку П. Савицького, була найбільш знедоленою серед країн світу. Лише вихід до Перської затоки міг би дати Росії області зі сприятливою плюсовою середньорічною температурою. В світлі євразійської концепції для формування позитивного майбутнього Росії він радив домагатися гарантій забезпечення чорноморського узбережжя Росії від ударів флоту супротивників, набуття виходу до Перської затоки (хоча б з точки зору можливості організації за його допомогою ввозу до Росії тропічних фруктів). Втім, першочерговим завданням він називав усвідомлення «континентальності» Росії та пристосування до неї. В цьому він вбачав запоруку її економічного майбутнього⁶¹.

Концептуальною віссю Маніфесту євразійців було твердження про те, що Росія не є частиною Заходу, вона є наступницею Орди. Багаторазові спроби модернізувати Росію за західними зразками лише зашкодили їй. Майбутнє її, як держави-цивілізації, перебувало для них на шляхах повернення до витоків. Вони наголошували, що лише коли їй вдасться скинути західні нашару-

⁶⁰ Савицький П.Н. Континент-океан (Россия и мировой рынок) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

⁶¹ Савицький П.Н. Континент-океан (Россия и мировой рынок) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

вання і відродити справжній/аутентичний російський народ, тоді ж розпочнеться новий етап історії Росії та світу.

Пафос цивілізаційного розвороту цілком відверто був висловлений у передмові до знакового видання євразійців «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» (Софія, 1921), що фактично перетворився на їхній політичний маніфест у специфічній науковій обгортці. Закінчувалася вона словами: «Російські люди і люди народів *“Российского мира”* не є (в оригіналі – “не суть” (рос.)) ані європейці, ані азіати. Зливаючись з рідною і оточуючою нас стихією культури і життя, ми не соромимся визнати себе – євразійцями»⁶². Антизахідний розворот євразійської ідеології, власне, був нічим іншим як спробою пояснити через культурні та біологічні схеми відторгнення організмом ворожих/неприродних впливів соціально-економічну, суспільно-політичну та етнокультурну катастрофу Росії, свідками якої вони стали.

Врешті варто зупинитися ще на одній принциповій відмінності євразійства – його виразній релігійності, зосередженій на православ'ї. Саме фокусування євразійців на культурі, передусім культурі духовній, на самопізнанні через духовні практики, вибудовування концепції на засадах необхідності самопізнання дає підстави окремим дослідникам кваліфікувати євразійство як різновид релігійної ідеології – так званого «політичного православ'я»⁶³. Думка про богообраність Росії у євразійців тісно змикалася з осмисленням майбутнього Росії на шляхах докорінної перебудови життя на засадах так званого істинного православ'я (передбачало цілковите *«оправославление»* способу життя). Православ'я розглядалося ними, за аналогією з комуністичним світоглядом більшовиків, як ідеологічна вісь існування суспіль-

⁶² Исход к Востоку // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

⁶³ Про це див. змістовну статтю: Анастасия Митрофанова. Блеск и нищета неоевразийского религиозно-политического проекта // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание № 1. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalt russ11.html>

ства і держави. На противагу більшовицькій ідеократичній диктатурі, таким чином, мала прийти православна ідеократія. В оновленій Росії еліта мала відбиратися за принципом відданості цій єдиній «ідеї-правительниці»⁶⁴. Не менш прикметною було й нетипове для канонічного православ'я трактування його близькості, а то й спорідненості з іншими релігійними вченнями: буддизмом, ісламом та язичництвом. П. Савицький зокрема вважав, що вільний саморозвиток «потенційного православного» світу (не-католицького/протестанського – *Авт.*) в майбутньому приведе його до навернення в православ'я. Оскільки «православному світу» внаслідок його універсальності була, на їх погляд, властива здатність до необмеженого розширення, в зону його потенційного впливу потрапили Туреччина, Іран і навіть Китай⁶⁵.

Таким чином, євразійська доктрина доволі дотепно і творчо міксувала найбільш поширені і концептуально оригінальні течії тогочасного філологічного, геополітичного та соціологічного мислення. Етнографія та порівняльні філологія та економічна географія виступили основою серйозних політичних висновків. Не заперечуючи низку цікавих знахідок та передбачень, доводиться констатувати, що наукові досягнення і прозріння засновників євразійства не спроможні були підвести по-справжньому науковий підмурок під цю оригінальну схему. На перешкоді цьому постав об'єктивний стан наукового знання та суспільно-політичної думки.

Водночас, це був потужний методологічний злам, викликаний подіями Першої світової війни і наступних революційних потрясінь. Зміни методологічних підходів обумовили прихід до життя цілої низки концепцій, що пояснювали принципи зв'язків між об'єктами, а не їхню суть. Фашизм і нацизм 1920–1930-х рр. були такою ж відповіддю на методологічно-ціннісну перебудову

⁶⁴ *Трубецкой Н.* Об идее-правительнице идеократического государства // Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. – М.: Аграф, 2000. – С. 518.

⁶⁵ *Савицкий П.* Православие как основа идеологии // Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – С. 178.

повоєнного (поверженого) суспільства, як і більшовизм. Мислителі все, що потерпіло поразку, намагалися замінити новим. Однак, постапокаліптичне мислення народило передвісник нового Армагедону. Логічна послідовність – війна, революція та більшовицька диктатура – в ланцюгу подій тогочасної реальності сприймалися як вісники наближення до «кінця часів», за яким настане царство Боже на землі. Варто наголосити, що, євразійство наскрізь просякнуте відчуттям пережитої катастрофи втрати Вітчизни і низки особистісних катастроф, однак праці євразійців, на відміну від їхніх сучасних послідовників, не мають нальоту апологетики війни чи закликів до її розпалювання. Вони віддзеркалюють лише болюче передчуття невідворотних змін після катастрофи, що вже відбулася.

Втім оригінальність євразійців полягала не у постапокаліптичній матриці світосприйняття, а у підкресленому антизахідництві. На відміну від усталених в імперському історичному дискурсі шаблонів, євразійці вважали, що так звана татаро-монгольська навала не затримала поступ Русі, а навпаки – освятила її. Цьому була присвячена розлога стаття М. Трубецького «Спадок Чингісхана». Історична концепція, запропонована євразійцями, ґрунтувалася на зміні оціночної оптики: замість західно-європейської прив'язки до соціально-економічного, суспільного та особистісного прогресу вони запропонували в якості критерію феномен незмінних великих культурних організмів. Відповідно, в центрі всесвітньої історичної картини опинилася Росія, імперська державність якої розглядалася як своєрідний континуум, визначений у віхах: Золота Орда – Московське царство – Російська імперія – СРСР⁶⁶. У тому ж ключі вони розглядали й перспективи більшовизації Росії: більшовизм, відокремивши Росію від Заходу, знаменував настання особливого типу цивілізації. Теза М. Тру-

⁶⁶ Див. з цього приводу: *Оксана Пахлёвска. Неоєвразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая)* // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss15.html>

бецького про те, що Росія та пригнічені європейцями колонії утворюють певну єдність, при цьому Росія очолить всесвітнє повстання проти Європи, перетворювалася в цьому контексті на перспективну мету і знамено народження принципово нової держави-цивілізації. Євразійці мріяли про культурно-духовний синтез народів Євразії, що мав народити принципово нову націю – євразійську. Цей новонароджений політичний суб'єкт мав побудувати нову імперію, де росіяни та православ'я повинні були стати першими серед рівних⁶⁷.

Як цілком слушно зауважує Леонід Люкс, євразійці не здобули масової підтримки не лише через інтелектуальну рафінованість, а передусім через несуголосність духу епохи. Тоді як більшовики та націонал-соціалісти апелювали до надзвичайно гострих суперечностей, породжених роками військової катастрофи і втрат, вони закликали до створення абсолютно незрозумілого народним масам Європи та Азії етнокультурного проекту.

Варто наголосити, що всі основні складові сучасного неоевразійства євразійство 1920–1930-х рр. містить у вигляді прямих паралелей та готових словарних конструкцій (ідея дволикості (євроазійськості) Росії, богообраності, неосяжності звичайним розумом), чи то явних предтеч («*Российский мир*» євразійців проти *русского мира сучасності*, «*тревожные духом*»⁶⁸ проти пізніших

⁶⁷ Леонид Люкс. Заметки о «революционно-традиционалистской» культурной модели «евразийцев» // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2004. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss2.html>

⁶⁸ Чи не прямим віднесенням до сенсу пасіонарності є фраза П. Савицького: «У безмірних стражданнях і поневіряннях, серед голоду, в крові й поту, Росія прийняла на себе тягар пошуку істини за всіх і для усіх. Росія – в гріху та безбожжі, Росія – в гидоті й паскудстві. Але Росія – в пошуку й поборюванні, в пошуках міста нетутешнього. Пафос історії починає не на тих, хто в спокої в знанні сили, хто самозадоволений і ситий. Полум'яні язики натхнення сходять не на *beati possidentes*, але на тривожних духом: то крила ангела Господня збурили воду купелі». (Див.: *Савицький П.Н.* Поворот к Востоку // *Исход к Востоку*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>

пасіонаріїв, «соціальні скрепи» й «перепутний хрест» Г. Флоровського). Певним чином вони розвивалися в низці інтерпретацій орієнталіста, колишнього російського консула в Персії Василя Нікітіна, філософа Лева Карсавіна, істориків Георгія Вернадського й Петра Біцилли, мистецтвознавця Петра Сувчинського та ін.

Надзвичайно яскрава, типова для російської політичної еміграції, історія політичного євразійства доволі швидко зійшла нанівець. Після введення до складу цього вузького гуртка чекістських агентів та відпрацювання спецоперації «Трест», затиснений поміж ліворадикальним крилом⁶⁹ та радянськими сексотами проект рухався до свого занепаду. Зневірившись у політичному євразійстві, з острахом вдивляючись у культурну руїну в СРСР, фактично відмовився від своїх ранніх праць найбільш глибокий з ідеологів руху – Микола Трубецькой. Г. Флоровський відійшов від руху наприкінці 1920-х рр. через ідейні суперечності і опублікував статтю з промовистою назвою *«Евразийский соблазн»*. Найбільш послідовним і відданим поборником євразійства виявився географ і економіст, культуролог і філософ, творець кочовикознання та євразійської геополітики, публіцист і політичний діяч Петро Савицький. На сконі життя у колишнього ГУЛАГівця П. Савицького зав'язалося листування з так само колишнім зеком – Левом Гумільовим, який жваво цікавився теоретичним та ідейним спадком євразійців, необхідним йому для формулювання авторської концепції етногенезу.

В контексті нашого дослідження важливий не так поступовий занепад і політичний дрейф⁷⁰ євразійства, що врешті збачився до відвертої підтримки сталінської диктатури, як його ідейна спадщина. Саме вона, вірніше її постапокаліптична енергетика, виявилася надзвичайно співзвучною частині російських інтелектуалів

⁶⁹ Так званий Кламарський ухил.

⁷⁰ Докадніше про це див.: *Кловер Чарльз*. Черный ветер, белый снег. Новый рассвет национальной идеи. – М., 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.cz/books?id=xLgrDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false

на етапі розвалу Радянського Союзу та першого – «чорного» – десятиліття пострадянської історії Росії. Як і решта ідеологічних концептів минулого, євразійство трактувалося й експлуатувалося вибірково, препарувалося відповідно до політичних завдань та викликів часу. Втім, не можна заперечувати того факту, що цей відносно вузький дискурс виявився напрочуд затребуваним державними та партійними елітами пострадянських теренів (передусім азійських) і пережив «друге народження», ставши концептуальною основою переосмислення культурної ідентичності та історичної легітимації низки пострадянських держав. Втім, і на просторах Російської Федерації ідеї євразійців знайшли щирих послідовників та зазнали подальшого розвитку.

Ставши суверенною державою, Росія, що звільнилася від пут комуністичної ідеології та диктату комуністичної партії, опинилася не лише в надскладній економічній ситуації, що невідворотно рухала її до дефолту 1998 р., а й до найгострішої в її історії ментальної кризи. Не буде перебільшенням твердження, що саме остання була випробуванням номер один. Економічні негаразди, завдячуючи реформуванню часів Є. Гайдара та колосальним запасам енергоносіїв, Росія доволі швидко подолати і навіть зміцнила свої позиції в світі. Про стабілізацію морально-етичних засад відтворення пострадянського суспільства цього сказати не можна. Втрата державної ідеології, яка відігравала роль системотвірного чинника усієї державної конструкції СРСР впродовж сімдесяти років його існування, виявилася дуже дошкульною. Власне, окреслення сутності нової *русской идеи* та досягнення суспільного консенсусу стосовно неї, аналогічно українським реаліям, стало тим каменем спотикання, що збочував чи, принаймні постійно загальмовував, рух нового суспільства і нової країни в майбутнє. Фігурально висловлюючись, ані суспільство, ані його лідери, ані державні посадовці не спроможні були відповісти на запитання: куди йде нова Росія? які завдання вона перед собою ставить? якою є її мета? яку роль у Росії майбутнього відіграватимуть етнічні росіяни, і яка система взаємовідносин вибудовуватиметься в ній між етнічними конгломератами, що входять до її складу? врешті – політична чи етнічна нація є перспективним орієнтиром Росії майбутнього?

Вже на хвилі горбачовської *перестройки* проблема необхідності формулювання нової *русской идеи* поруч із проблемою врегулювання ставлення до радянської та імперської спадщини стали чи не найактуальнішими. Впродовж 1990-х рр. публічний та науковий гуманітарний дискурси, що тільки-но народжувалися в умовах *гласности* та політичної лібералізації гарячково намагалися напрацювати основу суспільного консенсусу навколо базових питань суверенної російської державності – унормування відносин між її *минулим і майбутнім*. Саме на стику вирішення цього завдання майоріла відповідь на питання, якою буде Росія?

Тривалий час відповіді на ці непрості питання годі було шукати у офіційному політичному дискурсі країни, зорієнтованій на вихід з системної політичної й соціально-економічної кризи 1990-х рр. Ситуація стала поволі прояснюватися на етапі економічної стабілізації, нерозривно поєднаної із зміцненням та централізацією державної влади. Саме вона перейняла втрачену російським суспільством ініціативу генерування нової *русской идеи*. На жаль, ця влада жодною мірою не врахувала досвід своїх попередників, вважаючи що, як і кілька сторіч перед тим, може «згодувати» суспільству штучний ідеологічний продукт, варто лише потурбуватися про «подачу».

За кілька років шаленого нарощення знань звільненої від політичного диктату історичної науки з'ясувалося, що, на жаль, населення в переважній своїй масі не бажає заглиблюватися в неприглядні сторінки історії своєї держави, радянський тренд «велика країна = велика історія» перемагав потяг до істини, наприкінці 1900-х рр. все виразнішим ставав запит на історію-міф великої країни, якою суспільство прагло пишатися. Рефлексії науковців щодо радянського минулого знаходили все менше підтримки у населення, стереотипні історичні міфі якого підживлювали масованим теле- та медійним продуктом. Найбільш затребуваною виявилася метафора особливого шляху Росії, її *инаковості/особості*, обраності. Врешті один за одним з'явилися низка ідеологічних продуктів, які пропагували існування «наднаціональної нації». Для неї «*Русская доктрина*» пропонувала таке визначення: «Наднаціональна нація (*сверхнационально-русская*

нація) – нація, що об'єднує представників найрізноманітніших племен і рас, корінних етносів Росії», «надплеменна коаліція народів Росії». В контексті пропонованого програмою підходу підносився висновок: *«Росія завжди була спільною справою, а не національністю. Іншими словами, нашою національністю була наша Імперія, об'єднана спільною битвою і спільною працею»* (курсив – Авт.)⁷¹. За влучним спостереженням Оксани Пахльовської йшлося про те, що «Росія без колоній і сателітів, без свого самовідчуття «наднації» припинила розуміти себе»⁷².

Слід нагадати, що інтелектуальне бродіння в товщі зовні монолітного радянського населення розпочалося в контексті хрущовської відлиги та нетривалої десталінізації після XX з'їзду КПРС. Після масштабних реабілітацій та виходу сотень тисяч невільників ГУЛАГу, як свого часу зазначила Г. Ахматова, дві Росії – та, що саджала, і та, яку саджали – дійсно подивилися одна одній в очі. Втім, метафора великої поетеси не відображала всієї глибини катастрофи інтелектуальної Росії, яка вийшовши з таборів, не набула можливостей повноцінної реалізації в пізньорадянській Росії. І дисидентський рух, і політична еміграція, і антирадянський інтелектуальний андеграунд в своїй підоснові мали ту просту обставину, що згадані вище «Росії», *подивившись одна одній в очі, робили вигляд, що нічого не сталося*. Держава, яка згвалтувала суспільство, не пішла далі часткового перегляду справ, «призначення» винних і замовчування справжніх масштабів катастрофи. Постраждалі не дочекалися вибачень. Зрештою кілька десятиріч такого собі статус-кво, коли радянська держава не зважала на державні злочини, а її жертви були змушені були про них мовчати, продовжило існування системи, однак не спро-

⁷¹ Русская доктрина. Часть III. Русское государство. Глава 3. Русский политический мир. Все, кто заслужит право называть Россию родиной, – русские. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=4&t=62>.

⁷² Оксана Пахльовска. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая) // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – № 1. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss15.html>

можне було надати їй життєвої сили. Власне, саме масштабний державний терор сталінських часів перетворив СРСР на живого трупа. Гнійник прорвав в часи так званої *перестройки*. Політика гласності, що ввижалася кремлівським керманичам інструментом керованого оновлення радянського ладу, його модернізації та лібералізації, перетворився на некерований інструмент знищення – спочатку закостенілої неправди «Короткого курсу історії ВКП(б)», згодом – ідеологічної надбудови СРСР, а невдовзі – і його самого.

Відкриття того простого факту, що майже вся історія СРСР є фальсифікованою і, власне, є історією КППС, а не країни та народів, які її населяють, спрацювало наче детонатор. За слушним зауваженням Ч. Кловера, «в радянському суспільстві віднайшлася невагомна жага альтернативної історії, почався пошук того самого національного коріння, яке Комуністична партія так старанно намагалася викорчувати»⁷³. В радянських республіках стрімко наростав процес так званого національного відродження, який не оминув і України. Його масштаби насправді вражали і явили світу і Росії *інші «братні республіки»* з геть відмінними від усталених в радянському дискурсі та масовій свідомості образом, історією, сподіваннями та культурним кодом. Світ не забарився, визнавши існування автентичних республік Балтики і не заперечуючи особливості колишніх азійських сателітів СРСР. З Білорусією та Україною справа обстояла набагато складніше.

В загальних рисах позицію Заходу узагальнювала зовнішньополітична концепція «Russia first», яка не тільки надавала їй пріоритет з-посеред пострадянських держав, а й тривалий час не ідентифікувала Україну окремо від Росії. Тим часом у самій Росії, як засвідчує історія удавнених і перманентних російсько-українських міждержавних суперечностей, і суверенізація України, і її чимдалі більш самостійна політика, й інструменталізація національної історії, і її все виразніші нестиковки з російською істо-

⁷³ Кловер Чарльз. Черный ветер, белый снег. Новый рассвет национальной идеи. – М., 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.cz/books?id=xLgrDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false

ріографією, і відповідні зміни в політиці пам'яті, сприймалися як дошкульний, однак, тимчасовий казус, що мав наразі вирішитися. Думка про штучність суверенітету України та Білорусі, їхню «дарованість» Росією була надзвичайно глибоко вкорінена не лише в російському політикумі, а й найширших колах російських інтелектуалів. Однак, вони не усвідомлювали, що штучним був не так суверенітет слов'янських братніх народів, як їхні уявлення про природу цього суверенітету і причини, згідно яких більшовики на нього погодилися в 1920 р. Це штучне уявлення масової свідомості метрополії було наслідком настійливої роботи кількох поколінь радянських істориків та філософів, які підігнали всю радянську соціогуманітаристику під «прокрустове ложе» *«Короткого курсу истории ВКП(б)»*.

На тлі актуалізації національних трендів на пострадянських теренах, Росія виглядала винятком: російський націоналізм набирав передусім шовіністичного присмаку. Як і в часи краху Російської імперії імперський ресентимент перетворився на провідний тренд в інтелектуальних колах, які намагалися на руїнах марксистсько-ленінської ідеології вибудувати дорожню карту майбутнього для Росії та росіян.

За змальованих обставин апеляція до інтелектуальної спадщини російських емігрантів та дисидентів була цілком природною. Концепція Лева Гумільова – сина великих Ганни Ахматової та Миколи Гумільова, інтелектуала з трагічною долею – надавала все, що потрібно було для миттєвої популяризації в масах. Системотвірною монемою гумільовської концепції етногенезу, яка була прямою протилежністю марксистської, стало поняття пасіонарності – своєрідного вибуху креативності людства, внаслідок якого з'являлися нові і зникали старі етноси. Народження нового етносу завжди відбувається завдяки невеличкій групі пасіонаріїв, вважав Л. Гумільов. Саме пасіонарність, що наростала відповідно темпу «дорослішання» етносу, визначала не лише рівень його життєвої енергії, а й впливовість у світі. На його думку, заряд пасіонарності надходив на землю зовні – з космосу, спалахи космічної енергії спричиняли спалахи пасіонарності земних мешканців і, відповідно, вибухи етногенезу. Л. Гумільова

та його послідовників не зупиняла та обставина, що історія людства не зовсім вкладається на концепцію етногенезу, адже беручи її за основу, слід було б, відповідно до динаміки етногенезу на нашій планеті, який впевнено просувається шляхом універсалізації (впродовж останнього століття годі шукати прикладів виникнення нових етносів), дійти думки про притлумлення джерел космічної енергії. Тим часом дослідження космологів засвідчують протилежне. Втім, на етапі сплеску національного відродження на теренах СРСР кінця 1980-х рр. актуальність наукової дискусії навколо концепції Л. Гумільова згасала прямо пропорційно зростанню його популярності у вищих колах радянської бюрократії.

Широким тлом, на якому він змалював свою концепцію етногенезу стала двохтисячолітня історія степовиків Євразії. Л. Гумільов вважав, що основою їх широких культурних впливів була духовна та політична єдність народів Євразії. Природною основою цієї єдності виступало, власне, природне середовище – степова рівнина, що відтворюється відповідно своїм внутрішнім «ритмам» в ізоляції від інших природних зон. На цьому ґрунтувався наступний висновок: росіяни, які існували в цій зоні впродовж кількох віків активного етногенезу, перетворилися на євразійців, відірвавшись від європейського культурного ґрунту і всотавши спадок давніх кочових культур. Часом народження російського етносу Л. Гумільов назвав Куликовську битву, 600-річчя якої відсвяткували в 1980 р.

Тлумачення події було так само оригінальним, як і вся концепція етногенезу: на Куликовому полі боролися не росіяни проти татар, а дві монгольські армії. Дмитро Донської у свою чергу лише приєднався до війська Тохтамиша, який повстав проти Мамає, підтримуваного і фінансованого міфічною генуезькою аристократією. Таким чином, Донської боровся зовсім не з Золотою Ордою, а з Мамаєвою Ордою. В цій трактовці Л. Гумільов вже абсолютно прозоро транслиував ідеї євразійців про те, що монголо-татарська навала врятувала Русь від розтлінного Заходу і перетворення на колонію Генуї. В союзі зі степовиками росіяни перетворилися на суперетнос, який щоправда сам себе не

усвідомлював, на природну імперію або ж цивілізацію. Згідно з концепцією, в останні роки існування СРСР росіяни як етнос вступили в фазу розквіту, попереду чекало велике майбутнє та великі звершення.

В останні роки життя Л. Гумільов та його концепція перетворилися чи не на знамено руху за збереження СРСР та проти подальшої демократизації. В останніх інтерв'ю та статтях науковець недвозначно висловлювався, що Росія може бути врятована лише як євразійська держава. Похорон автора концепції пасіонарності перетворився на політичну демонстрацію за участі зміцнілих на той час націоналістів, зокрема й ультраравих. За безпеку на заході відповідала група «Наші» Олександра Невзорова. Останнє пишне вшанування найвідомішого на той час євразійця унаочнило колосальний ментальний зсув на пострадянських теренах – подібно до Л. Гумільова, який поважну частку свого життя провів, поневіряючись у радянському ГУЛАГУ, але сприйняв його крах як особисту трагедію, ба більше – трагедію усього свого багатостраждального роду, вагома частка росіян відчула себе особисто приниженими самим фактом розвалу радянської імперії. Наголосимо, імперії, про існування якої говорити вголос вважалося моветоном впродовж усього часу її існування. Цей парадоксальний зсув, як засвідчили наступні роки, виявився надто глибоким і відіграв фатальну роль у долі номінально «*братніх народів*», що так нерозважливо уявили себе суверенними в 1991 р.

Парад суверенітетів став чи не найбільшою емоційною травмою для величезної маси пересічних росіян, управлінців вищого ешелону та інтелектуалів. Ще більшим одкровенням стали події Серпневого путчу. Зовні здавалося, що наймогутніша наддержавна пала впродовж трьох днів без жодного пострілу. Повернення М. Горбачова зробило розпад Союзу незворотним. Мало хто розумів, що «катастрофа», на яку історія відвела три дні, власне, і унаочнила реальну могутність СРСР – колоса на глиняних ногах, що рухнув під своєю власною вагою. За кілька місяців радянська імперія втратила чверть території. 25 грудня 1991 р. російський триколог замаяорів над Кремлем замість радянського червоного

стягу. Зникнення СРСР з політичної карти світу, однак, не означало автоматичного зникнення його ментальних громадян. Досі частка тих, хто вважає себе громадянами неіснуючої держави залишається чималою в пострадянських суверенних державах. Чимало з них є впливовими політиками, громадськими діячами, діячами культури і науки⁷⁴.

Від Серпневого путчу 1991 р. зусилля низки російських інтелектуалів були спрямовані на пошуки стрункої концептуальної системи, що спроможна була б відігравати роль системотвірної осі модерної російської державності та процесу націєтворення. Не варто спрощувати (вони відбувалися в широкому діапазоні від Южинського кружка Юрія Мамлеєва з його езотеричними практиками та використанням стимуляторів, створених під патронатом Політбюро ЦК КПРС груп, за прикладом Експериментального творчого центру на чолі з Сергієм Кургіняном⁷⁵, до наукових пошуків Ігоря Чубайса), втім доводиться констатувати,

⁷⁴ Цікаво, що аналогічна парадоксальна особистісна трансформація спіткала в дні Серпневого путчу натхненника і творця Четвертої політичної теорії Олександра Дугіна. Про неї він висловився так: «Я усвідомив себе до кінця і безповоротно цілком радянською людиною, фатально, тріумфально радянською. І це по стількох болісних роках лютої ненависті до оточуючого ладу, до «Совдепа», після радикального безкомпромісного націонал-нонконформізму... Звичайно, я завжди зневажав і Захід, вважаючи, що у Росії є свій шлях, не радянський і не ліберальний – третій, особливий, унікальний і месіанський. Але того серпня (навіть наперекір своїй свідомості) всією внутрішньою логікою душі був на боці ДКЧП». – Див.: *Кловер Чарльз*. Черный ветер, белый снег. Новый рассвет национальной идеи. – М., 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.cz/books?id=xLgrDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbv_atb#v=onepage&q&f=false

⁷⁵ Експериментальний творчий центр працював над створенням «свіжої радянської ідеології», результати пошуків були викладені в брошурі «Постперестройка». Пропонований підхід полягав у відмові від ліберальних реформ та заміні атеїстичного комунізму «космічною філософською релігійною соціальною ідеєю» на засадах «червоної віри». Джерелом натхнення для групи С. Кургіняна стала праця Миколи Федотова «Філософія спільної справи», в якій йшлося про колективізм як метафізику Росії та російського народу.

що з межі тисячоліть неоімперський тренд перетворився на домінуючий, надалі йшлося лише про його інструменталізацію.

У своєму нинішньому вигляді концепт *русский мир* виник і сформувався у середовищі російських інтелектуалів першої половини 1990-х рр. як реакція на розпад СРСР і сповзання Росії в політичну та соціально-економічну кризу. Лідерами наряду стали економіст та філософ С. Чернишов (у 1989 р. під псевдонімом «С. Платонов» видав відому книжку «Після комунізму», в основу якої були покладені «закриті доповіді», зроблені у 1983–1986 рр. для партійно-державного керівництва СРСР⁷⁶, один із співзасновників та керівників Міжнародного фонду «Культурна ініціатива» – спільного проекту Фонду Дж. Сороса та радянських Фонду миру та Фонду культури) та гуманітарій широкого профілю (від журналістики та філософії до політології і виборчих технологій) Г. Павловський.

С. Чернишов відзначав, що первісним імпульсом його інтелектуальних пошуків стало замовлення від тогочасного (травень 1992 – червень 1993 рр.) віце-прем'єр-міністра РФ Г. Хижі⁷⁷. За результатами роботи був підготовлений концептуальний текст, виданий у 1995 р. у вигляді статті А. Фадіна «Модернізація через катастрофу?». У ній без ілюзій препарувалися вади радянської політичної та економічної системи, а також ставилося питання, повернеться Росія на цивілізований шлях розвитку чи знову вдасться до консервативної модернізації⁷⁸?

⁷⁶ Чернышов С. Русское самоопределение//Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 13. – 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/chernyshov.htm>

⁷⁷ Міжнародний фонд «Культурна ініціатива» надав підтримку багатьом політологічним проектам і мав бюджет в десятки мільйонів доларів, що в умовах кризи початку 1990-х рр. було величезними грошима.

⁷⁸ Фадин А. Модернизация через катастрофу? (Не более чем взгляд) // Иное. Хрестоматия российского самосознания. Том 1. Россия как предмет. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

«Модернізація через катастрофу?» була видана у збірнику статей *«Иное»*. Збірник (вийшов у 1995 р. у чотирьох томах⁷⁹) мав за прототип збірник *«Вехи»* 1909 р. і претендував на елітарність. Невдовзі він став інтелектуальним майданчиком для російських авторів з різними політичними поглядами – серед них були як майбутні прихильники «сислібів» (системних лібералів), так й відверті шовіністи (на кшталт Д. Галковського) та православні радикали (на кшталт А. Кураєва). С. Чернишов у своєму листі до Г. Павловського назвав збірку *«Иное»* «філософським пароплавом, який повертається на батьківщину»⁸⁰.

Помітне місце в збірці посіла стаття М. Гефтера *«Мир Миров: российский зачин»*. Головна ідея сформульована у назві одного з підрозділів – «Від ядерного миру – до світу світів». На зміну двополюсному світу, сформованому протистоянням СРСР та США, мав прийти, на думку філософа, світ різноманіття культур і націй: «Світ, де усі складові – або країни, конгломерати їх, або меншини всередині більшостей – перетворюються у СВІТИ, які повноцінно співвідносять себе з людським універсумом...»⁸¹. Серед цих світів, на думку М. Гефтера, мала знайти своє місце й Росія, яка, у свою чергу, мала стати «світом світів» – неімперським, багатуокладним суспільством, можливо, у вигляді конфедерації або чимось подібним до Об'єднаної Європи. У цьому контексті філософ вкрай негативно оцінював початок російської

⁷⁹ Том 1 «Россия как предмет», Том 2 «Россия как субъект», Том 3 «Россия как идея», Том 4 – довідковий.

⁸⁰ Из деловой переписки Глеба Павловского и Сергея Чернышова // Русский журнал. – 1997. – 14 июля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/journal/dsp/97-07-14/pav-che.htm> – Зрозуміло, йшлося про алюзію на «філософський пароплав» – коли на двох пароплавах за рішенням більшовицької влади з РРФСР у 1922 р. були вислані за межі більшовицької Росії представники російської інтелігенції, серед яких були й всесвітньо відомі філософи.

⁸¹ Гефтер М. Мир миров: российский зачин // Иное. Хрестоматия российского самосознания. Том 3. Россия как идея. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

війни проти Чечні у 1994 р., вважаючи, що вона може поставити хрест на багатоукладній цивілізованій Росії.

М. Гефтер заочно дискутував з академіком А. Сахаровим, опонуючи його вірі у конвергенцію націй та держави в одну світову спільноту. При цьому філософ апелював до гуманістичних принципів: «Ми у себе вдома мітингуємо та законодавствуємо, відкриваючи нові імена і визнаючи старі та зовсім нові глухі кути. У вогні Нагорний Карабах. Круто переломилася доля Східної Європи... Багато з того, що шукали, стало ближче, а багато що – віддалилося. Баланс не підлягає обрахуванню. Адже це і гігантське силове поле, і крихка людська плоть. Польський теолог сказав, пам'ятаючи про нацистські крематорії для живих: не шість мільйонів забитих, а шість мільйонів разів – по одній людині. У перерахунку на планету – звести у ступінь. З живих та покликаних БУТИ, кожен раз ПО ОДНІЙ. Це, якщо зовсім коротко, суть СВІТУ СВІТІВ». Його необхідність викликана тим, що після розпаду двополярної системи за непевних і далеких перспектив конвергенції «світ нині знову – перед обличчям «децентралізованого» Освенциму, який розповзається по обличчю планети»⁸². Таким чином, будь-який «світ», що входить у «Світ світів», розглядався М. Гефтером як тимчасова вимушена зупинка перед відкриттям унікального світу окремо узятій людини.

Показово, що у статті М. Гефтера жодного разу не згадувалося словосполучення *русский мир* – він розмірковував про євразійську культуру. Втім, ця фраза прозвучала у післямові до неї, яка була підготовлена Г. Павловським щодо самого філософа: «Коли *русский мир* відновиться колись в родині світів, в його минулому, безсумнівно, буде “свій Гефтер”»⁸³.

Наступним етапом у розвитку інтелектуального поля концепту *русский мир* стало створення у березні 1996 р. «Русского института». Його засновниками виступили Г. Павловський, С. Черни-

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

шов та Я. Кузьмінов⁸⁴ (економіст, нині – ректор Національного дослідного університету «Вища школа економіки»). Місією установи мало стати сприяння формуванню «інститутів нової суспільної ідентичності» та створення інтелектуального простору для пошуку «російської самосвідомості», наявність якої визнавалася або неочевидною, або занедбаною. При цьому Г. Павловський писав: «Є культура – «цивілізація», «етнос» або «*русский мир*», – яка виникла випадково, на перехресті, у невідповідному місці, яке, тим не менш, саме нею було освячене»⁸⁵. Провідною мотивацією засновників «*Русского института*» була інтелектуальна есхатологія – С. Чернишов зазначав: «Втрата самосвідомості – непритомність культури. *Русский мир* може померти, не приходячи у самосвідомість. І тоді, як знати, лише нащадкам через тисячоліття вдасться її воскресити. Та чи будуть ці нащадки нашими?»⁸⁶.

На думку С. Чернишова, *русскому миру* одночасно загрожували «націоналізм» та «космополітизм». Звідси випливала дилема: «Зробити увесь світ такими, як ми – або стати такими, як світ. Чи дане третє? Стати самими собою». Для останнього треба було відповісти на три запитання: «1. Які нові речі можуть виникнути або вже виникли у світовому спектаклі? 2. Чи визначились у діючій трупі кандидати на усі ці ролі, або чи є вакансії? 3. Яке російське акторське амплуа і яким з нових ролей воно відповідає?». При цьому С. Чернишов констатував: «Поки що ніхто російською мовою не ставить цих запитань, а Росія-РФ розкарячившись стирчить посеред світової сцени, не розуміючи сенсу того, що відбувається, не беручи участь ні в чийі іграх і абсолютно усім заважає». Нарешті, вихід вбачався у тому, щоб позбавитись обмежень державних кордонів та інститутів: «*Рус-*

⁸⁴ Институт Иного (Из выступления С.Чернышева в Собрании Русского института 27.06.1996) // Русский журнал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/ri/>

⁸⁵ Из деловой переписки Глеба Павловского и Сергея Чернышова // Русский журнал. – 1997. – 14 июля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/journal/dsp/97-07-14/pav-che.htm>

⁸⁶ Там само.

ский человек, ставши безпосередньо світовим, може зберегти мову та культуру, лише створивши нову форму суверенітету⁸⁷. Росія почне обживати третє тисячоліття у якості метанаціональної корпорації»⁸⁸.

Подальший розвиток постулатів ідеології *русского мира* значною мірою обумовлювався політичним дрейфом єльцинської Росії та практичною діяльністю творців концепту. У передвиборчій президентській кампанії з цілком реальною загрозою комуністичного реваншу Г. Павловський виступав політконсультантом діючого президента РФ Б. Єльцина. «Фонд ефективної політики» (Г. Павловський був засновником та керівником) мав контракт із передвиборчим штабом Б. Єльцина на проведення «контрпропагандистської роботи у регіональних ЗМІ». При цьому політтехнолог так описував специфіку своєї діяльності: «Запуск відвертої «дези» нікого не бентежив. Йшла громадянська війна в інформаційному просторі»⁸⁹. Втім, заперечувався зв'язок між утворенням «*Русского института*» та президентськими виборами, таким же чином заперечувався будь-який зв'язок з державою. За одним виключенням – для досягнення місії при інституті планувалося створити «*Русский университет*», який мав готувати нову «*русскую*» управлінську еліту, відповідно, проходилися переговори, зокрема з державними інституціями щодо підтримки проекту.

У рамках роботи «*Русского института*» концепція *русского мира* була вписана у більш широку умоглядну конструкцію. За основу була взята матриця існування Першого («суспільство цивілізації»), яке може еволюціонувати «постіндустріальний тип»), Другого («суспільство культури», яке може еволюціо-

⁸⁷ Ця ідея на початку 2000-х рр. проявиться в концепції «суверенної демократії», яку висуне заступник Адміністрації президента РФ В. Сурков.

⁸⁸ Из деловой переписки Глеба Павловского и Сергея Чернышова // Русский журнал. – 1997. – 14 июля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/journal/dsp/97-07-14/pav-che.htm>

⁸⁹ Глава 5. «Голосуй или проиграешь» // Проект «Ельцин: человек и политик», сайт газеты «Аргументы и факты». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yeltsin.aif.ru/chapter5.html>

нувати у «корпоративний тип») та Третього світів («суспільство традиції», яке може еволюціонувати в «ідеократичний тип»). Росія була названа однією з країн «серединного світу», тобто жодним чином не унікальним, а типовим явищем. При цьому давався такий опис «типової серединної країни»: «...це суспільство, де багато культурних, освічених людей, де громадяни носять сучасні піджаки та светри, їдять бутерброди та їздять на трамваях. Її культура має глибокі історичні та релігійні корені. У цій країні є серйозна та впливова культурна традиція, чудова музика, живопис. У ній часто виготовляють зразки високотехнологічної продукції, що не мають рівних у світі, та є сучасні міста. Однак при цьому все навколо моторошно заплыване, шляхи з вибоїнами, транспорт ходить не за розкладом... І будь-яка унікальна та чудова річ, ідеальна чи матеріальна, будучи створеною, неухильно розвалюється, і ніяк не вдається налагодити її відтворення та тиражування. Передові ідеї, машини, інститути, постійно виникаючи, невдовзі руйнуються, розтаскуються, приходять у непридатність»⁹⁰.

У цьому контексті С. Чернишов основну проблему *русского мира* вбачав у роз'єднаності *русской идеи* та *русской власти*, яка, на його думку, сталася наприкінці 1980-х рр. При цьому він наводив слушні, більше того, щирі спостереження: «З одного боку, як тільки *русская идея* залишається без *русской власти*, виявляється, що жодний собака у світі *русской идеей* більше не цікавиться, не платить за це гроші, не читає відповідних праць... Бідна ідея осиротіла і просто фізично вмирає. І вона зараз порпається не стільки тому, що відчуває об'єктивну потребу в суспільному самовизначенні, скільки тому, що начебто мерехтить надія прорватися до каси. З іншого боку, подібне становище й у *русской власти*. *Русская власть* харизматична. Як тільки вона втрачає харизму, санкції та мандати з боку певної ідеї, вона провисає і сказати про себе нічого не може. Тоді або вона повинна стати архаїчною, традиційною владою («Терміново

⁹⁰ Чернышов С. Русское самоопределение // Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 13. – 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/chernyshov.htm>

царя-батюшку!)), або їй потрібно легітимізуватися у західний спосіб. Але легітимізація – це настільки глибока зміна *русской власти*, яка по суті тотожна її самознищенню»⁹¹.

До речі, сам С. Чернишов намагався докликатися до російської влади. Зокрема вишенаведені та інші алармістські для *русского мира* тези він виголошував на засіданнях апарату Ради оборони РФ у січні 1997 р. При цьому він давав і практичні поради, котрі будуть узяті на озброєння російською державою: «необхідно діяти по лінії культури, науки, освіти, терміново робити все можливе, щоб наша так звана діаспора мала можливість дивитися російське ТБ, читати російські книжки, віддавати дітей в російські школи. Цей крок при усій його наївності та тривіальності вже мав би величезні наслідки. Але все це реалізуємо тією мірою, у якій російська мова дозволяє жити в сучасному світі і бути нормальною людиною, тобто брати участь у тому, що у цьому світі відбувається. Ми маємо знову навчитися говорити цією мовою про сучасні політичні, економічні та інші процеси, події, які мають місце у просторах міжсуб'єктної взаємодії. А якщо ми отримаємо можливість про це говорити – ми отримаємо й можливість у цьому брати участь»⁹².

Завершальний етап концептуалізації *русского мира* – коли відбулося злиття *русской идеи* та *русской власти* – пов'язаний з П. Щедровицьким (представник так званої «методологічної школи»). Він брав участь у створенні збірки статей «*Иное*» як один з авторів⁹³, а також в роботі «*Русского института*». За його свідченням, ідея *русского мира* «виникла в період між 1993 і 1997 роками, поступово кристалізуючись від передрозуміння, аморфного відчуття потрібної форми до закінченого імені»⁹⁴.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Щедровицкий П. В поисках формы Иное. Хрестоматия российского самосознания. Том 3. Россия как субъект. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/schedr.htm>

⁹⁴ Щедровицкий П. Русский Мир: восстановление контекста // Русский архипелаг. – сентябрь 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/.

Кінцеве оформлення концепту *русского мира* та адаптація його для політичного вжитку відбулися під час підготовки П. Щедровицьким (разом з іншим політтехнологом Є. Островським) проекту концепції стратегії Російської Федерації щодо СНД. За його свідченнями, 2001 р. документ готувався на замовлення «одного з відповідальних працівників уряду», причому оплачувала роботу інша людина («Та людина, що платила, живе за межами Росії»). Ще один важливий момент: безпосередня робота над текстом відбувалася у «близькому зарубіжжі»⁹⁵. Беручи до уваги, що П. Щедровицький та Є. Островський у 1998 р. працювали як політтехнологи на українських парламентських виборах⁹⁶, можна припустити, що під «близьким зарубіжжям» малася на увазі саме Україна, а неназваний «замовник» також був пов'язаний з Україною.

Що стосується змістовної частини, запропонованої Є. Островським та П. Щедровицьким, останній її описував так: «У текстовій версії цієї концепції у якості базової формули, базового міфу, який задав засади політики в СНД (вона на той час перебувала на стадії трансформації), була вперше висловлена гіпотеза про існування певної соціально-культурної реальності. Ключовим моментом розуміння було те, що у межах Росії і за її межами проживає однакова кількість русских людей». І далі: «Термін *«Русский Мир»* не справив на нашого тогочасного замовника особливого враження, хоча він усюди виділявся, писався з великої літери. Взагалі, постулювання РМ було концептуальним стрижнем того тексту. Натомість наша теза, що за межами Росії проживає стільки ж росіян, скільки в ній самій, навпаки, враження справило, і дуже сильне. Замовник навіть прийшов до нас з

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ П. Щедровицький та Є. Островський працювали на українського політика та бізнесмена В. Хорошковского. Див.: *Леценко С., Пономаренко А.* «Чисто украинский проект». Герои: Богословская, Хорошковский. Авторы: Щедровицкий, Островский // *Украинская правда*. – 2001. – 29 октября. Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2001/10/29/4363697/>

питанням, чи це правда»⁹⁷. Зазначимо, що саме концептуальне з'єднання концепту *русского миру* з зовнішньою політикою відіграло роль ідейного розриву з гуманістичною концепцією «світу світів» М. Гефтера, яка була спрямована всередину Росії, на розбудову в ній цивілізованого суспільства. Власне, Є. Островський та П. Щедровицький перевернули конструкцію М. Гефтера з ніг на голову, механістично розширивши *русский мир* до терен Російської імперії та СРСР, без якісної внутрішньої трансформації.

Нова хвиля уваги до концепту *русского мира* була пов'язана з оновленням російської еліти, уособленим постаттю В. Путіна. П. Щедровицький намагався винести на публічний розгляд свою концепцію *русского мира*. В розпал президентської кампанії в лютому 2000 р. він надрукував на шпальтах ліберальної «*Независимой газеты*» статтю «*Русский мир*», де дав таке його визначення: «В XX столітті під впливом тектонічних історичних зрушень, світових війн і революцій на планеті склався *русский мир* – мережева структура великих і малих спільнот, які думають та розмовляють російською мовою. Не секрет, що на території, охопленій адміністративними кордонами РФ, проживає ледве половина *русского мира*»⁹⁸. Водночас риторика статті залишалася виразно ліберальною, чого варта лише теза: «Сьогодні основою патріотизму стає економічна незалежність від держави і здатність до діяльного самозабезпечення»⁹⁹.

Стаття П. Щедровицького викликала великий резонанс в російському інтелектуальному середовищі. Так, його підхід був розкритикований співробітниками Інституту системного аналізу РАН В. Костюком та Г. Смоляном, які вважали недоцільним та неефективним Росії у черговий раз шукати свій особливий шлях. На противагу П. Щедровицькому вони сформулювали глобаль-

⁹⁷ Щедровицький П. Русский Мир: восстановление контекста // Русский архипелаг. – 2001. – сентябрь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

⁹⁸ Щедровицький П. Русский мир // Независимая газета. – 2000. – 11 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

⁹⁹ Там само.

ний підхід до вирішення *русского вопроса*: «Треба створювати не «*русский мир*», а працювати над проектом «*русские* в глобальному світі»¹⁰⁰.

В інтерв'ю 2001 р. П. Щедровицький вже наполягав, що на порядку денному стоїть питання офіційного визнання *русского мира* з боку російської держави і при цьому констатував: «З моєї точки зору, те, що не дуже розгорнуто почав робити у цьому напрямі Путін, є актом визнання. Він почав вимагати від цілої низки державних чиновників ставлення до руських за кордоном як до потенційних громадян». В останній фразі можна побачити, як концепт *русский мир* прив'язувався до російської держави (чого, до речі, у того ж М. Гефтера не було) і наповнювався експансіоністським змістом, спрямованим на підлив державності сусідніх країн.

За своєю ідеологією тогочасні підходи П. Щедровицького були близькі до концепції «ліберальної імперії», виголошеної у вересні 2003 р. російським політиком та високопосадовцем А. Чубайсом і опублікованої у вигляді статті у тій же «*Независимой газете*». Поміж іншим у ній визнавалася недоторканість кордонів, які склалися на 1991 р., однак, водночас виголошувалася така концептуальна тріада:

«1. Сприяння розвитку російської культури та культури інших народів Росії та захист *росіян* та російськомовних громадян у сусідніх країнах.

2. Економіка та бізнес. Російська держава може і повинна сприяти експансії вітчизняного бізнесу в сусідні країни як у торгівлі, так і придбанні та розвитку активів.

3. Свобода та демократія. Російська держава зацікавлена у підтримці розвитку, а при необхідності і в захисті базових

¹⁰⁰ Костюк В., Смолян Г. Фантомные цели российского самоопределения // Независимая газета. – 2000. – 17 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/polemics/2000-06-17/8_fantom.html

демократичних інститутів, прав і свобод громадян у сусідніх країнах»¹⁰¹.

«Прийняття на озброєння» російською державою концепту *руський мир* стало реальністю у 2004 р. під безпосереднім впливом подій Помаранчевої революції в Україні і було пов'язане з двома фігурами – Г. Павловським (на той час консультував Кремль у якості голови «Фонду ефективної політики») та В. Сурковим (заступником голови Адміністрації Президента РФ на початку 2000-х рр.). За свідченнями російського політолога О. Чеснакова, це відбулося так: «На одній із нарад у Владислава Юрійовича (Суркова. – *Авт.*) – це було на початку 2004 року – у зв'язку з прийдешніми президентськими виборами обговорювали політичний потенціал співвітчизників, тих, хто асоціює себе з Росією та російською культурою. Павловський активно апелював до терміну *руський мир*. Сурков оцінював ідею позитивно. Він побачив у ній серйозний потенціал і не тільки підтримав Павловського, але й сам згодом використав термін в лекції про російську політичну культуру»¹⁰².

Той же О. Чеснаков пояснював, навіщо російській владі були потрібно було вигадувати нові ідеологеми: «В середині “нульових” адміністративних заходів, які б підтримували систему влади у стабільному стані, було вже недостатньо. Тоді Владислав Сурков як заступник керівника адміністрації Президента, що відповідав за реалізацію політичної стратегії Путіна, став діяти, виходячи із запиту на нові ідеологічні конструкти, які формувалися у суспільстві в цілому та у політичного класу особливо. Ці конструкти, з одного боку, повинні були логічно обґрунтовувати перехід від політики стабілізації до курсу на розвиток, а з іншого – були б каталізаторами для нового етапу дискусії щодо

¹⁰¹ Чубайс А. Миссия России в XXI веке // Независимая газета. – 2003. – 1 жовтня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2003-10-01/1_mission.html

¹⁰² Только начало дискуссии// Актуальные комментарии. – 2014. – 20 серпня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://actualcomment.ru/tolko_nachalo_diskussii.html

нашого минулого, теперішнього та майбутнього»¹⁰³. Відповідно, для внутрішньополітичного обґрунтування було висунуто ідеологему «суверенної демократії», а для зовнішньополітичного курсу – *русский мир*.

Отже, з початку 2000-х рр. ідея *русского миру* стрімко набирала популярності серед російської політичної еліти, але не займала значимого місця у публічному порядку денному російського суспільства. Ситуація кардинально змінилася у 2006 р. Наразі в російських ЗМІ, публіцистиці та псевдонаукових працях, дотичних проблематиці *русского мира*, обов'язково цитується фраза В. Путіна, начебто висловлена ним на зустрічі з представниками російської творчої інтелігенції, приурочений до 100-ліття з дня народження відомого історика та громадського діяча Д. Лихачова (листопад 2006 р.). У викладенні «Літературної газети» фраза звучала так: «Підводячи підсумки більш, ніж двогодинної розмови, В. Путін підкреслив, що наступний рік проголошений роком російської мови, яка є універсальною основою Російської держави і – ширше – *русского мира*. У наш складний час ми повинні, продовжив президент, шукати нові адекватні форми історичної спільності людей. І *русский мир* може і повинен об'єднати усіх тих, кому дороге російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії чи за її межами, і до якої б етнічної групи не належали. Частіше вживайте це словосполучення – «*Русский мир*!»»¹⁰⁴.

Натомість, на офіційному сайті президента РФ, у стенограмі зустрічі вона відсутня – заключні слова В. Путіна не наведені¹⁰⁵. Не згадувалася вона й у репортажах про вказаний захід в інших

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Литератор. Мы русский мир построим! // Литературная газета. – 2006. – № 49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LSuOujehxhUJ:old.lgz.ru/archives/html_arch/lg492006/Polosy/1_1.htm+&cd=5&hl=en&ct=clnk&gl=ua

¹⁰⁵ Стенографический отчет о встрече с творческой интеллигенцией, посвященной 100-летию со дня рождения Дмитрия Лихачева // Сайт президента Российской Федерации. – 2006. – 29 ноября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23931>

ЗМІ. Це не завадило анонімному (sic!) автору «Літературної газети» посилатися на президента, додаючи: «Дивує і тривожить, особливо напередодні 2008 року (мали відбутися чергові президентські вибори в Росії. – Авт.), інше: чому ЗМІ одностайно замовчали довгоочікувані, концептуально значущі слова В. Путіна щодо творення *русского мира*, про дуже важливу роль культури у російському суспільстві? Якщо це інформаційна політика, то чия? І чому на догоду цій політиці приховуються від громадян принципи висловлювання президента нашої країни? Не знаю, який історичний шанс втратила творча інтелігенція, але ось наші журналісти, здається, безповоротно втрачають свій історичний шанс – навчитися говорити людям правду!»¹⁰⁶. Як показав подальший хід подій, ця фраза знаменувала процес прийняття Кремлем концепту *русский мир* на озброєння в якості державної ідеології (тобто, відбувся «акт визнання», якого очікував П. Щедровицький). Після анонімної публікації у не найбільш популярній на той час газеті, фраза В. Путіна біла розтиражована російськими ЗМІ.

Фраза, приписана російськими ЗМІ В. Путіну, стала знаковою, врешті практично в завершеному вигляді запропонувавши ту формулу *русского мира*, що нині є загальнопоширеною: російська культура = російська держава = російський етнос = російська мова. В такому вигляді з 2007 р. концепт *русского мира* стає ідеологічною підвалиною путінського режиму і наріжним каменем зовнішньої політики Російської Федерації на пострадянському просторі та, ширше, у сфері впливу занепаłego СРСР. Російські інтелектуальні кола у цілому з ентузіазмом підтримали курс, достеменно не розуміючи, який сенс російська влада вклала у поняття *русский мир*. Тоді це ще не означало одностайності в колі неофітів *русского мира*.

¹⁰⁶ Литератор. Мы русский мир построим! // Литературная газета. – 2006. – № 49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LSuOujehxhUJ:old.lgz.ru/archives/html_arch/lg492006/Polosy/1_1.htm+&cd=5&hl=en&ct=clnk&gl=ua

Досить показовою стала дискусія, організована в липні 2007 р. часописом «Стратегія Росії», що зібрала представників різних ідеологічних підходів, які продемонстрували різноманіття трактувань концепту. Більшість схилилися до акцентування на культурних та мовних аспектах. Були й такі, як політолог М. Злобін, який віднісся до концепту з недовірою та закликав: *Русский мир* має «дивитися у майбутнє, а не в історію, при усій важливості історичної пам'яті. І бути привабливим для інших» (при цьому посилаючись на успішний досвід США)¹⁰⁷.

Втім, центральною стала доповідь В. Тишкова, який трактував термін «мир» як «трансдержавну та транснаціональну спільноту, об'єднану причетністю до певної держави і своєю лояльністю до її культури. Такими *мирами* володіють, поряд з Росією, тільки Іспанія, Франція і Китай. Можливо, певною мірою Ірландія разом з Великою Британією»¹⁰⁸. Як бачимо, у цій трактовці посилений зв'язок між мовою та державою. Показово, що В. Тишков плувався із статусом концепту «*русский мир*»: спочатку називаючи його метафорою («Поява метафори «*Русский мир*» (а це, безумовно, метафора, яка потребує пояснення) супроводжується у мові російських політиків та експертів фантастичними цифрами та ризикованими порівняннями типу, що більше: *Русский мир* або Росія»), а далі зауважуючи: «*Русский мир* є реальність, він проявляє себе у найрізноманітніших іпостасях, у більшості своїй значимих для Росії та цінних для росіян»¹⁰⁹. Водночас один з провідних спеціалістів Росії з питань етнонаціональної історії висловлював побоювання, що реалізація ідеологеми *русский мир* без потужного пропагандистського супроводу закордонних росій-

¹⁰⁷ Злобин Н. Смотреть в будущее, а не в историю // Стратегия России. – № 7. – 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274321&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

¹⁰⁸ Тишков В. Русский мир: смысл и стратегии // Стратегия России. – № 7. – 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274651&archive=1185275035

¹⁰⁹ Там само.

ськомовних спільнот може посилити зовнішньополітичні ризики для російської влади. В. Тишков постулював: «Нам потрібен *Русский мир* для Росії, а не *Русский антимир* або «інший *Русский мир*»¹¹⁰.

Закриваючи сюжетну лінію про згадану дискусію, зауважимо, що в якості передовиці була надрукована доповідь за авторством В. Суркова «Російська політична культура» (мовою оригіналу – «*Русская политическая культура*»). У ній концепт *русского мира* вписувався у загальний контекст російської політичної практики. Зокрема, В. Сурков підкреслював необхідність постійної ідеологічної мобілізації російського суспільства: «Ідеалізм – головне, що досі піднімало і, ймовірно, буде підіймати *русский мир* на нові орбіти розвитку. Якщо ж ідеальна мета втрачається з поля зору, суспільна діяльність уповільнюється та приходить у розлад»¹¹¹.

Впродовж кількох наступних років, взятий на озброєння російськими посадовцями, концепт *русский мир* стрімко втрачав філософське та політологічне підґрунтя, перетворившись на обов'язковий елемент апаратної риторики чи прояв лубочного російського великодержавного шовінізму.

Якісно новий етап осмислення концепту *русский мир* пов'язаний з анексією Росією українського Криму та збройною агресією на Донбасі у 2014 р. Можна погодитися з політологом І. Зевелєвим, який зазначав: «До весни 2014 р. у Москві укріпилася тенденція до ірраціонального, на перший погляд, об'єднання логік та риторики трьох дискурсів: про національну ідентичність (включаючи ідеї захисту співвітчизників, *русского мира*, «розділеного народу», великої російської цивілізації), щодо міжнародної безпеки і щодо збереження внутрішньої стабільності. Загрози в усіх трьох системах координат вбачаються у політиці

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Сурков В. Русская политическая культура // Стратегия России. – 2007. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274722&archive=1185275035&start_from=&ucat=14

країн Заходу»¹¹². При цьому, провідною лінією стала об'єктивізація *русского мира*. Вже 7 березня 2014 р. прес-секретар російського президента Д. Песков заявив: «Росія – країна, на якій ґрунтується *русский мир*» і додав, що «Путін є гарантом безпеки *русского мира*»¹¹³. Досить чітко ідеологічні трансформації 2014 р. були сформульовані політологами Н. Єреминою (РФ) та С. Середенком (Латвія): «*Русский мир* – об'єктивна реальність, а не проект. *Русский мир* там, де вкоренилася та панує російська правосвідомість»¹¹⁴.

Наостанок варто звернути увагу на такий аспект, як персоніфікація влади та ідеології. У жовтні 2014 р. тоді перший заступник голови Адміністрації Президента РФ (зараз голова Державної думи РФ) В. Володін під час засідання за «зачиненими дверима» клубу «Валдай» (у його рамках проводяться регулярні зустрічі перших осіб Росії з закордонними журналістами, політологами, громадськими активістами та ін.) заявив: «Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії»¹¹⁵. Символічно, що у 1994 р. філософ М. Гефтер у статті «Мир Миров: российский зачин», яка дала поштовх до концептуалізації *русского мира*, писав: «Німеччина – це Гітлер, Гітлер – це *Мир*» – чи так відвертає гебельсівська формула, якщо тільки виключити пам'ять. Неважко й інші імена поставити замість Гітлера та інші держави на місце

¹¹² Зевелев И. Границы русского мира// Россия в глобальной политике. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России. – 2014. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--16582>

¹¹³ Песков: Путин является гарантом безопасности русского мира// Общественно-политическая газета «Президент». – 2014. – 17 березня. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.prezidentpress.ru/news/prezident/2519-peskov-putin-yavlyaetsya-garantom-bezopasnosti-russkogo-mira.html>

¹¹⁴ Еремина Н.В., Середенко С. Интеграл Русского мира: подходы и предложения // Социодинамика. – 2016. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/pr/article_20859.html

¹¹⁵ «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» // Известия. – 2014. – 22 жовтня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://iz.ru/news/578379>

Німеччини, тоді фраза б отримала більш-менш достойне звучання»¹¹⁶.

Отже, за 20 років і концепт *русского мира*, і державна влада Російської Федерації подолали дистанцію від метафори до політичної практики, від пострадянської ідеологічної поліфонії до проголошення нової державної ідеології, від відсутності перспективної мети до проголошення завдання збирання «роз'єданого народу». Час, як водиться, розставить всі крапки над «і» в питанні про правомірність, вмотивованість та розумність такого вибору. На жаль, шлях *русского мира* пролягає через терени України та долі її громадян.

¹¹⁶ *Гефтер М.* Мир Миров: российский зачин // Иное. Хрестоматия российского самосознания. Том 3. Россия как идея. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

***РУССКИЙ МИР*: ІДЕОЛОГІЯ VS ПОЛІТТЕХНОЛОГІЯ**

Русский мир стрімко увірвався в офіційний політичний дискурс РФ під враженням від перемоги Помаранчевої революції в Україні. Німецький історик Л. Люкс відзначає певні паралелі з обставинами розгортання холодної війни: загострення відносин між СРСР та Заходом було спровоковано не так страхом радянського керівництва перед початком третьої світової війни, як острахом перед власним населенням, яке прагнуло лібералізації політичної системи. Зважаючи на повоєнну динаміку, Кремль обрав курс на консолідацію суспільства під безпрограшним гаслом воєнної загрози. В цьому сенсі логіка путінського режиму дійсно подібна до логіки Й. Сталіна. В. Путін вбачав в «кольорових революціях» руку західних спецслужб та головну небезпеку своїй владі. На зламі 2004–2005 рр. мова російських дипломатів набуває виразних антизахідних конотацій¹¹⁷, віддзеркалюючи різкий поворот зовнішньополітичного вектора РФ.

У 2005 р. в посланні до Федеральних Зборів РФ В. Путін назвав крах СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Відтоді в Росії воліють говорити не про саморозпуск Радянського Союзу, а саме про його «розвал»¹¹⁸, що семантично вказує на цілеспрямовану підривну діяльність ворога, яким є Захід, і перш за все – США. «Захід», як символічний образ «Іншого», у співвідношенні до якого і визначається російська ідентичність, постійно присутній в політичному дискурсі путінського режиму.

¹¹⁷ Люкс Л. Перемены через размежевание: о примате внутренней политики в сталинской и в путинской России // Форум новейшей восточно-европейской истории и культуры. – 2015. – № 1. – С. 356–360.

¹¹⁸ Хавкин Б. Ностальгия по сталинской империи в постсоветском дискурсе // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2010. – № 1. – С. 185.

З початку 2000-х рр. Росія все більше позиціонувалася як рівна серед інших «розвинутих країн світу», наголошувалася її цивілізаторська місія на євразійському континенті та відповідальність за протидію глобальним викликам. Теза про «суверенну демократію», яка з'явилася в посланні В. Путіна Федеральним зборам у 2005 р., була покликана продемонструвати обрання Росією власного шляху до ідеалів свободи, рівно як і виключне право РФ самій визначати ступінь свого прогресу на цьому шляху. Важливо, що концепція «суверенної демократії» заперечує визначення результатів холодної війни як перемоги західних демократій над тоталітарним СРСР¹¹⁹.

Датою т. зв. «консервативного повороту», як правило, називають Мюнхенську промову В. Путіна, виголошену під час міжнародної конференції з безпеки у лютому 2007 р. Саме з цього моменту можна говорити про активне просування концепції *русского мира* на міжнародному рівні. В ідеологічному плані *русский мир* – це доволі синкретичний та строкатий конструкт, що запозичив окремі елементи ідеології неоевразійства О. Дугіна, за яким ховається політична технологія для просування російського впливу та послаблення західних демократичних структур¹²⁰.

Про умовність ідеологічної складової в путінській політиці говорить російська дослідниця О. Малинова, яка вважає, що «путінізм» не пропонує узгодженої світоглядної позиції. Натомість, це «часткова ідеологія створена ad hoc¹²¹ на основі наявних символічних ресурсів і покликана, перш за все, вирішувати завдання консолідації нової путінської більшості». Цей ідеологічний комплекс містить в собі консервативну складову у вигляді тради-

¹¹⁹ Малинова О. Образы России и «Запада» в дискурсе власти (2000–2007 гг.): попытки переопределения коллективной идентичности // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – 2008. – № 2. – С. 102.

¹²⁰ Люкс Л. Дугин или Путин? Две стратегии «неоимперского реванша» и украинский кризис // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 20154. – № 1. – С. 94–97.

¹²¹ Ad hoc (лат. – до події) – щось, створене під певну подію, випадок, дату і т.д.

ції, а також популізм, патріотичну риторику та антизахідництво. Щоправда О. Малинова відзначає складність виокремлення традиції в російських реаліях, адже опора виключно на православ'я у світській та багатоконфесійній країні приховує потенційні загрози¹²².

Офіційним стартом просуванням *русского мира* на державному рівні став 2007 р., проголошений роком російської мови. У щорічному посланні президента РФ до Федеральних зборів В. Путін наголосив, що російська – це мова «історичного братства народів» та міжнародного спілкування, яка є «хранителькою цілого пласту світових досягнень», і водночас «живим простором багатомільйонного *Русского мира*, який значно ширше, ніж сама Росія»¹²³.

21 червня 2007 р. указом президента Російської Федерації був утворений Фонд «Русский мир». Фінансування його діяльності здійснюється з федерального бюджету та коштом приватних спонсорів¹²⁴. Серед основних завдань фонду зазначено: 1) просування російської мови – розробка методики викладання та програм вивчення російської мови та літератури; 2) сприяння поширенню знань та формуванню позитивного іміджу про сучасну Росію, а також популяризація російської мови та культури; 3) підтримка діяльності російських діаспор за кордоном; 4) підтримка закордонних російськомовних ЗМІ та експертних середовищ, які зорієнтовані на досягнення цілей Фонду; 5) збереження рукописного спадку Росії; 6) взаємодія з Росій-

¹²² Малинова О. Духовные скрепы как государственная идеология // Россия в глобальной политике. – Т. 12. – № 5. – 2014. – С. 119–120.

¹²³ Никонов В. Не воспоминание о прошлом, а воспоминание о будущем // Интелрос. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intelros.ru/intelros/reiting/rejting_09/material_sofiy/10361-ne-vozpominanie-o-proshlom-a-mechta-o-budushhem.html

¹²⁴ Указ президента Российской Федерации о создании Фонда «Русский мир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/fund/the-decree-of-the-president-of-the-russian-federation-on-creation-of-fund-russian-world.php#1>

ською Православною Церквою (РПЦ) та іншими конфесіями у справі просування російської мови та культури¹²⁵.

З дати заснування фактичним керівником фонду є В. Ніконов – людина з дуже цікавою біографією. Внук В. Молотова, він, у 1989 р., став наймолодшим доктором історичних наук у СРСР. Зробивши блискучу кар’єру по партійній лінії, В. Ніконов зустрів розпад Радянського Союзу на посаді помічника керівника апарату президента СРСР, а після серпневого путчу 1991 р. працював помічником голови КДБ СРСР. В пострадянській Росії В. Ніконов став головою комітету Держдуми з освіти та науки, обіймає посаду декана факультету державного управління МДУ, є президентом фондів «Политика» та «Единство во имя России», головним редактором журналу «Стратегия России», головою правління Національного комітету досліджень БРІКС¹²⁶. Поважний послужний список, як і участь В. Ніконова в розробці окремих положень концепту «суверенної демократії» В. Суркова¹²⁷, дозволяє стверджувати, що голова фонду «Русский мир» є одним з ключових теоретиків, які обслуговують потреби сучасної російської влади.

Перу В. Ніконова належить оприлюднена на сайті ідеологія фонду: «*Русский мир* – це не тільки росіяни, не тільки російські громадяни (в оригіналі «не только русские, не только россияне» – *Авт.*), не тільки наші співвітчизники в країнах близького та далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їхні потомки. Це ще й іноземні громадяни, що розмовляють російською мовою, які

¹²⁵ Идеология Фонда «Русский мир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/fund/>

¹²⁶ Председатель правления Фонда – Никонов Вячеслав Алеекеевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/fund/administration/Nikonov-Vjacheslav-Alekseevich.php>

¹²⁷ Вячеслав Новиков. Суверенная демократия // Суверенная демократия от идеи к доктрине. Сборник статей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/bookreader.php/73463/Suverennaya_demokratiya__ot_idei_k_doktrine._Sbornik_stateii.htmlhttps://www.e-reading.club/bookreader.php/73463/Suverennaya_demokratiya__ot_idei_k_doktrine._Sbornik_stateii.html Дата доступу: 10.11.2014

вивчають чи викладають її, всі ті, кого щиро цікавить Росія та її майбутнє». Напевно, що саме це еклектичне визначення найбільш відповідає путінському баченню *русского мира*, який позиціюється як багатоетнічний, поліконфесійний, мультикультурний, глобальний проект, завдяки якому Росія набуде нової ідентичності, відкриє нові можливості для «ефективного співробітництва з рештою світу» та отримає «додаткові імпульси подальшого розвитку»¹²⁸.

Конфігурація *русского мира* в аналітичних розробках його технологів виглядає так: ядро «мира» становлять Росія, Україна та Білорусь; внутрішню сферу – пострадянський простір; зовнішню сферу – країни з великою російською діаспорою (Німеччина, Ізраїль, США, Британія), православні країни (Сербія, Кіпр, Румунія, Чорногорія, Болгарія), країни, де формуються російські діаспори та є цікавість до російської культури (Італія, Фінляндія). На відміну від решти цивілізацій, унікальність *русского мира*, за логікою його творців, полягає в тому, що він є водночас синонімічний значенню «імперії» та «великої держави». Тут з ним може позмагатися хіба-що китайська цивілізація¹²⁹. Серед політичних цінностей *русского мира* зазначені: сакральність влади, патерналізм, суверенність. Духовні цінності вибудовуються довкола месіанства в його класичному російському розумінні «Москва – Третій Рим»¹³⁰.

Практична діяльність фонду знаходила свій вираз у грантових проєктах та відкритті російських центрів і кабінетів з метою «популяризації російської мови та культури як важливих елементів світової цивілізації»¹³¹. Згідно даних, оприлюднених на сайті фонду, такі центри діють в 50 країнах світу. В Україні вони

¹²⁸ Идеология Фонда «Русский мир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/fund/>

¹²⁹ Громыко А. Русский мир: понятие, принципы, ценности, структура // Смыслы и ценности русского мира. Сборник статей и материалов круглых столов, организованных фондом «Русский мир» – С. 22.

¹³⁰ Там само. – С. 21.

¹³¹ Что такое русский центр? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/rucenter/>

були відкриті в Києві, Кривому Розі, Донецьку, Луганську, Горлівці, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Рівному, Миколаєві, Одесі¹³².

Русский мир, в ідеалі, мав стати відповіддю на кризу російської ідентичності, що спіткала РФ після розпаду Радянського Союзу. Як відомо, є два засадничі питання національної ідентичності: хто ми є і куди йдемо? На цьому етапі починаються головні проблеми *русского мира* – за риторичними фігурами мови відсутнє найголовніше – бачення майбутнього.

Цю проблему визнавали ідеологи *русского мира*, які не тільки критикували свято «День Росії» за відсутність чіткого ідеологічного меседжу, який би давав відповідь на питання економічної, соціально-політичної та культурної перспективи, але й закидали свідоме ігнорування проблеми офіційною владою¹³³.

Російський дослідник І. Калінін вважає, що ставка керівництва РФ на культурну ідентичність, як об'єднавчу парадигму, де російська культура виходить за рамки національного і відсилає до універсального горизонту цивілізації, є конфліктогенною. Адже «культурна ідентичність цивілізаційного масштабу, неминуче не співпадає з політичними кордонами держави» і входить у конфлікт з громадянською/політичною ідентичністю. Таким чином, «цивілізаційна матриця» В. Путіна перетворює політику на інструмент, що реалізує «внутрішній потенціал культурної ідентичності».

Іншим негативним наслідком використання культурної ідентичності є її фокусування на минулому, що призводить до сприйняття минулого як сучасного. «В якомусь сенсі, – пише І. Калінін, – вона дозволяє скасувати історію як рух, що пов'язаний з політичними трансформаціями, соціальними зрушеннями, ціннісними та епістемологічними переорієнтаціями». Це, в свою чергу, актуалізує значення історичної політики для просування

¹³² Каталог русских центров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/rucenter/catalogue.php>

¹³³ День идентичности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russkiymir.ru/publications/85188/>

русского мира. Загалом, дослідник характеризує російське суспільство як постімперського невротика. Риторичний тоpos «Росії як особливого типу духовності» займає центральне місце у сучасному російському дискурсі національної ідентичності, і, тією чи іншою мірою відсилає до витісненого комплексу втраченої імперії. По суті, «російська культура» виступає як неусвідомлений евфемізм «російської імперії»¹³⁴. То ж, на думку І. Калініна стосовно *русского мира* мова йде не про класичну ідеологію, а скоріше про політтехнологію, яка грається з історичним ресурсом Російської імперії та Радянського Союзу, використовуючи його для зменшення політичної та соціально-економічної напруги в російському суспільстві¹³⁵.

¹³⁴ Калинин И. Праздник идентичности: русская культура как национальная идея // Политэкономика повседневности. – 2005. – № 3. – С. 251–253.

¹³⁵ Там само. – С. 254–255.

ПОЛІТИКА ЩОДО СПІВВІТЧИЗНИКІВ ЗА КОРДОНОМ

На сьогоднішній день концепція *русского мира* реалізується Росією насамперед у рамках державної політики щодо «співвітчизників за кордоном». Питання етнічних росіян, які проживали у нових державах, що утворилися на руїнах СРСР, традиційно було чуттєвим для російського суспільства, вихованого на засадах імперської історичної пам'яті.

На початку 1990-х рр. мали місце спроби структурування державної політики на цьому напрямі: у 1993 р. створено комітет Державної думи РФ у справах СНД і зв'язках із співвітчизниками, у 1994 р. – Урядова комісія РФ у справах співвітчизників за кордоном, у 1995 р. – Рада співвітчизників при Державній думі РФ.

З початком чеченських воєн проблематика дещо втратила пріоритетність на державному рівні, але її продовжувала експлуатувати частина російських політичних еліт. Зокрема, найбільшу активність проявляли мер Москви Ю. Лужков, який претендував з середини 1990-х рр. на посаду президента РФ, та популіст, лідер ЛДПР В. Жириновський. Питання «співвітчизників за кордоном» повернулося у державний порядок денний разом з путінською авторитарною стабілізацією на початку 2000-х рр.: тема «захисту російськомовних у ближньому зарубіжжі» почала використовуватися офіційною пропагандою для внутрішньополітичної мобілізації.

Мірою утвердження політичного режиму В. Путіна політика щодо «співвітчизників за кордоном» переорієнтовувалася на досягнення двох основних стратегічних завдань. По-перше, створення спільноти «російських співвітчизників за кордоном», як такої. Адже значній частині населення пострадянського простору була притаманна дифузна ідентичність, з характерною для неї відсутністю структурованої лояльності до Росії й превалюванням ностальгії за СРСР. Російський за походженням етнічний субстрат у пострадянських державах був маргінальним, на загальне правильніше було б говорити про етнокультурні коаліції – росій-

сько-україно-білорусько-єврейські, аніж про наявність скалок *русского мира*. Звідси суспільствознавці по обидва умовні кордони *русского мира* вимушено практикували використання невизначеного терміну – «російськомовне населення».

По-друге, топовим завданням російської дипломатії (як офіційної, так і народної) стало забезпечення лояльності та підтримки зовнішньополітичного курсу Росії з боку «співвітчизників за кордоном». Вага цього напрямку була значно підсилена після «кольорових революцій» у Грузії, Україні, Киргизстані. Вже у 2007 р. В. Путіним був створений фонд «Русский мир», покликаний сприяти російській зовнішній політиці методами неурядових організацій, надаючи гранти «організаціям громадянського суспільства», насамперед, на пострадянських теренах. Новим імпульсом для структурування політики відносин із «співвітчизниками за кордоном» стала російсько-грузинська війна 2008 р., яка призвела до погіршення міжнародного іміджу Росії. Вже за місяць після закінчення війни на базі «Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва» (2002 р.) при МЗС Росії було створено ключову федеральну структуру з цього напрямку – «Росспівробітництво». У тому ж 2008 р. суттєво зросли державні витрати на мовлення на іноземну аудиторію. Наприклад, якщо в 2005–2006 рр. бюджет телеканалу Russia Today складав близько 30 млн. дол., то у 2008 р. він сягнув 100 млн. дол.

Отже, якщо впродовж 1990-х рр. *русский мир*, як «річ у собі», та російськомовні діаспори існували фактично відокремлено і не зазнавали усвідомленого опрацювання з боку російської держави, то після 2007 р. концептуальні підходи до цих феноменів почали інтегруватися на державному рівні. 2014 р. відіграв роль каталізатора кристалізації державної доктрини Росії, що вперше набула виразних етнонаціональних конотацій. Власне, попри демагогічну інтернаціональну риторику для зовнішнього застосування, Росія постала як неоімперський проект, щоправда час від часу сором'язливо камуфльований розумуваннями про євразійську/російську цивілізацію, вітальну до всіх народів, що входять до її складу. Це, однак, не спроможне затулити від експертів її справж-

ньою імперської суті. Так, І. Зевелев писав: «Поняття “співвітчизники” та “*русский мир*” фактично злилися в націоналістичній риторичі про відродження Росії та її реванш на пострадянському просторі»¹³⁶.

Варто зауважити, що перше п'ятиріччя роботи із «співвітчизниками» не принесло російському політичному керівництву бажаних результатів. У червні 2012 р. В. Путін на зустрічі з послами та постійними представниками РФ роздратовано констатував провал у справі забезпечення позитивної міжнародної репутації Росії: «Поки треба визнати, що образ Росії за кордоном формується не нами. Тому він часто викривлений і не відображає ні реальну ситуацію у нашій країні, ні її внесок у світову цивілізацію, науку і культуру. Та й позиція нашої країни у міжнародних справах часто висвітлюється якось однобічно»¹³⁷. Невдоволення привело до змін у керівництві «Росспівробітництва», а у подальшому – реорганізації у 2013 р. державного Російського інформаційного агентства «Новости» в медіа-холдинг «Росія сьогодні» (одним з лобістів цього був тогочасний голова Адміністрації Президента РФ С. Іванов).

В російських стратегічних документах, які стосувалися зовнішньої політики та безпеки, до останнього часу не практикувалося використання словосполучення «співвітчизники за кордоном». Так, в «Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р.» (редакція від 13 травня 2009 р.)¹³⁸ та у «Воєнній

¹³⁶ Зевелев И. Границы русского мира// Россия в глобальной политике. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России.– 2014. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitcy-russkogo-mira--16582>

¹³⁷ Совещание послов и постоянных представителей России // Сайт Президента РФ. – 2012. – 9 июля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/15902>

¹³⁸ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года // Сайт президента РФ. – 2009. – 13 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/608>

доктрині» (редакція від 25 грудня 2014 р.)¹³⁹ мова йшла лише про захист російських громадян за кордоном. Тільки в оновленій «Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р.» (редакція від 31 грудня 2015 р.) згадувалися «співвітчизники за кордоном», крім того велика увага приділялася російській мові як синоніму *русского мира*. Зокрема, у ній говорилося про «активний розвиток міжнародних зв'язків у сфері науки та освіти, нарощування експорту якісних освітніх послуг, насамперед у держави-учасниці Співдружності Незалежних Держав, підвищення привабливості освіти російською мовою на світовому ринку освітніх послуг». І далі: «Особливе значення для укріплення національної безпеки в області культури має проведення державної політики з реалізації функції російської мови як державної мови Російської Федерації, засобу забезпечення державної цілісності країни та міжнаціонального спілкування народів Російської Федерації, основи розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі і засобу задоволення мовних і культурних потреб співвітчизників за кордоном. Росія реалізує програми підтримки вивчення російської мови та культури у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав для прискорення процесів євразійської інтеграції»¹⁴⁰. Варто звернути особливу увагу на останню тезу, де фактично ставиться знак рівності між вивченням російської мови і культури та євразійською інтеграцією.

Вивчаючи російські джерела, не складно помітити, що події так званої *Русской весны* надали потужного поштовху доопрацюванню програмних документів російських державних відомств, тією чи іншою мірою дотичних до реалізації програми «співвітчизників за кордоном». Недвозначні трактування владної

¹³⁹ Военная доктрина Российской Федерации // Российская газета. – 2014. – 30 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>

¹⁴⁰ Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации»// Российская газета. – 2015. – 31 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>

стратегії викладені в тексті державної програми РФ «Про зовнішньополітичну діяльність», яка була затверджена у квітні 2014 р. В ній серед пріоритетів вказані такі:

- захист прав і законних інтересів російських громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном, підтримка та популяризація російської мови та культури народів Росії, що вносять унікальний внесок у розвиток партнерства цивілізацій;

- інформаційний супровід зовнішньополітичної діяльності шляхом доведення до широких кіл світової громадськості повної та точної інформації щодо позицій Російської Федерації по основних міжнародних проблемах, її зовнішньополітичних ініціативах і діях, процесах і планах внутрішнього соціально-економічного розвитку країни, досягненнях російської культури та науки;

- сприяння об'єктивному сприйняттю Росії у світі як демократичної держави з соціально-орієнтованою ринковою економікою та незалежною зовнішньою політикою;

- зміцнення позицій російських засобів масової інформації у світовому інформаційному просторі, розвиток широкого міжнародного співробітництва в інформаційній сфері, забезпечення необхідних заходів для відбиття інформаційних загроз суверенітету та безпеці країни¹⁴¹.

Таким чином, концептуальні підходи російської політики щодо «співвітчизників за кордоном», які живляться імперською історичною пам'яттю та реваншистськими амбіціями, еволюціонували від політичної риторики до інституалізації як важливого елементу зовнішньої політики РФ. Останнє підпорядковане меті формування та обґрунтування інструментарію прямого втручання Росії у внутрішні справи зарубіжних країн, насамперед, колишніх радянських республік, під виглядом захисту «співвітчизників». Власне, демонстрацією рішучості розвивати названий вектор

¹⁴¹ Государственная программа Российской Федерации «Внешнеполитическая деятельность» // Сайт Министерства иностранных дел РФ. – 2014. – 29 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/62782

геополітичної активності стали анексія Криму та збройна агресія на Донбасі.

Російська Федерація обстоює особливу позицію щодо громадян України російського походження: захист співвітчизників за кордоном внесено до переліку стратегічних завдань російської зовнішньої політики на найближчу перспективу. За підтримки спеціальних структур (департаментів МЗС і МВС Росії, управлінь у меріях міст) РФ здійснює масштабну програму надання всебічної допомоги зарубіжним школам із російською мовою викладання, російськомовним періодичним виданням і засобам масової інформації. Так, за інформацією російського МЗС, у 2010 р. Росія відрاهувала на підтримку співвітчизників в Україні понад 1,2 млн. дол. США. У травні 2013 р. Федеральному агентству у справах СНД, яке займається питаннями співвітчизників і міжнародним гуманітарним співробітництвом у цілому – Росспівробітництву – фінансування було збільшено в кілька разів – із 2 млрд. руб. до 9,5 млрд. до 2020 р.

Знаменом розгортання напруги стала російська мова, проголошена основою російської/євразійської цивілізації та, відповідно, *русского мира*. Про необхідність боротьби за поширення і закріплення російської мови як державної у країнах СНД заявляють представники владних структур РФ. Найчастіше російські ЗМІ використовують войовничу риторику, нібито захищаючи росіян в Україні, але при цьому замовчують факти, що стосуються ситуації, пов'язаної з правами українців у самій РФ. Хоча, цілком зрозуміло, що незалежна держава на власній території має користуватися своєю державною мовою. Такі заяви сприймаються як намагання штучно створити напругу між двома народами, протиставляючи українців і росіян, які проживають на території нашої держави. Є очевидним, що МЗС РФ своєю риторикою намагається відволікти увагу від української незадоволеного забезпечення прав етнічних українців на території самої Росії, де немає жодної української школи чи газети, які підтримувала б держава.

Особлива роль у процесі консолідації російської діаспори покладена на суспільно-політичні організації, серед яких про-

відну роль відіграє Конгрес російських общин (КРО), котрий об'єднує 68 регіональних відділень і 64 організації Міжнародного КРО в країнах Балтії та СНД (понад 80 тис. членів). Серед найактивніших і позиційно близьких міжнародних партнерів КРО можна виділити російські громади України.

У столиці України працює Російський клуб, відкрито російськомовні Інтернет-ресурси, виходять газети та журнали російською мовою (*«Комсомольская правда в Украине»*, *«Коммерсант-Украина»* тощо). При цьому зазначимо, що змістове наповнення російських ЗМІ в Україні майже не відрізняється від мас-медіа РФ. Спостерігаються зіткнення між «грантоїдами» російських фондів. Так, керівництво «Російського товариства Криму» звинуватило керівників «Російської громади Криму» в нечесних зв'язках із працівниками Генерального консульства РФ у Сімферополі. На їхню думку, представники «Російської громади Криму» і Генконсульства РФ домовилися про значне фінансування «Російської громади», частина якого повинна була окупити так звані відкати працівникам консульства або, по-простому, хабарі. Кримські спостерігачі нагадують, що ця історія не перша і не остання. Не так давно «Російська громада Криму» вже опинялася в центрі фінансового скандалу. Рахункова палата кримського парламенту перевірила видаткові статті коштів, спрямованих на проведення щорічного фестивалю *«Великое русское слово»* в 2008 і 2009 рр. Після чого з'ясувалося, що 77 тис. дол. США від загальних 130 тис. дол. були використані з грубими порушеннями законодавства¹⁴².

Провідною структурою, на яку покладена функція реалізації російської державної політики щодо «співвітчизників за кордоном», є «Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва», більше відоме у скороченому варіанті назви – «Росспівробітництво». Воно було створено 6 вересня 2008 р. на базі Федерального агентства у

¹⁴² Гуманітарний вимір відносин України та Росії. – 2014. – № 8. – Квітень.

справах СНД та Російського центру міжнародного наукового та культурного співробітництва при МЗС РФ¹⁴³. Втім, «Росспівробітництво» наполягає, що його історія глибша і бере початок у діяльності таких установ, як Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном (створено у 1925 р.), Союз радянських товариств дружби та культурних зв'язків (створено у 1958 р.), Російське агентство міжнародного співробітництва та розвитку (створено у 1992 р.), хоч формально усі вони не були державними структурами¹⁴⁴.

Першим керівником «Росспівробітництва» став Ф. Мухаметшин – виходець з радянської партійно-комсомольської номенклатури, у 1990-х рр. один із впливових політиків Республіки Татарстан (на межі 2000-х рр. навіть виступав з ініціативою заборонити призив татарської молоді до лав збройних сил Росії). Йому було поставлено завдання створити російський аналог USAID (Агентство США з міжнародного розвитку). Однак це не вдалося, насамперед через організаційні проблеми. В деякі роки агентство освоювало лише близько 40% виділених бюджетних асигнувань. Описуючи ситуацію, яка склалася навколо агентства у жовтні 2011 р., журналісти російської газети «Коммерсант» резюмували: «Для тих, хто професійно займається зовнішньою політикою, у тому числі на просторі СНД, діяльність Росспівробітництва є загадкою» (джерело з Адміністрації президента РФ) та «він (Ф. Мухаметшин. – *Авт.*) викликаний в Думу (Державну думу РФ. – *Авт.*), оскільки комітет у справах СНД обурений бездіяльністю Росспівробітництва та провалом роботи на ключовій ділянці зовнішньої політики. Відомство мало цікавиться долею співвітчизників, не працює з некомерційними організаціями на пострадянському просторі. По суті, нічим, крім

¹⁴³ Указ Президента Российской Федерации от 06.09.2008 г. № 1315 «О некоторых вопросах государственного управления в области международного сотрудничества» // Сайт президента РФ. – 2008. – 6 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/28020/page/1>

¹⁴⁴ Розділ «Історія» // Сайт «Россотрудничества». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rs.gov.ru/ru/pages/122>

відкриття культурних центрів за кордоном і проведенням круглих столів, вони не займаються» (джерело з Держдуми)¹⁴⁵. Ймовірно, керівництво «Росспівробітництва» не встигало за змінами зовнішньої політики Росії, передусім, на пострадянському просторі. Отже, робота Ф. Мухаметшина у березні 2012 р. (після чергового повернення В. Путіна у крісло президента) була визнана не-ефективною, сам керівник згодом був відправлений послом у Молдову.

Новим керівником інституції був призначений професійний дипломат К. Косачев (перед тим – голова комітету Державної думи РФ у міжнародних справах). «Під» К. Косачева було збільшено фінансування «Росспівробітництва»: Держдума запросила для агентства додатково 8 млрд. руб. на період 2013–2015 рр. При цьому головним цільовим призначенням додаткових асигнувань було назване просування на просторах СНД ідеї Євразійського економічного союзу. За інформацією першого заступника голови комітету Держдуми у справах СНД і зв'язках з співвітчизниками Д. Сабліна (фракція «Єдина Росія»), майже 1 млрд. руб. повинні були спрямуватися на переконання українського населення у необхідності та корисності союзу з Росією. Він проголошував: «І навіть якщо ми вкладемо у пропаганду цього 30 млрд. руб., нам повернеться за декілька років значно більше, так само як і Україні. Головне їх у цьому переконати»¹⁴⁶.

Робота «Росспівробітництва» за К. Косачева дійсно набула більшого масштабу та активності. Базовий алгоритм дій був таким: відкриття у країні присутності російського культурного центру («Русский дом»), під егідою якого проводилися освітні, культурні, наукові, суспільно-політичні та інші заходи. Особливий акцент робився на взаємодії з місцевими організаціями,

¹⁴⁵ Соловьев В. Агентство влияния не оправдало вливаний // Коммерсант. – 2011. – 31 октября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/1807224>

¹⁴⁶ Щедрая рука Москвы. Россотрудничество готово за миллиард рублей зазывать украинцев в Евразийский союз// Взгляд. – 2012. – 19 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/politics/2012/6/19/584395.html>

пов'язаними з російськомовним населенням. Вони брали участь як у заходах офіційного центру, так організовували за грантові кошти свої власні заходи. Ці організації виступали від імені російськомовних громад в комунікації з державною владою країни присутності. Ще одним напрямом роботи було забезпечення «співвітчизників» інформаційною продукцією (газети, журнали, книги, буклети тощо) та підтримка видавничої діяльності місцевих громад.

Насправді значна частина діяльності «Росспівробітництва» була профанацією та окоманіюванням, як і за попереднього керівництва. У цьому плані показовим був досвід роботи в Україні. З 2012 р. перелік громадських організацій (тих, що отримували гранти та іншу підтримку) нараховував сотні позицій, щорічно проводилися десятки великих та малих публічних заходів з пафосними назвами. Однак, провал проекту «Новоросія» навесні 2014 р. виявив, що згадані організації мало кого реально представляють: були витрачені мільярди рублів, а на проросійські мітинги у великих містах півдня та сходу України збиралися кілька сотень осіб, значна частина яких, ймовірно, прийшла б, незалежно від інвестицій «Росспівробітництва»¹⁴⁷. В російських ЗМІ з'явилися критичні матеріали, що списували провал на українському напрямі на агентство. Зокрема, в серпні 2015 р. газета «Наша версія» писала: «...Результати їх (агентства. – *Авт.*) роботи можна побачити неозброєним оком: в Україні немає жодної навіть умовно проросійської організації, натомість анти-російські настрої превалюють і в структурах громадянського суспільства, і навіть серед частини наших співвітчизників. На що ж витрачалися бюджетні мільйони?»¹⁴⁸. Не було виконане й пріоритетне завдання з просування ідеї євразійської інтеграції.

¹⁴⁷ Більш докладно див.: Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К., 2016.

¹⁴⁸ Адысов И. Мягкая сила или бессилие? // Наша версия. – 2015. – 17 августа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://versia.ru/rossotrudnichestvo-provalilo-rossijskuyu-politiku-na-ukraine-trevozhna-situaciya-v-armenii-kirgizii-i-belorussii>

Керівництво агентства пояснювало свій провал дефіцитом коштів, що був підосновою решти проблем (насамперед, кадрових). Натомість, аудит Рахункової палати зафіксував фінансові махінації та зловживання в «Росспівробітництві» – відповідні факти були оприлюднені за результатами перевірок 2014 р.¹⁴⁹ та 2015 р. (в останньому випадку, матеріали були подані до правоохоронних органів)¹⁵⁰.

Влітку 2014 р. К. Косачев анонсував оновлення роботи «Росспівробітництва» і обіцяв представити уряду РФ проект «Комплексної стратегії розширення гуманітарного впливу Росії у світі», яка пройшла обговорення на колегії російського МЗС і під неї просилися додаткові асигнування¹⁵¹. Втім, слухання мали інший наслідок: К. Косачев був відправлений у почесну відставку – сенатором у верхню палату парламенту.

Керівником «Росспівробітництва» у березні 2015 р. була призначена Л. Глебова, яка тривалий час співпрацювала з російським чиновником С. Кирієнком¹⁵² (на той час керівник корпорації «Рос-

¹⁴⁹ Выявлены нарушения по итогам исполнения бюджета за 2014 г. в Минобрнауки, Минстрое, Минздраве, МИДе, Россотрудничестве и др. // Счетная палата РФ. – 2015. – 9 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ach.gov.ru/press_center/news/21890

¹⁵⁰ Общий объем неэффективного использования Россотрудничеством средств федерального бюджета превысил 13,9 млн руб. // Счетная палата РФ. – 2016. – 9 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://audit.gov.ru/press_center/news/27051

¹⁵¹ Черненко Е. Образ России получит гуманитарную помощь. Россотрудничество разработало доктрину «мягкой силы»// Коммерсант. – 2014. – 10 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/2520474>

¹⁵² До речі, у 2008–2011 рр. його заступником із стратегічного розвитку був один з ідеологів концепції *«русского мира»* П. Щедровицький, з 2012 р. він залишився радником, перейшовши на постійну роботу заступником директора Інституту філософії РАН. Показово, що разом з Л. Глебовою у керівництво «Росспівробітництва» прийшло кілька осіб з «Росатому», а сам П. Щедровицький став брати активну участь у програмах під егідою агентства.

атом», нині – перший заступник голови Адміністрації президента РФ).

Нова управлінська команда скорегувала стратегію діяльності «Росспівробітництва». Аби відмежуватися від одіозної репутації попередників, агентство суттєво зменшило політичну складову у своїй публічній роботі. Акцент був поставлений на освітній та культурній активності. В одному з перших інтерв'ю на посаді Л. Глебова зазначала: «2014-й став роком осмислення вірності обраних кроків та намічених планів. Ми прийшли до розуміння, що треба розвивати насамперед такий аспект, як людські відносини, формувати умови для цих відносин і в освіті, і в культурі, і в спорті, і в релігії, і в інформаційному співробітництві – в усіх сферах»¹⁵³. При цьому було озвучено, що агентство відмовиться від глобальних ініціатив і знайде реальних партнерів на місцях. Іншими словами, був обраний курс відмови від створення «потьомкінських селищ» на користь руху вглиб регіонів, хай з меншим суспільним та політичним резонансом, але з більшою якістю. Стосовно українського напрямку Л. Глебова відзначала: «Після майдану на чільне місце встали конкретні зусилля в гуманітарній сфері, організація заходів, що цікавлять людей, розвитку безпосередніх відносин між містами, школами, вишами, професійними спільнотами. Головний інструмент для реалізації цього – наші представництва на місцях»¹⁵⁴.

У «Росспівробітництва», дійсно, змінилися методи роботи, однак незмінним залишився адресат – країни СНД. Як зазначала Л. Глебова: «Основну частину коштів ми спрямуємо на роботу у цих країнах. Це наші найближчі сусіди, учасники економічної інтеграції, нас пов'язують глибокі історичні корені, і у нас найширші перспективи в гуманітарному єднанні». На другому місці за пріоритетністю, і це було ноу-хау агентства, стали країни, важливі для Росії та російського бізнесу в економічному плані:

¹⁵³ «На продвижение русского языка в мире выделили 2 млрд» // Известия. – 2015. – 1 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://iz.ru/news/587189>

¹⁵⁴ Там само.

«інтерес розвитку гуманітарного співробітництва пов'язаний у першу чергу з тими країнами, де відбувається розширення економічної співпраці. І це, наприклад, Європа. Наші відносини, не зважаючи ні на що, склалися давно, є і традиції. Вони також потребують не тільки підтримки, але й розвитку»¹⁵⁵.

Нововведенням стало розширення кола тих, кого відносили до *русского мира*, – такими у «Росспівробітництві» стала вважатися всі, хто виступали за поглиблення відносин з Росією. Цей підхід був озвучений Л. Глебовою в інтерв'ю часопису «Російська Федерація сьогодні» (видається холдингом «Росія сьогодні» – одним з провідних медійних пропагандистських інструментів Кремля): «Ядро *Русского мира* становлять все ж культура, мова, релігія – те, що не підвладне ані часу, ані політичній кон'юктурі. При цьому ми включаємо в це поняття не тільки тих, хто є носієм російської мови, культури, традицій, але й усіх, хто залучений у нашу роботу, активно з нами взаємодіє, цікавиться Росією... наша робота спрямована на підтримку будь-яких ініціатив, кінцева мета яких – розширення зв'язків з Росією»¹⁵⁶.

В 2017 р. керівництво «Росспівробітництва» анонсувало посилення економічної складової у своїй діяльності, яке зводиться до двох напрямів – «гуманітарна безпека міжнародних бізнес-проектів», що реалізуються під егідою Росії, та «гуманітарний супровід російського бізнесу». Ці ініціативи були проголошені Л. Глебовою в рамках Міжнародного економічного форуму в Санкт-Петербурзі (червень 2017 р.). Під «гуманітарним супроводом» розумілась, зокрема, пропагандистська обробка населення в країнах, де Росія реалізовує бізнес-проекти. В одному з інтерв'ю очільниця агентства пояснила кінцеву мету таким чином: «Коли компанія заявляє про себе як про російський бізнес, то і саме поняття його «російськості» (в оригіналі «*русскости*». – Авт.) не повинне викликати відторгнення у тому

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Россотрудничество открывает детские сады и школы // Парламентская газета. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pnp.ru/politics/rossotrudnichestvo-otkryvaet-detskie-sady-i-shkoly.html>

суспільстві, куди воно прийшло»¹⁵⁷. Було заявлено про початок розробки відповідної державної програми – з цього приводу є рішення уряду Росії та дані доручення МЗС РФ, Міністерству економіки РФ, Міністерству промисловості та торгівлі РФ та, власне, «Росспівробітництву» як основному виконавцю. У якості пілотного проекту виступають «гуманітарна безпека» та «гуманітарний супровід» міжнародної діяльності «Росатому» (в пріоритеті – Угорщина, Фінляндія, Індонезія, на черзі – Єгипет і Туреччина) та «Газпрому» (в пріоритеті – Китай). Виступаючи на виставці «Атомекспо-2017», Л. Глебова категорично заявила: «На даний момент лише у Росспівробітництва є серйозні ресурси за кордоном для того, щоб проводити у тій чи іншій країні професійне гуманітарне супроводження російських бізнес-проектів, яке спирається на глибокі знання реальних потреб місцевої спільноти»¹⁵⁸. Втім, з огляду на фінансові труднощі в Росії, вказана ініціатива виглядає таким чином, що частину витрат на активність «Росспівробітництва» держава сподівається перекласти на російський бізнес.

За основу технологічної кальки «гуманітарного супроводу» експансії російського бізнесу виступає успішний досвід просування «Газпрому» в Китаї (безпосередньо працювали експерти «Центру дослідження Китаю та країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону» при Санкт-Петербурзькому державному економічному університеті). Про нього розповіли на одному із семінарів, організованих «Росспівробітництвом»:

1) підготовка загального плану заходів із формування позитивної громадської думки щодо продуктів російських компаній у зарубіжних країнах, який має включати організацію круглих столів на ключових галузевих, громадських та спортивних заходах;

¹⁵⁷ Глава Россотрудничества: роль русского языка растет вместе с экономическим влиянием РФ // ТАСС. – 2017. – 9 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tass.ru/opinions/interviews/4325915?utm_source=news

¹⁵⁸ Россотрудничество и Росатом расширят гуманитарное сотрудничество за рубежом // ТАСС. – 2017. – 20 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tass.ru/ekonomika/4352461>

- 2) взаємодія з ключовими місцевими ЗМІ та блогерами;
- 3) організація написання, перекладу іноземними мовами і публікації книжок, які формують позитивний імідж Росії серед титульного населення країни-присутності;
- 4) організація взаємодії з ключовими університетами, експертами, науковими і громадськими діячами зарубіжних країн¹⁵⁹.

Отже, «Росспівробітництвом» узятий курс на реалізацію стратегічних ініціатив, розрахованих на отримання результатів за 5–10 років. Провідним фокусом тактики створення позитивного іміджу Росії виступатиме освітня сфера. Дотично Л. Глебова розповідала: «Йде опрацювання нової мережевої моделі, побудованої на принципах державно-приватного партнерства, і яка передбачає максимальну ступінь інтеграції в освітні спільноти країн присутності»¹⁶⁰. Досі «Росспівробітництву» не вдавалося позбутися негативного іміджу інструменту російської пропагандистської машини. Так, в інтерв'ю російськомовному швейцарському сайту на початку 2017 р. Л. Глебова розповідала: «Незважаючи на те, що нас проголосили «пропагандистською установою», досягненням цього року (2016. – *Авт.*) ми вважаємо включення Росії в ТОП-30 країн з ефективним використанням «м'якої сили». Але в реальності, ті обмеження, з якими зіткнулися в деяких країнах, стали для нас додатковим стимулом, щоб переглянути мало-ефективні методи роботи»¹⁶¹.

Робота «Росспівробітництва» в Україна після 2014 р. зі зрозумілих причин фактично була паралізована. Причому за фор-

¹⁵⁹ В Санкт-Петербурге обсудили культурно-гуманитарное сопровождение российского бизнеса // Сайт Росструдничества. – 2017. – 22 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rs.gov.ru/ru/news/17455>

¹⁶⁰ Л. Глебова: «необходимо создать комплексную систему обучения русскому языку» // Сайт Росструдничества. – 2017. – 21 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gbr.rs.gov.ru/ru/news/9624>

¹⁶¹ Любовь Глебова: о народной дипломатии, продвижении русского языка и культурном наследии России // Вся Швейцария на ладони. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ladoshki.ch/articles/view/lyubov-glebova-o-narodnoy-diplomatii-prodvizhenii-russkogo-yazyka-i-kulturnom-nasledii-rossii#>

мальними ознаками жодних обмежень на діяльність агентства введено не було – до речі, це підтверджують і його керівники. Однак в умовах, коли Україна згортає відносини з Росією в усіх сферах, представництво «Росспівробітництва» залишалось одним з інструментів впливу на українське суспільство, якщо не реального, то хоча б удаваного – для медійної картинки. Для опису стратегії, амбіцій та надій агентства щодо українського соціуму влучно підходять такі слова Л. Глебової: «Це як пісочний годинник: коли зменшується в одному місці, коли зменшується історія дипломатичних, економічних, воєнних відносин, то гуманітарне співробітництво збільшується з точки зору потреб та уваги до нього з боку людей. Це те, що будується на потребах людини в її реальному житті... Якщо їй подобається розмовляти про крила метелика, то нашій російській людині, яка теж любить ці крила метелика, теж насправді нема різниці, яким чином будуються міждержавні відносини»¹⁶².

Попри сподівання та запевнення московського керівництва «Росспівробітництва», аналіз контенту, розміщеного на сайтах його українських представництв (у Києві та Одесі), свідчить, що коло активних любителів російських «метеликів» обраховується кількома десятками осіб, а нечисленні заходи пов'язані переважно з дитячою та культурною тематикою. Ті заходи, що торкаються дискусійних тем, зокрема, історичної проблематики, спроможні залучити вузьке коло постійних учасників. Більше того, можна побачити, що фальсифікація активності представництв перетворилася на добру традицію. Так, київська філія провітувала до Москви, що разом з російським посольством організувала покладення квітів та почесну варту на 9 травня біля пам'ятника радянському генералу М. Ватутіну¹⁶³. При цьому

¹⁶² Глава Россотрудничества: Число посетителей РЦНК в Киеве значительно увеличилось за последние несколько лет // Эхо Москвы. – 2017. – 1 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://echo.msk.ru/news/1991868-echo.html>

¹⁶³ День Победы отметили в Киеве // Российский центр науки и культуры в Киеве. – 2017. – 9 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.rs.gov.ru/ru/news/12183>

скромно було замовчано, що у рамках відзначення Дня пам'яті та примирення та 72-ї річниці Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні квіти до пам'ятника покладали генерали та офіцери командування Сухопутних військ Збройних сил України, відповідно, почесна варта складалася з українських військовослужбовців¹⁶⁴. Нечисленна група представників від «Росспівробітництва» – судячи зі світлини – не більше 10 осіб з'явилася пізніше і окремо. Подібним же чином «Росспівробітництво» відвідувало про церемонію нагородження в Національному педагогічному університеті ім. М. Драгоманова 17 травня українських школярів – учасників конкурсу дослідницьких проектів з історії Малої академії наук – у спеціальній номінації «Історія Росії»¹⁶⁵. Натомість урочиста церемонія нагородження учасників з історії відбулася 24 квітня¹⁶⁶. Більше того, номінації «Історія Росії» у конкурсі МАН не було, не кажучи про присутність у журі представників «Росспівробітництва»¹⁶⁷.

Зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію, Агентство вимушено пристосовує свої міжнародні ініціативи до українського публічного простору. Наприклад, у березні 2017 р. воно запустило у 80 країнах проект «Росія – кохання без кордонів», приурочений до свята 8 березня. У рамках проекту «співвітчизникам і просто людям» запропоновано розміщувати у соціальних

¹⁶⁴ Пам'ятаємо! Перемагаємо! // Сайт Міністерства оборони України. – 2017. – 9 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2017/05/09/pamyataemo!-peremagaemo!/>

¹⁶⁵ В Киеве наградили победителей Всеукраинского конкурса-защиты научно-исследовательских работ // Российский центр науки и культуры в Киеве. – 2017. – 17 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.rs.gov.ru/ru/news/12841>

¹⁶⁶ Відділення історії та мовознавства назвали своїх переможців конкурсу-захисту МАН // Сайт МАН. – 2017. – 26 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://man.gov.ua/ua/activities/competition_protection/next-year/journal/viddilennya--istoriyi--ta--movoznavstva--nazvali--svoiykh-peremozhtsiv--konkursu-zakhistu--man

¹⁶⁷ Підсумки конкурсу-захисту 2017 р. // Сайт МАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://man.gov.ua/ua/activities/competition_protection/next-year/page-803

мережах матеріали, які «асоціюються з батьківщиною, любов'ю до матері, родини, вшануванням жінки». Якщо в країнах далекого зарубіжжя проект набув нейтрального смислового характеру, то в постсоціалістичних країнах та на пострадянських теренах назва «Росія – кохання без кордонів» набула, м'яко кажучи, провокаційної двозначності. Тому стосовно України «Росспівробітництво» запустило проект зі скороченою назвою «Кохання без кордонів»¹⁶⁸.

Зміни в роботі «Росспівробітництва» не набули схвальної оцінки російського керівництва. У вересні 2017 р. Л. Глебова подібно до К. Косачова була звільнена і стала сенатором Ради Федерації від уряду Удмуртії, посівши пост заступника голови комітету з науки, освіти та культури.

Тимчасово виконуючим обов'язки керівника агентства був призначений один з заступників А. Фролов. Одночасно з відставкою Л. Глебової була озвучена інформація, що її наступницею може стати колишній посол РФ при ЮНЕСКО Е. Митрофанова, яка є креатурою міністра закордонних справ РФ С. Лаврова (у 2003–2004 рр. була першим заступником міністра іноземних справ РФ, а з 2004 р. очолювала Російський центр міжнародного наукового та культурного співробітництва при МЗС РФ)¹⁶⁹. Е. Митрофанова тим часом підтримала ініціативу в.о. ректора Російського державного педагогічного університету С. Богданова щодо створення «російськомовної співдружності» за аналогією з міжнародним рухом франкофонії і запропонувала заснувати його у День російської мови (відзначається 6 червня)¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Проект «Любовь без границ» стартовал в Киеве // Российский центр науки и культуры в Киеве. – 2017. – 3 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.rs.gov.ru/ru/news/8649>

¹⁶⁹ Путин освободил Глебову от должности главы Россотрудничества // Интерфакс. – 2017. – 26 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/russia/580666>

¹⁷⁰ В Совете при Президенте РФ по русскому языку обсудили идею создания международного русскоязычного содружества // Сайт фонда «Русский мир». – 2017. – 20 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.russkiymir.ru/news/230758/>

Офіційно на посаду глави «Росспівробітництва» Е. Митрофанова була призначена 19 грудня 2017 р. У своєму першому публічному виступі на новій посаді головними пріоритетами вона назвала «країни СНД у всіх аспектах: і розвиток культурного співробітництва, і розширення викладання російської мови, підготовка викладачів російської мови», додавши при цьому, що «потрібно створювати діалогові майданчики в країнах, де у нас є складності у взаємовідносинах»¹⁷¹.

Отже, попри зміну методів діяльності та формальне дистанціювання від політичної тематики, «Росспівробітництво» продовжує концентруватися на досягненні цілей реінтеграції пострадянського простору. Методи стали більш гнучкими та цивілізованими. Очевидно, що з призначенням нового керівництва агентства можна очікувати активізації роботи, а українське суспільство, передусім освітянські, наукові та культурні спільноти, відчують на собі оновлений інструментарій просування ідеології *русского мира* через «Росспівробітництво».

¹⁷¹ Путин назначил Митрофанову главой Россотрудничества // РИА «Новости». – 2017. – 19 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/politics/20171219/1511266465.html>

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК МЕТОД ПРОСУВАННЯ *РУССКОГО МИРА*

Спекуляції стереотипами та штампами, затвердженими радянською та пострадянською історіографією в масовому дискурсі Російської Федерації та на територіях, які впродовж останніх десятиліть перебувають під її безроздільним інформаційним впливом (до таких передусім відносилися Крим та Східна Україна), відіграли провідну роль у ферментуванні суспільного бродіння впродовж так званої *Русской весны*¹⁷². Нині, зважаючи на динаміку вибухового просування доктрини *русского мира* навесні та її не менш очевидне гальмування від літа 2014 р., варто наголосити: засадничі відмінності смислових рядів та ціннісної наповненості української і російської історіографій виступають природним муром на шляху *русского мира*. Механізми цього феномену варті окремого ґрунтовного дослідження, зупинимися лише на окремих, найбільш важливих його складових.

Понад чверть століття автономного існування історіографій (наскільки в сучасному світі можна казати про автономність національних історичних наративів) РФ та України засвідчують, що, на жаль, казати про повноцінну автономізацію та суверенізацію дискурсів не доводиться. На перешкоді цього, здавалося б, природного процесу, що супроводжує зазвичай суверенізацію держав і суспільних організацій, постає низка історичних чинників, що в ситуації російсько-українських відносин набувають вкрай драматичного характеру. Не буде перебільшенням твердження, що провідну роль у цьому відіграє системна і потужна ментальна та фінансова залежність українських еліт від умовних

¹⁷² На початковому етапі розгортання гібридної війни широко вживаними були також терміни «кримська весна» та «східна весна». З часом з огляду на суттєві відмінності розгортання подій та негативний присмак, якого набули події на Сході України, вони вийшли з лексики ідеологів *русского мира*.

Кремля та Заходу. Власне традиційне коливання державної політики пам'яті та комеморативних практик між західноєвропейським/американським і російським історичними наративами світового історичного процесу загалом та історії Росії та України зокрема, є таким самим віддзеркаленням несамотійності українського політикуму, як і решта складових нашого доволі суперечливого життя.

Варто констатувати, що, як цілком слушно зазначає Г. Касьянов, базовою основою цієї проблеми є та обставина, що «...в політичному, неполітичному і культурному мисленні російського правлячого класу, політичних і культурних еліт наявний варіант “онтологічного занепокоєння” (О. Астров), пов'язаний саме з Україною. Російським елітам важко конституювати Україну й українців як Іншого... брак континуїтету в історії української державності сприймається як свідчення певної цивілізаційної неповноцінності України. Наявність українських етнічних земель в історії російської державності сприймається як належне, інша картина – як щось неприродне. Україна і Росія – уявляються як частини єдиного історичного тіла, відторгнення однієї з частин спотворює, калічить усе тіло»¹⁷³. Хоч би там як, констатація цієї очевидної для всіх особливості ментальності росіян (події останніх років засвідчують, що характеристику Г. Касьянова можна сміливо поширити на 85% населення РФ) засвідчує, що чвертьсторічний досвід модернізації пострадянської Росії жодним чином не підважив мур імперської матриці мислення та історіюписання, про його демонтаж годі й казати.

Пострадянські ментальна й ідеологічна криза обумовили багаторічне блукання російської історичної науки нетрями методологічної кризи. Врешті, воно скінчилося не опрацюванням консенсусного курсу російської історії, а фактичним підпорядкуванням російської історичної науки завданням розбудови авторитарного режиму. Після масштабних пертурбацій Академії Наук та системи освіти російські історики, за незначними винятками,

¹⁷³ Касьянов Георгій. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди.* – Київ, 2018. – С. 352–353.

втратили можливості фахово і неупереджено інтерпретувати події новітньої, а чим далі більше – і давньої російської історії. Характерною прикметою методологічного повороту 2000-х рр. стала втрата спеціалістами пріоритетності у трактуванні історичного процесу та формуванні масової свідомості. Цей пріоритет доволі непомітно перейшов до російських ЗМІ, теле- й кіноіндустрії та фактично державної церкви. Прикметно, що в російському суспільстві ця обставина не викликала жодного дисонансу.

Не доводиться применшувати рівень суперечностей, що виникали поміж російськими та українськими істориками вже на першому етапі незалежності, тоді, коли про тиск офіційної влади на колег у РФ годі було казати. Вони виявилися вже на міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (9–10 вересня 1993 р.), що відбулася в Києві за участі поважної російської делегації, яка під враженням від почутого написала листа/статтю до часопису «Отечественная история»¹⁷⁴. Лист містив всі тези щодо незбігу поглядів російської та української сторін, подальшому загостренню яких перешкодило передусім багатократне зниження інтенсивності професійних контактів унаслідок ускладнення економічної ситуації в обох країнах.

На етапі виходу з кризи та зміцнення авторитарних тенденцій у РФ контакти почали відновлюватися, однак разом із ними відновлювалася чимраз більша низка непереборних суперечностей, що набували в часи загострення російсько-українських міждержавних відносин вигляду конфронтації, а врешті переросли у війну пам'ятей 2000-х рр. Наприкінці весни 2002 р. на засіданні російсько-української міждержавної комісії російська сторона запропонувала створити спільну робочу групу (за західноєвропейськими аналогами), що мала проаналізувати зміст підручників з історії у країнах. Це саме питання порушувалося в

¹⁷⁴ Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осолков Е.Н. О голоде 1932–1933 гг. и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 252–262.

червні 2002 р. на конференції «Росія і Україна в європейському культурному просторі» у Москві, в меморандумі якої засвідчувалася необхідність обміну думками щодо змістовного наповнення підручників з історії. Робота спільної комісії відбувалася на тлі нескінченних скандалів і різких заяв з боку російських та українських політиків, які напрацьовували свій політичний капітал на загостренні питання протистояння національних історичних наративів¹⁷⁵. На той момент усі його «больові точки» було названо: спадок Київської Русі, оцінка державних діячів України доби Гетьманщини, проблема возз'єднання Гетьманщини та Московського царства, історія національно-визвольних змагань, голод 1932–1933 рр., історія так званого возз'єднання часів Другої світової війни, Велика Вітчизняна війна і проблема українського національного руху (зокрема персоналії діячів ОУН–УПА), врешті – розпад СРСР та суверенізація України.

Першу публічну суперечку було спровоковано першим масштабним відзначенням річниці Голодомору в 2003 р. та першою спробою домогтися його визнання актом геноциду українців. За іронією долі цей рік було оголошено «Роком Росії в Україні», втім активна протидія Росії українським ініціативам в ООН засвідчила високий рівень міждержавної конфронтації в питаннях політики пам'яті. Після Помаранчевої революції та приходу до влади В. Ющенка вона перейшла на якісно новий рівень. Консолідація суспільства з огляду на умоглядну загрозу Майдану в Росії досягалася шляхом інструменталізації політики пам'яті (передусім міфу про Перемогу) та потужної пропагандистської роботи з суспільством. Останньою було закладено підвалини іншування українців та України в жорсткій прив'язці як до західноєвропейського політичного вектора тогочасної української влади, так і до «негідності» її історичних попередників (гетьманів-розкольників, діячів УНР та українських націоналістів). Те, що російська історіографія не спроможна була досягти за десяти-

¹⁷⁵ Докладніше див.: Касьянов Георгій. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. – Київ, 2018. – С. 355–361.

річчя роботи, російські мас-медіа та політики зробили впродовж року.

Шалений опір російської сторони на всіх рівнях – як історичному (втім, тоді російські історики вже були цілком залежні від влади), так і дипломатичному – викликали намагання Києва винести проблему Голодомору на світовий рівень і зіпертися на нього як на ментальну вісь націєтворення. Врешті на початку листопада 2006 р. міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров заявив українській пресі, що найгострішими проблемами міждержавних відносин є статус російської мови та Голодомор¹⁷⁶, а через три тижні український парламент ухвалив закон, що кваліфікував Голодомор як геноцид. Від 2007 р. міждержавні відносини розгорталися в умовах повномасштабної війни пам'ятей, причому, слід визнати, Росія вийшла переможцем на світовій арені, заблокувавши просування всіх ініціатив МЗС та президента України.

2008 рік минув у безперервних сутичках російських та українських дипломатів і високопосадовців, кульмінацією яких стала відмова президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-х роковин Голодомору в Києві. 14 грудня 2007 р. МЗС РФ виступило з заявою про «антиросійські прояви в Україні», що змальовувала широке тло наступу на російські та радянські цінності в Україні¹⁷⁷. Тональність і смисловий контекст заяви засвідчували не лише перехід дипломатичного відомства на радянську новомову, а й те, що суверенітету України, навіть у сенсі права на здійснення власної політики пам'яті, для влади РФ не існувало як такого.

Подальші прояви діяльної історичної політики В. Ющенка, зокрема святкування 350-ї річниці Конотопської битви, 300-річчя Полтавської битви, річниці з дня народження І. Мазепи, врешті

¹⁷⁶ Лавров: У Украины и России две проблемы – Голодомор и языки // Подробности. – 2006. – 8 ноября. URL: <http://podrobnosti.ua/365437-lavrov-u-ukrainy-i-rossii-dve-problemy-golodomor-i-jazyki.html>.

¹⁷⁷ Заявление МИД России в связи с антироссийскими проявлениями на Украине // МИД РФ. – 2007. – 14 декабря. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/ua/-/asset_publisher/ktn0ZLTvbbS3/content/id/354198.

введення до офіційного дискурсу ОУН–УПА, С. Бандери (з наданням звання «Герой України»), Є. Коновальця та ін. міцно затвердили за ним статус русофоба, а за Україною – імідж країни націоналістичного розгулу.

Українські історики зустрічали чимдалі більше перешкод під час роботи в російських архівах. Наукові шпальти перетворювалися на поле яскравих політичних баталій. Історичну тематику вправно експлуатували майже всі російські політики, від В. Жириновського до В. Матвієнко. На теренах Росії українська тематика звучала не менш скандально. 17 листопада 2007 р. молодики з «Євразійського союзу молоді» влаштували наругу на виставці, приуроченій Голодомору, в Українському домі на Арбаті в Москві. На заяву українського МЗС з приводу події російське МЗС відповіло повчальною заявою про те, що «проголошення трагічних подій тих років “актом геноциду” щодо українського народу є одностороннім викривленням історії на догоду сучасним кон’юнктурно-політичним настановам»¹⁷⁸.

Тимчасовий прорадянський реверс у питаннях політики пам’яті часів В. Януковича не спроможний був якісно вплинути на інерцію іншування, запущену перипетіями війни пам’ятей, та, власне, російська влада того й не бажала. В листопаді 2010 р. Верховний суд Росії ліквідував федеральну національно-культурну автономію «Українці Росії», діяльність якої було призупинено ще в 2009 р. В грудні 2011 р. під надуманим приводом пошуку «екстремістської літератури» було порушено кримінальну справу проти керівника української бібліотеки в Москві, що на тривалий час заблокувало її роботу. В 2012 р. за рішенням Верховного суду Росії було ліквідовано Об’єднання українців Росії.

¹⁷⁸ МИД РФ: признание Голодомора геноцидом является искажением истории // Украинские новости. – 2001. – 18 ноября. URL: <http://www.news.ua>. Відтоді аналогічні заяви тиражуються щороку. Див., приміром: МИД РФ назвал Голодомор политизацией истории // bigmir.net. – 2017. – 23 ноября. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/1121905-MID-RF-nazval-Golodomor-politizaciej-istorii>.

Аналіз перипетій російсько-українських війн пам'ятей привів Г. Касьянова до невтішного висновку про те, що «війна за минуле перейшла у війну в сьогоденні»¹⁷⁹. Не позбавлена доречності гра словами, як на наш погляд, не цілком розкриває весь діапазон хворобливих і суперечливих відносин суспільств/влади РФ та України зі своїм минулим. Минуле насправді чимдалі більше впливає на політичну реальність Росії, але не саме по собі, а як певним чином налаштований політтехнологічний інструмент. Своєю чергою «образ минулого», який згодують російському споживачеві, є не реальною історією Росії, а набором міфів і штампів, підібраним заради влади і в інтересах влади. В цьому сенсі офіційний історичний дискурс є всього лише кривим відзеркаленням сучасної російської політики.

Варто нагадати, що в основних своїх рисах він усталився задовго до подій 2014 р. Виступаючи на саміті НАТО в Бухаресті на початку квітня 2008 р., президент Росії щодо України зауважив, що свої землі вона отримала від Польщі, Чехословаччини, Румунії та Росії; Крим було передано Україні без дотримання відповідних процедур; Україна є складним «утворенням», що в контексті її орієнтування на співробітництво з НАТО може поставити «утворення» на межу існування; в Україні мешкають 17 млн. росіян, а її південь є суцільно російським¹⁸⁰. Тож подальші в часі спекуляції історичним, російським, кримським питаннями унаочнювали всього лише геополітичні прагнення російської влади і були інструментом їхнього досягнення. Як і в радянські часи, монополізація та приватизація владою комеморативних практик, перетворення їх на додаток пропагандистської машини спотворили не лише професійну історіографію, а й

¹⁷⁹ Касьянов Георгій. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. – Київ, 2018. – С. 386.

¹⁸⁰ Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) // УНІАН. – 2008. – 18 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.net/politics/110868-vystuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>.

суспільно-політичне життя російського суспільства, що вкотре в своїй історії перетворилося на заручника Кремля.

Ян Клаас Берендс цілком слушно зауважував, що «навіть чи якась інша країна світу здійснює на сьогодні настільки агресивну історичну політику, як Росія. Тлумачення подій новітньої історії в ці дні є ще одним полем протистояння Москви та Заходу. ...цей конфлікт у сфері історичної політики сягає своїм корінням набагато далі сьогодишньої кризи відносин між Сходом і Заходом. Починаючи з завершення Другої світової війни, радянський уряд підтримував особливу форму пам'яті, що була водночас і формою забуття. Тим самим він заклав основи офіційної політики пам'яті, котра є частиною культу перемоги по сьогодні. Її основою є вищість *русского народа*»¹⁸¹. До міркувань відомого дослідника варто додати, що перетворення політики пам'яті на інструмент негативної мобілізації російського суспільства, а пропаганди – на звичний канал її реалізації, зумовлюється не так традицією, як тими можливостями, які відкриває перед владою опанування історією.

З безлічі придатних в якості базових історичних міфів подій та постатей «тисячолітньої історії», путінські ідеологи спинили свій вибір на Другій світовій війні в якості «міфу походження»¹⁸². За оцінками О. Малінової такий крок продиктований відсутністю цілісного наративу колективного минулого, який власне і покликаний визначати сенс конкретних подій. Пам'ять про Другу світову завдяки її вкоріненості у масовій свідомості та інтенсивному використанню перетворилася на вузлову точку сучасної росій-

¹⁸¹ Ян Клаас Берендс. Истоки сегодняшней политики памяти Кремля: исторические корни и политическая функция культа победы в путинской России // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2016. – № 1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss25.html>.

¹⁸² Міф походження – фундаментальний міф про історичний момент, коли нація сформувалася у своїй сучасній формі.

ської ідентичності¹⁸³. Радянський ідеологічний конструкт «Великої вітчизняної війни» є простим і зрозумілим як для сучасної російської влади, яка ментально лишилася глибоко радянською, так і для широких верств населення, що вирости і були виховані на ньому. Водночас це зручний символічний ресурс для просування російського впливу на пострадянському просторі.

Націоналізація (приватизація) пам'яті про Другу світову війну, яка розпочалася після розпаду СРСР, призвела до формування різного бачення колись спільної радянської історії «Великої Вітчизняної війни». Для Росії перемога над нацизмом стала важливими інструментом легітимізації радянського спадку, що від початку 2000-х рр. активно інкорпорувався у російську політику пам'яті. По-перше, саме перемога над нацистською Німеччиною була єдиним беззаперечним позитивним внеском комунізму в світову та вітчизняну історію (на відміну від індустріалізації, колективізації, голоду та репресій)¹⁸⁴. По-друге, перемога над нацизмом стала для Росії «символічним капіталом» у політичному протистоянні з прозахідними елітами колишніх радянських республік (Латвія, Литва, Естонія, Україна), чії національно-визвольні рухи періоду Другої світової війни робили ставку на Гітлера¹⁸⁵.

Просування *русского мира* було б не можливим без потужної присутності російських ЗМІ в українському інформаційному

¹⁸³ Малинова О. Великая Отечественная война как символический ресурс: эволюция отображения в официальной риторике 2000–2010 гг. // Россия и современный мир. – 2015 – № 2 (87). – С. 17.

¹⁸⁴ Гриневиц В. Міф «Великої вітчизняної війни»: «духовна скрепа» російської ідентичності [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/wwii-myth-russia> – Дата доступу: 09.05.2016

¹⁸⁵ Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні // Україна Модерна. – 2011. – № 8. – С. 100–126.

просторі, що постала в результаті діяльності проросійського лобі в Україні¹⁸⁶.

Консолідація російського телебачення в підконтрольних Кремлю медіа-холдингах була чи не першим кроком, здійсненим командою В. Путіна після приходу до влади. Російський телевізійний ринок нині складають 22 федеральних канали, які поділені між трьома групами: Газпром-медіа (ГПМ), Національною Медіа Групою (НМГ) та формально державною «Всеросійською державною телерадіокомпанією» (ВДТРК). Державним також є канал RT, колишній Russia Today, що здійснює іномовлення. Провідні позиції в структурі телемовлення належать «Газпрому», який володіє найбільш рейтинговим федеральним та цифровим каналом НТВ. Російський соціолог А. Качкаєва, дотепно назвала російське ТБ – «телебаченням труби», оскільки корпоративні газпромівські медіа в буквальному сенсі слова прокладені вздовж газових трас РФ¹⁸⁷. Телебачення в Росії по суті вирішує завдання інформаційної консолідації країни – 85% росіян отримують новини з трьох основних федеральних каналів (Перший, Россия 1, НТВ). Дослідниця відзначає, що російське телебачення не просто спрощує картину реальності, але займається «виробництвом і тиражуванням емоцій», не цураючись використання реконструкцій, постановок та інформаційних фейків. З початком війни на сході України більшість російських медіа поширювали наративи про «загрозу росіянам з боку укрофашистів» та «спротиву ополченців київській хунті», що знаходили масову підтримку телеглядачів. А. Качкаєва зазначає, що російське телебачення останнього десятиліття продукує «атмосферу ненависті». Специфіка «виробництва емоцій» дозволяє ігнорувати «гібридність» смислів, тому в сюжетах досить часто можна почути і побачити

¹⁸⁶ Сюмар В. Війна, до якої країна не готова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/articles/viyna-do-yakoji-krajina-ne-gotova/> – Дата доступу: 13.09.2011

¹⁸⁷ Качкаева А. «Национальное достояние» «нации телезрителей» трансформация российского телевидения (2014–2016 гг.) // Вестник общественного мнения. Данные, Анализ, Дискуссии. – 2016. – № 1–2. – С. 41–42.

взаємовиключні речі: Захід одночасно виступає в якості ворога і партнера; української держави начебто немає, але вона водночас здійснює репресії; неіснуюча українська нація породжує українських націоналістів. Необхідний «градус емоцій» підтримується шляхом обрання зручного часу для показу новин та політичних ток-шоу, а також збільшенням хронометражу телепередач¹⁸⁸.

Оскільки експансія *руського мира* відбувалася в першу чергу завдяки просуванню російської мови та культури, а радянський компонент становить ядро сучасної російської історичної політики, то варто більш детально зупинитися на аспектах впливу тоталітарної новомови на російську мову та її просування у ЗМІ.

Український мовознавець Л. Масенко задасться питанням, чи можна зараз вважати російську мову правдивою та вільною, адже сімдесят років саме вона створювала «привабливий фасад для потворної споруди, що нею був СРСР»¹⁸⁹. За радянських часів російська мова була офіційною мовою діловодства ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ та «мовою конвою». Якщо говорити про сучасний російський дискурс в категоріях орвелівської новомови, то можна побачити всі «класичні» ознаки «newspeak», а саме: дихотомічний поділ світу, домінування оцінки над значенням, лозунговість, наявність евфемізмів, ідеологем, квазіуточнювальних означень, аббревіатур і складноскорочених слів¹⁹⁰.

Російський публічний дискурс вже давно поділений на добрих «своїх», у яких «діди воювали», і на поганих «чужих» – «бандерівців», «фашистів», «карателів». У випадку з бандерівцями, на думку Л. Масенко, ми маємо справу зі специфічним російським феноменом «бандерофобії». Номінація «бандерівець» є прямим запозиченням з радянської тоталітарної новомови та «вербальним виявом найвищого градусу ненависті»¹⁹¹.

¹⁸⁸ Там само. – С. 45–47.

¹⁸⁹ Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – К.: Клію, 2017. – С. 225.

¹⁹⁰ Там само. – С. 20–40.

¹⁹¹ Там само. – С. 90–93.

Типовими ідеологемами сучасного російського публічного дискурсу є *русский мир* та «духовні скрепи», що не мають сталих визначень і коригуються в залежності від політичної кон'юнктури. Термін «суверенна демократія» вказує, що сучасна російська мова не далеко пішла від радянської тоталітарної новомови, адже він та «народна демократія» є явищами одного семантичного порядку, де квазіуточнювальні означення розмивають і знецінюють універсальне поняття «влади народу»¹⁹².

Яскравим прикладом евфемізму стала поява в Криму «ввічливих людей», як власне, і використання слова «ополченець» для означення членів незаконних збройних формувань в окупованому Донбасі. Подібна риторика покликана приховати реальну картину українсько-російської війни, подаючи її у вигляді громадянського конфлікту¹⁹³.

Спрощення російської мови внаслідок деструктивного впливу радянської новомови, посилюється внаслідок продукування «мови ненависті» провідними російськими політичними ток-шоу, що стало однією з «фірмових ознак» сучасного російського телебачення, і вже змушує бити на сполох російські експертні середовища. Агресія, що летить з екранів телебачення, проникає у свідомість глядачів і знаходить вихід у повсякденному житті. Російські політичні ток-шоу вже давно перетворилися на спектаклі із задалегідь зрежисованим сценарієм. Ведучі працюють з підготовленою аудиторією, використовуючи стандартний інструментарій маніпулятивних технологій, породжених новомовою: ранжування за шкалою «свій – чужий», переведення в категорію ворогів, нагнітання тривоги та домінування над супротивником. Все це «підшиває» в свідомість масового глядача відповідні агресивні моделі поведінки¹⁹⁴.

¹⁹² Там само. – С. 28.

¹⁹³ Там само. – С. 228–229.

¹⁹⁴ Юрченко В., Васильчук Т., Половинко Т. Телепатологическая связь. Как агрессия рождается в телеэфире и проникает в зрительское сознание. Обзор методов, комментарии экспертов — и ведущего Артема Шейнина! [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.novayagazeta.ru/articles/>

Такого роду маніпуляції посилюють антикомунікативний характер сучасної російської новомови. Оскільки основним призначенням новомови є дезінформація, вона приходить у суперечність із засадничою – комунікативною – функцією мови і тим самим руйнує сферу публічного спілкування¹⁹⁵.

Проте А. Шенін – ведучий одного з рейтингових політичних ток-шоу «Время покажет», що виходить на Першому каналі – вважає, що сучасна російська новомова має свою аудиторію. Зрештою, пульт від телевізора, а отже, і можливість вибору, завжди лишається в руках глядача

Автор відомого бестселера про методи російської пропаганди «Нічого правдивого і все можливо» П. Померанцев, задаючись питанням – чим саме утримують глядачів біля екранів телеведучі на кшталт Д. Кисельова, чий стиль подібний до гебістського допиту – вважає, що мова йде про стокгольмський синдром¹⁹⁶.

Аналізуючи спадок радянської новомови в контексті російської агресії, Л. Масненко констатує: «Результатом радянської русифікації є зниження простору побутування української мови не лише в областях компактного проживання українців на території колишньої РРФСР (на Курщині, Воронежчині, Кубані, Далекому Сході), а і в межах УРСР, де зросійщення українців досягло найбільшого успіху в Криму й на Донбасі. Нинішню окупацію Росією Криму та збройне вторгнення її на Донбас підготувала сталінська і післясталінська мовно-культурна асиміляція, яка поєднувала державний терор та етнічні чистки з впровадженням ідеологізованої версії російської мови, що в сучасних соціо- і психолінгвістичних дослідженнях дістала орвелівське визначення «новомова» (“newspeak”). Головна мета мовно-культур-

2017/10/26/74337-telepatologicheskaya-svyaz?utm_source=push – Дата доступу: 27.10.2017

¹⁹⁵ Масненко Л. – Вказ. Праця. – С. 43.

¹⁹⁶ Мамченкова О. Пітер Померанцев розповів про особливості пропаганди в Росії [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/pismennik-i-zhurnalist-piter-pomerantsev-rozpoviv-pro-osoblivosti-propagandi-rosiji-81467.html> – Дата доступу: 22.11.2015.

них і демографічних практик тоталітарної імперії полягала в заміні національного самоусвідомлення народів СРСР зросійщеною загальносовєтською ідентичністю, інструментом формування якої була новомова»¹⁹⁷.

Правильність тези Л. Масненко про українсько-російський мовний кордон як дієвий запобіжник російської експансії підтверджують і соціологічні дослідження. Проведені Володимиром Паніотто та Антоном Грушецьким розрахунки індексу результативності російської пропаганди (РРП) показали наявність прямої кореляції між російським інформаційним впливом та ступенем російськомовності регіону та національною ідентичністю його мешканців. Соціологи виділили чотири групи регіонів за індексом РРП: найнижчі показники продемонструвало населення Івано-Франківської, Львівської, Волинської та Рівненської областей; дуже низьким лишається вплив російської пропаганди у Тернопільській, Закарпатській, Черкаській, Вінницькій та Київських областях; відносно низький індекс РРП є в семи наступних областях – Чернівецькій, Сумській, Кіровоградській, Хмельницькій, Чернігівській, Житомирській, Полтавській та м. Києві. Доволі погано ситуація виглядає в Херсонській, Запорізькій та Дніпропетровській областях, ще гірше в Миколаївській. Безумовними лідерами з впливу російської пропаганди лишаються Луганська та Донецька, а також Харківська та Одеська області. Однак дослідники визнають, що мають досить високу похибку по чотирьох останніх областях, а, отже, необхідні подальші дослідження.

Етнічна приналежність також є фактором впливу російської пропаганди. Етнічні українці демонструють на порядок вищий рівень резистентності російській пропаганді ніж росіяни, тоді як білінгви займають проміжне становище поміж цими групами. Автори методики визнають, що тісний зв'язок етнічності, мови та регіону вимагають більш складного аналізу та додаткових досліджень. Також соціологічні дослідження встановили пряму кореляцію індексу РРП з рівнем життя українських громадян.

¹⁹⁷ Там само. – С. 227–228.

Чим заможніші українці, тим менше вони схильні підпадати під вплив російської пропаганди¹⁹⁸.

Проте було б нечесно покладати всю провину за анексію Криму та російську агресію на Донбасі виключно на радянський спадок. Українська влада тривалий час ігнорувала проблеми національної безпеки, так і не запропонувавши прийнятних стратегій розвитку та інтеграції регіонів¹⁹⁹.

Російська імперська свідомість виразно представлена у фільмі А. Балабанова «Брат-2», який з великим успіхом пройшов не тільки в Росії, але й в Україні. Саме тут чи не вперше в російському пострадянському кінематографі з'являються «бендеровці» на адресу яких лунає фраза «Ви мені, гади, іще за Севастополь відповісте!»²⁰⁰.

Активна фаза формування образу незалежної України, як ворога РФ, розпочалося відразу після Помаранчевої революції. Яскравим унаочненням цього напрямку стала книга колишнього віце-спікера Держдуми Росії М. Юр'єва «Третя імперія». Написана в жанрі роману-утопії, вона занурює читача у фантастичний світ майбутнього, де Росія встановлює світову гегемонію. Українська державність в цьому романі постає як тимчасове непорозуміння, адже автор не вважає українців окремим народом. У фантасмагорії М. Юр'єва південно-східні регіони постають проти тиранії «помаранчевих» та Заходу, створюють Донецько-Чорноморську республіку і звертають до Росії з проханням прийняти їх до свого складу. Територія України стає

¹⁹⁸ Паниотто Владимир, Грушецкий Антон. Индекс результативности российской пропаганды // Вестник общественного мнения. – 2015 – № 1. – С. 9.

¹⁹⁹ Смолий В., Кульчицкий С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). – К.: Інститут історії НАН України. – 66 с.

²⁰⁰ Гриневиц В. Причинки до розуміння українсько-російської війни: російська імперська свідомість ідеології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/russian-imperial-mentality> – Дата доступу: 07.12 2015.

ареною, куди вводять свої війська Росія і НАТО, але до зіткнення так і не доходить, країну ділять по Дніпру.

Здається, це був той самий ідеальний сценарій знищення української державності, який так і не відбувся. На думку В. Гриневича, ця книга є «індикатором настроїв російської еліти» і водночас «сигналом світові» щодо російських намірів. Останнє знайшло своє відображення у російській військовій доктрині, затвердженій 29 грудня 2014 р., яка залишає за Росією право втручатися у внутрішні справи інших держав для захисту російських громадян та здійснювати інтервенцію в країни, чия політика суперечить російським інтересам²⁰¹.

²⁰¹ Гриневич В. «Третя імперія»: маячня хворобливої уяви чи відбиття нової російської ідеології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/third-empire-book-reflections> – Дата доступу: 11.02.2016

ПАМ'ЯТТЄВІ ВІЙНИ – ГЕНЕРАЛЬНА РЕПЕТИЦІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Апробація інформаційних інструментів експансії *русского мира* російськими політтехнологами в Україні відбулася під час президентських виборів 2004 р. Найголовнішим тогочасним їхнім винаходом стало протиставлення україномовного «заходу» російськомовному «сходу», що супроводжувалося використанням радянських стереотипів – галичано- та бандерофобії²⁰². Експлуатація регіональних стереотипів була абсолютно безвідповідально підхоплена частиною проросійськи налаштованих політичних еліт, що призвело до ускладнення внутрішньополітичної ситуації. На вирішальному етапі виборчої кампанії В. Янукович, ймовірно не без підказки російського політтехнолога Г. Павловського, який керував виборчою компанією лідера Партії Регіонів (ПР), зважився висунути гасло подвійного громадянства і надання російській мові статусу другої державної²⁰³. Кульмінацією протистояння по осі «схід-захід» стало 28 листопада 2004 р., коли прихильники проросійського В. Януковича організували з'їзд у Северодонецьку, який закінчився невдалою спробою розіграти «федералістську карту»²⁰⁴. Ця подія на десятиліття вперед визначила політичний вектор російської «гри» на українському інформаційному полі, де головним стало протиставлення культурної ідентичності умовного «сходу» і «заходу», яке вдалося нейтралізувати дорогою ціною втрати Криму та частини Донбасу.

Російські політтехнологи виборчого штабу В. Януковича, задіяли в інформаційній війні проти проєвропейського кандидата у Президенти В. Ющенко увесь спектр класичних радянських технологій, починаючи від презентації лідера помаранчевого

²⁰² Там само. – С. 91–92.

²⁰³ *Кульчицький С.* Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005, – С. 320.

²⁰⁴ Там само. – С. 215–223.

табору як агента ЦРУ одруженого на американці і закінчуючи образом «нашиста-націоналіста», вдягнутого в нацистську уніформу²⁰⁵. Те, що за помаранчевої революції мало персоніфікований характер, під час Євромайдану набуває масових форм, коли фашистами оголосять всіх, хто виступив проти згортання євроінтеграційного курсу України²⁰⁶.

Використання російською пропагандою образу фашизму, який виступає у ролі синоніма абсолютного зла, сприяв онтологізації російсько-українського конфлікту як боротьби «добра зі злом» та остаточної дегуманізації супротивника²⁰⁷. Нагнітання ситуації відбувалося поступово. Збройній агресії передувало десятиліття українсько-російських «війн пам'яті», активна фаза яких розпочалася з 2005 р., коли до влади прийшов В. Ющенко. Він став першим українським президентом, який провадив активну історичну політику. 31 травня 2006 р. з цієї метою навіть було створено Інститут національної пам'яті. Ініційовані ним та його командою історичні дискусії торкалися головним чином проблем Голодомору та ОУН/УПА. Тут В. Ющенко йшов у фарватері історичного наративу, створеного українською діаспорою в часи Холодної війни. Зрозуміло, що це не могло викликати захоплення в Росії, де, за влучним визначенням російського дослідника Н. Копосова, «національну ідею перевдягнули в гімнастборку солдата-визволителя»²⁰⁸.

Треба зазначити, що на старті ющенкової політики структура колективної пам'яті українського суспільства мала свою спе-

²⁰⁵ Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории. – К.: Наш час, 2008. – С. 341.

²⁰⁶ Примаченко Я. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність // Український історичний збірник. – 2014. – № 17. – С. 328–338.

²⁰⁷ Гриневиц В. «Український фашизм»: диявольський тріумф політтехнологів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/ukrainian-fascism-fiction>

²⁰⁸ Копосов Николай. Память в законе // Русский журнал. – 2014. – 8 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>

цифіку. Дослідники відмічають, що присутня в українському суспільстві ностальгія за радянським минулим мала інший характер ніж в Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперією. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті – схильність акцентуватися на позитивних спогадах²⁰⁹. Відмінною є структура державної історичної політики Росії та України, яка, по суті, спричиняє конфлікт постколоніального та імперського дискурсів²¹⁰. Керівництво РФ взяло курс на охоронну історичну політику, всіляко наголошуючи на позитивах радянського минулого, що органічно лягало в русло позицінування Росії як правонаступниці СРСР. В Україні йшов процес поступової деколонізації, який активізувала історична політика В. Ющенка. Наголос на злочинах радянського керівництва викликав несприйняття, а часом навіть образу, у частини українського суспільства, яке вважало, що висвітлюється тільки один погляд на радянське минуле. При цьому, висловлюючи таку позицію респонденти під час опитувань додавали фразу «можливо я чогось не розумію», яка свідчила про певне латентне вибачення за свою точку зору. Потенційне сприяння поширенню радянської ностальгії також створювала неспроможність української влади запропонувати об'єднавчу національну ідею для України. Як вказують соціологи, чітке бачення майбутнього мали тільки представники західних регіонів країни²¹¹.

²⁰⁹ Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення «холодної війни»: 20 років по тому. – С. 217.

²¹⁰ Гриневич В. Війна пам'ятей як конфлікт постколоніального та імперського дискурсів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/memory-wars-imperial-discourses>

²¹¹ Корнієнко Н. – Вказ. праця. – С. 217–218.

Цікаво, що у 2005 р. соціологічні опитування засвідчували, що попри наявну в українському суспільстві ностальгію за радянським минулим, частка тих, хто прагнув відновлення СРСР, становила лише 20,4%, у південних і східних регіонах – 27,2% і 25,1% відповідно, а 46,2% мешканців півдня та 26,6% сходу, усвідомлювали, що повернути Радянський Союз за сучасних умов просто нереально. Кількість представників сходу, які висловилося проти відродження СРСР становило 47,7%. Таким чином, схід, посів друге місце серед інших регіонів України, де абсолютна більшість не підтримала ідею повернення «совка», поступившись тільки традиційно антирадянському заходу (83,6%) та несуттєво випередивши центр (46,9%)²¹².

У 2005 р. українське суспільство також демонструвало прагнення до історичного примирення. Більшість респондентів (51,6%) вважала, що драматичні події «короткого XX століття», де українці досить часто були «по різні боки барикад», вимагає примирення і визнання, що не було ані правих, ані винних. При цьому всі регіони України демонстрували абсолютну більшість прихильників такої трактовки історичного минулого, третина (29,7%) висловила переконання, що винні мають бути покарані навіть через багато років, а 18% не змогли дати відповіді на це питання. Найбільшу частку респондентів, які висловилися за необхідність покарання, становили мешканці півдня і центру країни²¹³.

Абсолютна більшість українців (43,9%) зберігала прихильність радянському наративу «давніорускої народності», яка роз-

²¹² Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=288

²¹³ Протягом двадцятого сторіччя в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це Перша і Друга світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=287

глядала історію України як невід'ємну частину великого слов'янського народу, до якого також належали Росія і Білорусь²¹⁴.

Прагнення Ющенка добитися міжнародного визнання Голодомору геноцидом українського народу наштовхнулися на активну протидію РФ, яка у 2007–2008 рр. обернулася справжньою українсько-російською дипломатичною війною. Українській стороні все ж таки вдалося домогтися визнання Голодомору геноцидом на рівні парламентів 14 країн, але жодна міжнародна організація не визнала геноцидного характеру голоду 1932–1933 рр. Апофеозом скандалу стала відмова тодішнього Президента РФ Д. Медведєва відвідати офіційні заходи з нагоди 75-х роковин Голодомору в Києві²¹⁵.

Попри критику історичної політики В. Ющенка щодо Голодомору як ексклюзивного нарративу, треба сказати, що вона дала свої позитивні плоди. Соцопитування 2011 р. засвідчили наявність консенсусу в українському суспільстві щодо цієї трагедії. Тезу про Голодомор як геноцид українського народу поділяли 58% українців, з яких 90% мешканців заходу, 70% – центра та півночі України, а також половина мешканців східного регіону²¹⁶. Історична політика В. Ющенка стала своєрідним, хоч і запізним, щепленням українського суспільства від сталінізму. На жаль, в Росії нічого подібного не відбувалося. Навпаки, вже з другого президентського терміну В. Путіна спостерігалася вже не повзуча, а цілком легальна реабілітація Й. Сталіна, що завершилася проголошенням останнього «ефективним менеджером». Характеристика, проголошена найбільш рейтинговим політиком,

²¹⁴ З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

²¹⁵ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 97–102.

²¹⁶ Більше половини українців визнають Голодомор геноцидом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/bilshe-polovini-ukrayinciv-viznayut-golodomor-genocidom.html>

доволі симптоматично віддзеркалила стан масової свідомості росіян.

Частка респондентів, які негативно ставилися до ідеї встановлення пам'ятника Й. Сталіну становила абсолютну більшість по всій Україні, у всіх регіонах та серед всіх вікових груп населення²¹⁷. Варто зазначити, що досить високою лишалася кількість байдужих та тих, хто не визначився з відповіддю на це питання. Оцінка динаміки змін серед тих, хто прагнув покарання за злочини минулого, за часів правління помаранчевої команди помітно зросла у порівнянні з 2003 р.²¹⁸. Це, не в останню чергу, було пов'язано з історичною політикою щодо Голодомору. Натомість в Росії розпочалося встановлення пам'ятних знаків, присвячених Й. Сталіну, щороку пишними засіданнями відзначалися річниця народження генсека.

На тлі досить помітного успіху у просуванні теми голоду 1932–1933 рр., спроба В. Ющенка примирити ветеранів Великої Вітчизняної війни та воїнів УПА не увінчалась успіхом. А посмертне присвоєння звання Героя України лідерам українського націоналістичного руху Роману Шухевичу²¹⁹ та Степану Бандері²²⁰ тільки посилює напругу як на зовнішньополітичній арені,

²¹⁷ Як Ви ставитеся до ініціативи встановлення пам'ятників Йосипу Сталіну в містах України? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=547; Як Ви ставитеся до ініціативи встановлення пам'ятників Йосипу Сталіну в містах України? (віковий розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=548

²¹⁸ Протягом XX ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? (динаміка, 2003–2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454

²¹⁹ Указ президента України «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/965/2007>

²²⁰ Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>

так і всередині країни, де Росія активно грала на українському інформаційному полі.

У 2010 р. питання примирення ветеранів Червоної Армії та УПА розділило суспільство фактично на два рівних табори прихильників та противників, що становили 2/3 українського суспільства, тоді як решта були байдужі, або ж не визначилися²²¹.

В сучасному російському публічному просторі активно експлуатується образ українських націоналістів як колабораціоністів та посібників нацизму. Сама ж проблема ОУН/УПА займає друге місце серед найбільш дискусійних питань української історії. Першість належить темі героїв та антигероїв «нової» української історії, де одне з провідних місць відведено С. Бандері та Р. Шухевичу²²².

Процес націоналізації української історії входив у дисонанс з відродженням «імперсько-радянського нарративу» в Росії, яка прагнула повернути свій вплив на пострадянському просторі. Особливе роздратування викликали ініціативи Празької декларації про «Європейське сумління і комунізм», які у 2008 р. підтримали ряд країн Центрально-Східної Європи, зокрема Україна. Ініціатори Празької декларації вимагали рівних оцінок для жертв нацистського і радянського тоталітарних режимів, встановлення спільного дня пам'яті 23 серпня (день підписання Пакту Молотова–Ріббентропа) та закріплення пам'яті про злочини обох тоталітарних режимів у європейських підручниках з історії як застереження майбутнім поколінням²²³.

Для протидії націоналізації історії Другої світової війни та критичному осмисленню проблеми ОУН–УПА була задіяна нова політтехнологія – «георгіївська стрічка», яка мала виступати

²²¹ Як Ви ставитеся до ініціативи примирення ветеранів ОУН–УПА та Радянської армії? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=550

²²² Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 95.

²²³ Prague Declaration on European Conscience and Communism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pragedeclaration.eu/>

маркером поділу на «своїх» і «чужих». Очевидно, що це було мавпуванням успішної технології використання стрічок під час Помаранчевої революції.

Впровадження георгіївської стрічки як нового символу перемоги над нацистською Німеччиною на пострадянському просторі супроводжувалося потужною PR-компанією. Початок було покладено у березні 2005 р., коли російська державна інформагентія «РИА Новости» ініціювала всеросійську акцію «Георгіївська стрічка». Відтоді, кожного року напередодні Дня Перемоги проводяться подібні акції. Офіційною метою оголошено необхідність «зберегти і передати новому поколінню пам'ять про те, хто і якою ціною добився перемоги у Великій Вітчизняній війні» та привернути увагу до проблем ветеранів. Насправді ж це перетворилося на зручний інструмент маніпуляції.

Попри те, що акція позиціонувалася як громадський некомерційний проект, її швидко підтримала російська влада. У 2006 р. акцію благословив патріарх Московський і Всея Русі Алексій II. Згодом її підтримав його наступник – патріарх Кирил. У 2007 р. під час урочистостей георгіївську стрічку вперше використав В. Путін. Тоді ж георгіївські стрічки було доправлено космонавтам на МКС та піднято разом з російським прапором на Ельбрусі – найвищій вершині РФ. Всі ці акції мали закріпити у свідомості прихильників *русского мира* образ георгіївської стрічки як символу досягнень і перемог великої держави. Загалом же в період з 2005 по 2009 рр. в Росії було розповсюджено 30 млн. георгіївських стрічок. З 2009 р. цей символ активно просувався на Захід. До акції було залучено понад 60 країн. Стрічки розповсюджувалися як у країнах «ближнього зарубіжжя», так і Великобританії, США, Греції, Чехії, Італії, Німеччині, Франції, Сербії, Китаї і навіть ЮАР.

У 1992 р. Президія Верховної Ради РФ відновила Орден Св. Георгія та Георгіївський хрест. Георгіївська стрічка стала одним із атрибутів цих нагород. Першими оновлені нагороди отримали російські військовослужбовці, які брали участь російсько-грузинській війні 2008 р.

Георгіївська стрічка, що сягає своїм корінням дореволюційної Росії, та її радянська «сестра» – гвардійська стрічка, апелюють до

солдатської звитяги. Це найбільш беззаперечна частина міфу Великої Вітчизняної війни. На відміну від інших символів перемоги гвардійська стрічка, що наслідує георгіївську, не може бути жорстко прив'язана до комуністичного минулого.

Впровадження георгіївської стрічки мало поєднати героїку Російської імперії, СРСР та сучасної Росії. Тим самим створювався універсальний символ перемоги та маркер *русского мира*. Це стало початком приватизації Росією героїчного спадку Великої Вітчизняної війни²²⁴.

Наприкінці 2000-х рр. охоронні тенденції в історичній політиці РФ набувають все більш виразних форм. У 2009 р. при президенті Д. Медведєві була створена Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду Росії. Її очолив директор Інституту російської історії РАН А. Сахаров. До складу комісії увійшли переважно чиновники вищого рангу та депутати Державної Думи РФ. Це була російська відповідь на ініціативи Празької декларації. До того ж така позиція російського керівництва знаходила відгук не тільки серед росіян, де 60% громадян підтримували ідею введення кримінальної відповідальності за заперечення перемоги СРСР у Другій світовій війні²²⁵, але й серед ностальгуючого за СРСР населення пострадянського простору.

У 2010 р. тодішній прем'єр-міністр Росії В. Путін заявив, що «найбільших втрат у Великій Вітчизняній війні зазнала саме РСФСР – більше ніж 70% втрат. Це означає, що війна виграна, не хочу нікого ображати, але в основному за рахунок людських та індустріальних ресурсів РФ. Це історичний факт»²²⁶. Таким

²²⁴ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) – М., 1956; Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. – М., 1978.

²²⁵ Высказывается предложение ввести уголовную ответственность за отрицание победы СССР в Великой Отечественной войне, заслуг и подвигов всего советского народа. Как вы относитесь к этой инициативе? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=601&q_id=43608&date=18.04.2009

²²⁶ Путин: Победа в Великой Отечественной Войне была одержана в основном за счет ресурсов РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

чином, закріплювався поділ на «переможців» і «фашистів», де останніми виступали представники «помаранчевої команди» В. Ющенко, непрямим підтвердженням чого, за логікою російських політтехнологів, слугувало прагнення українського президента вписати дискурс ОУН/УПА в український історичний гранд-наратив.

Українська дослідниця Л. Нагорна, досліджуючи процес освоєння культурного ландшафту в незалежній Україні, відмічала, що регіональні еліти мали змогу звернутися до чотирьох культурних пластів: 1) «губернського / імперського», що романтизує царські часи та російську еліту; 2) «радянського» з акцентом на патерналізмі та апелюванні до трудівника; 3) «патріотичного», що звертається до традицій української незалежності та її героїв; 4) «міщанського», який апелює до повсякденності та обивателя. І якщо на заході домінувала «патріотична» складова, то наявність «радянського шару» в ландшафті і топоніміці міст в центрі і на сході лишалася присутньою досить тривалий час. Особливо болісно до ліквідації «радянської складової» ставилися мешканці Донбасу, для яких викреслення з історії регіону радянського періоду і образу «володаря надр» було рівноцінно створенню «чорної діри» на шкалі соціальних цінностей²²⁷. Присутність російсько-радянської ідентичності у значної частини населення України засвідчують соціологічні дані.

Згідно опитувань Центру Разумкова за 2007 р., пори те що переважна більшість жителів півдня (АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська область) та сходу (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська область) вважали Україну своєю Батьківщиною і не прагнули виходу свого регіону з її складу, демонстрували досить високий рівень прихильності до радянської та російської культури. Так, на Півдні 40,9% відносили себе до української культури, 26,5% – до радянської і

<http://korrespondent.net/world/russia/1149754-putin-pobeda-v-velikoj-otechestvennoj-vojne-byla-oderzhana-v-osnovnom-za-schet-resursov-rf>

²²⁷ Нагорна Л. Історична пам'ять теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 256–257.

18% – до російської. Ці показники суттєво різнилися у випадку АР Крим, де до радянської культурної традиції себе відносило 32,2% населення, а 30,8% та 18,9% – до російської і української відповідно. Міжрегіональні відмінності та протиріччя, на думку мешканців півдня України, не давали об'єктивних підстав говорити про розпад країни, таку думку підтримали 56,4%, а АР Крим продемонструвала дещо вищий за середній показник підтримки єдності країни – 59,1%.

На 2007 р. 73,7% населення сходу вважали себе патріотами України. Це, не в останню чергу, було продиктоване досягнутим компромісом владних еліт, коли у 2006 р. прем'єр-міністром України було призначено проросійського політика Віктора Януковича. На сході кількість тих, хто відносив себе до української культурної традиції становила 42%, тоді як носіями радянської та російської культури себе вважали 26,3% та 18,1% відповідно. Лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область – 37,1%, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну – 25,8% та 21,9% відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3%), радянської і російської – 24,5% та 21,9% відповідно. Для 59,9% жителів сходу України міжрегіональні протиріччя не становили неподоланої перешкоди.

Зовнішньополітичні орієнтації півдня і сходу у 2007 р. були виразно проросійськими. Беззаперечним лідером лишалася АР Крим, 75% населення виступали за відносини з Росією і тільки 12,9% за ЄС. На сході пріоритетних відносин з РФ найбільше прагнули в Донецькій, Запорізькій та Харківській областях.

Загострення мовного питання чи не вперше перетворилося на маркер української ідентичності під час Помаранчевої революції. Соціологічні опитування 2007 р. засвідчили важливість цієї теми. Відносна більшість мешканців (43,7%) півдня визнали себе російськомовними, державну двомовність підтримували 46%, (першість знов-таки належала АР Крим (62,6%)). Найбільша кількість тих, хто виступав за державний статус російської і української мови в Україні (50,1%) проживала на Сході. Частка мешканців Донеччини та Луганщини, що прагнула статусу двох державних

мов становила 70,5% і 55,6% відповідно. Цікаво, що всі регіони України демонстрували відносну більшість у питанні щодо оцінки української нації як громадянської. Так, на півдні України політичну концепцію української нації підтримувало 43,6% населення, а на сході – 38,5%, тоді як етнічну – понад 20% мешканців південних та 27,1% – східних регіонів. При цьому етнічне визначення нації не передбачало зміни українського громадянства, виняток тут становила тільки Одеська область, де 21,3% розглядали такий сценарій. Аналогічний показник по АР Крим становив лише 6,3%. Досить показово, що культурницьке визначення нації, що прописане в концепції *русского мира*, у 2007 р. не знаходило підтримки в південно-східних регіонах України²²⁸.

Прихід до влади у 2010 р. президента В. Януковича ознаменувався повною ревізією політики пам'яті його попередників. За влучним означенням В. Гриневича історичну політику цього періоду можна охарактеризувати гаслом «Вперед у минуле!». Одним із перших кроків адміністрації В. Януковича стало ініціювання його прихильниками кампанії по позбавленню Р. Шухевича та С. Бандери звання Героя України²²⁹ та відмова від просування геноцидної версії Голодомору на міжнародній арені. Внаслідок цього вже у 2010 р. Меморіал жертвам Голодомору відвідав російський президент Д. Медведєв²³⁰. Почався процес реанімації героїзованої версії радянської історії Великої Вітчизняної війни, який проходив за рахунок розмивання української ідентичності російською.

У 2010 р. була відновлена практика помпезного святкування параду перемоги. В 2011 р. Верховна Рада прийняла Закон про Червоний прапор, який зобов'язував вивішувати 9 травня копії Прапору Перемоги на всіх адміністративних будівлях України

²²⁸ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики (Аналітична доповідь Центру Розумкова) // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9(93). – С. 17–18.

²²⁹ Суд залишив Бандеру і Шухевича без звання героїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/2/6442628/>

²³⁰ Касьянов Г. Историческая политика в Украине и Голодомор – С. 315.

поруч з державним прапором. Зрештою цей закон був відмінено рішенням Конституційного суду України, але він дозволив інспірувати сутички між прихильниками різного бачення Другої світової війни. Того ж року активізував свою діяльність Антифашистський комітет України, очолений депутатом від Партії Регіонів В. Колесніченком. Діяльність комітету досить часто межувала з відвертими провокаціями, спрямованими на розкол українського суспільства²³¹.

Суперечності між центром і регіонами досить часто дозволяли стороннім спостерігачам стверджувати, що Україна є штучним утворенням, що приречене на розпад, а занадто строката мовно-культурна (порівняно з Росією і Білоруссю) складова створює перепони на шляху інтеграції української держави²³². Втім внутрішньо-регіональна однорідність населення та невисока внутрішня мобільність населення створювали природні перепони на шляху розхитування ситуації з метою розколу країни²³³.

Але проблему «закритості регіонів» досить успішно вирішив Антифашистський комітет 9 травня 2011 року, влаштувавши сутички у Львові. Місцева філія Антифашистського комітету виступила проти заборони використання символіки СРСР під час святкування Дня Перемоги, прийнятої 25 квітня 2011 р. Львівською обласною радою. Її голова О. Калинюк заявив, що вони обов'язково піднімуть Прапор перемоги на Марсовому полі²³⁴. Напередодні Львівський окружний адміністративний суд прийняв

²³¹ *Гриневиц В.* Бабин Яр в офіційній політиці пам'яті сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/babyn-yar-current-memory-policy>

²³² *Галушко К.* Другая сторона украинского регионализма: комментарий к статье А. Умланд и А. Шеховцова // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – № 2. – 2011. – С. 181.

²³³ Там само. – С. 183.

²³⁴ Незважаючи на запер, антифашисти обещают поднять 9 мая знамя Победы во Львове [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/news/240745/nesmotrya_na_zapret_antifashisty_obeschayut_podnyat_9_maya_znamya_pobedy_vo_lvove – Дата доступу: 01.05.2013

рішення про заборону будь-яких акцій на Марсовому полі. Це буда остання спроба місцевої влади уникнути провокацій.

Для проведення акції зі встановленням Червоного прапору були задіяні молодики з проросійської партії «Родина» та «Русское единство», яких спеціально привезли автобусами до Львова з сусідніх регіонів. Нагнітання ситуації та дрібні сутички відбувалися по всьому Львову. Ввечері 9 травня на площі Ринок відбулася масова бійка між представниками партії «Свобода» та молодиками з георгіївськими стрічками, які й спровокували конфлікт вигуками «Смерть Галичини!»²³⁵. Це був типовий сценарій провокації, спрямованої на створення потрібної ТВ-картинки, де б фігурували «кровожерливі українські фашисти».

Фокусування російського керівництва на радянському наративі Великої Вітчизняної війни, в фарватері якого йшла адміністрація В. Януковича, входив у конфлікт зі структурою колективної пам'яті в Україні, населення якої не мало спільного досвіду Другої світової війни. В часи нацистської окупації українська територія була поділена на чотири зони з різним рівнем репресивності окупаційного режиму²³⁶. Інструменталізація історії Другої світової війни для підігрівання старих радянських стереотипів стала благодатним ґрунтом для російської пропаганди. Як зазначає Г. Почепцов, пам'ять і пропаганда складають найкращу пару для конструювання минулого і сьогодення. Адже пам'ять – це, перш за все, конкретні моделі поведінки та управління, що формують наше майбутнє. Сучасний інформаційний світ стає все більше віртуальним, а конструювання історії відбувається за принципом створення новин, де останні виконують тактичні завдання, в той час як історія – стратегічні. Сакралізація історії Другої світової війни стала основою російської гібридної війни, адже сакральне, за визначенням Г. Почепцова, не можна помінати

²³⁵ У Львові червоні прапори, бійка і стрілянина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/05/9/38262/>

²³⁶ Гриневич В. Війна за війну // Критика. – 2012 (XVI). – червень 6(176). – С. 19–23.

ні на що реальне / матеріальне. З іншого боку, конфлікт «героїв» умовних заходу та сходу України консервував процес формування спільного бачення майбутнього, тим самим гальмуючи поступ української держави на шляху її розвитку²³⁷.

Ще одним подразником, що збував українське суспільство, стало прийняття Верховною Радою України влітку 2012 р. мовного закону Ківалова–Колесніченка, якій під виглядом захисту регіональних мов де-факто перетворював російську на другу державну²³⁸.

Соціологічні опитування осені 2012 р. показували, що попри розхитування внутрішньої ситуації в країні за допомогою гуманітарної політики, де головними темами традиційно лишалися питання історії та мови, українське суспільство все ж таки демонструвало «запас міцності». Понад третини населення вважали проблеми територіального устрою України абсолютно надуманими. До таких відносили питання федерального устрою та протистояння регіонів – 39,9% та 38,9% відповідно, а от підвищення рівня самостійності регіонів надуманим вважало трохи менше респондентів – 26,6%²³⁹. Щоправда, тривожним сигналом для української влади мали стати регіональні заміри, які виразно демонстрували зростання серед населення південно-східного регіону переконання, що Україна поділилася на дві ворогуючі частини. Серед представників півдня таке переконання поділяло 59,5% респондентів проти 24,8% впевнених в протилежному. На сході думки розділилися практично навпіл: 41,1% та 42,9% відповідно.

²³⁷ Почепцов Г. Пропаганда и память: конструирование прошлого и настоящего [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvyly.net/analytics/society/propaganda-i-pamyat-konstruirovanie-proshlogo-i-nastoyashhego.html>

²³⁸ «Русский мир» і «мовний закон» Ківалова–Колесніченко. Як це сталося (Хронологія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28141317.html>

²³⁹ Наскільки важливими для України є такі проблеми територіального устрою? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=872

Досить високим був рівень наявності потенційної небезпеки розколу країни на заході (34,1%) та в центрі (39%) країни²⁴⁰.

Цікаво, що на березень 2013 р. про доктрину *русского мира* більше чули на заході країни, аніж на сході. Серед представників східних та південних регіонів про *русский мир* знали 18% та 12,9% відповідно²⁴¹.

Досить специфічною напередодні анексії була ситуація в АР Крим. Динаміка замірів соціальної дистанції між представниками різних етнічних і регіональних груп у Криму за 2008–2011 рр., показує збільшення несприйняття жителів Західної України, грузинів, турків, ромів та, як не дивно, громадян Росії. При цьому, етнічні росіяни мешканцями Криму як чужаки не сприймалися²⁴², як і представниками решти регіонів України. Вірогідно, що іншування галичан, яке посилювалося за президенства В. Януковича, далось взнаки. В той же час скорочення соціальної дистанції між представниками різних національних груп півострова може бути пов'язане з переконанням 43% мешканців Криму у тому, що кримчани, незалежно від етнічного походження, мають спільні риси, які відрізняють їх від представників інших народів, включаючи українців та росіян²⁴³.

²⁴⁰ Останнім часом говорять про те, що українське суспільство розділилося на дві майже ворогуючі частини за регіональною ознакою. Як Ви вважаєте, чи існує такий розкол суспільства? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=871

²⁴¹ Чи чули Ви про доктрину «Русского мира» Патріарха Кирила? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=884

²⁴² Якою мірою Ви готові прийняти кожен з наведених етнічних груп в якості...? (опитування в Криму, динаміка 2008–2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=699

²⁴³ Чи всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, мають спільні риси, які відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів? (опитування в Криму) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=470

Парадоксально, але у 2008 р. більшість населення Криму лишалася переконаною в насильницькій українізації. Частка тих, хто так вважав, становила 75,2%²⁴⁴, тоді як станом на 2014 р. на півострові було лише 7 україномовних шкіл, де навчалося 7,3% кримських учнів²⁴⁵. При цьому, абсолютна більшість кримчан висловлювала задоволення щодо ступеню забезпечення своїх культурних потреб рідною мовою в плані книг (71,9%), газет і журналів (69,6%), освіти (41,2%), радіо (38,6%), телепередач (34,9%), перегляду фільмів (27%)²⁴⁶. Також 77,1% мешканців Криму підтвердили, що не стикалися з дискримінацією за національною ознакою при працевлаштуванні чи вступі до ВНЗ²⁴⁷. Кримчани також мали вільний доступ до російських ЗМІ²⁴⁸. Отже, об'єктивні показники свідчили на користь відсутності примусової українізації. Світло на показники проливає динаміка тривожності кримчан щодо можливості міжнародного конфлікту в період 2008–2011 рр. Так, у 2008 р. занепокоєння з цього приводу висловлювали 24,4%, а у 2011 р. – 10,2%²⁴⁹. Вірогідно, зміна в Києві прозахідних еліт на проросійські давалася взнаки, адже разом з нею змінювався й вектор інформаційної політики Кремля. Але, на

²⁴⁴ Чи згодні Ви з твердженням, що населення АР Крим піддається насильницькій українізації? (опитування в Криму) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=401

²⁴⁵ Масенко Л. Вказ. праця. – С. 231.

²⁴⁶ Якою мірою задоволені Ваші потреби в отриманні освіти, читанні книг, газет і журналів, перегляду телевізійних передач, художніх фільмів у кінотеатрах, слухання радіо рідною мовою? (опитування в Криму) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=402

²⁴⁷ Чи стикалися Ви з випадками дискримінації за національною ознакою під час прийняття на роботу та/або до навчального закладу? (опитування в Криму) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=400

²⁴⁹ Чи може найближчим часом в АР Крим статися гострий міжнародний конфлікт? (опитування в Криму, динаміка 2008–2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=403

відміну від Донбасу, Крим завжди демонстрував високий рівень проросійських симпатій²⁵⁰. Питання історичної політики в Криму вимагають подальших ретельних досліджень.

²⁵⁰ Якби у Вас була можливість, чи змінили б Ви українське громадянство на інше? (опитування в Криму, віковий розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=743

ПОЛІТТЕХНОЛОГІЯ *РУССКИЙ МИР* ЯК ІНСТРУМЕНТ АГРЕСІЇ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ НА ДОНБАСІ ТА В КРИМУ

Суспільно-політична ситуація, яка склалася в Україні після Революції гідності, була надзвичайно складною. У ряді регіонів Південної та Східної України зміна влади у Києві була сприйнята з упередженням. Втім, не лише історично сформовані особливості свідомості регіональних спільнот відіграли вагомую роль у відторгненні гасел Євромайдану в Криму. Як з'ясувалося згодом, агенти впливу Кремля – давно укорінені співробітники російських спецслужб та сформовані ними групи так званої «самооборони» – були готові до такого повороту подій і виступили як противага місцевим євромайданівцям, посилюючи і загострюючи громадянське протистояння. Ситуація докорінним чином змінилася після втечі В. Януковича та невдалої спроби скликати Сесеродонецьк-3. З цього часу функціональне навантаження російської агентури було підкореговане: від тактики дестабілізації внутрішньої ситуації вона перейшла до реалізації плану підготовки російської інвазії, зокрема забезпечення видимості її всенародної підтримки в регіонах²⁵¹.

Трагічні події в Києві, низка захоплень держадміністрацій по всій країні, акти вандалізму та суспільної агресії, що їх супроводжували, втеча В. Януковича та його заяви, розтиражовані та гіпертрофовані українськими та російськими медіа, справили на Донбасі ефект детонатора. Спроба скасування Закону «Про основи державної мовної політики» на хвилі Революції Гідності, «зрада» В. Януковича довершили справу і стали каталізатором

²⁵¹ Про методи і напрями діяльності російської агентури докладніше див.: Осколки «Русского мира» // Радіо Свобода. – 2017. – 10 ноября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28846639.html>

наростання масового невдоволення мешканців Донбасу. Слід визнати, що в ті вирішальні для української державності дні і тижні Російській Федерації вдалося інформаційно відрізати Донбас від України, занурити його у потік пропаганди і створити засобами масової інформації паралельну реальність, в якій зміна політичного керівництва в Києві сприймалася місцевим населенням не інакше як передвісник апокаліпсису. За активної участі спеціально підготовлених осіб, осередків лівих партій та активної підтримки управлінців-регіоналів політичне протистояння щодо зовнішньо- та внутрішньополітичних перспектив між новою центральною владою і місцевою владою на Донбасі та в АРК вилилося в низку проросійських та сепаратистських мітингів. Проте не слід забувати і того, що попри шалену пропаганду нечувана для Донбасу частка донеччан (суттєво більша за інсценовані сепаратистами мітинги) вийшла на вулицю, щоб засвідчити єдність з Україною, з гаслами «Донбас + Україна = Ми разом!», «Російські солдати, вас чекають вдома!», «Україна єдина!», «Донбас і Крим – Україна!»²⁵².

Місія «першого дзвіночка» масштабних геополітичних змін була відведена Криму не випадково. На президентських виборах 2010 р. абсолютну підтримку кримського електорату отримав В. Янукович: у другому турі по АРК він набрав 78,24% голосів проти 17,31% Ю. Тимошенко, при 3,23% виборців, які проголосували «проти всіх», а у м. Севастополі – 84,35%, 10,38% та 4,36 відповідно. Більш високий результат В. Янукович отримав лише у Донецькій (90,44%) та Луганській (88,96%) областях. У березні 2010 р. головою Ради Міністрів АРК було призначено В. Джарти – довірену особу В. Януковича. В стислі строки його команда обійняла ключові посади на всіх щаблях управління півостровом, передусім у силових структурах. Кримський політолог А. Нікіфоров у лютому 2011 р. констатував: «На відміну від усіх попередніх прем'єр-міністрів тільки Джарти може так розпоряджатися силовими структурами. Немає формальної підлеглості, проте до поняття “джартинської вертикалі” входять якраз і силовики, і

²⁵² Донецьк прокинувся // Донеччина. – 2014. – № 15. – 7 березня.

прокуратура, і органи внутрішніх справ. Це дає йому змогу діяти саме тими методами й будувати свою систему володарювання, яка була просто недосяжна для інших людей»²⁵³.

Мета регіоналів в АРК була прозорою – розбудувати систему такого рівня керованості, як на Донбасі. На політикум півострова здійснювався послідовний тиск, аби підпорядкувати його інтересам партії влади. На місцевих виборах у жовтні 2010 р. Партія регіонів отримала безумовну перемогу, набравши 48,93% голосів виборців за свій партійний список і здобувши перемогу у 48 з 50-ти мажоритарних округів²⁵⁴. Зазнаючи тиску регіоналів, змушена була перереєструватися партія «Авангард» (рос. – *«Русское единство»*). Її лідер С. Аксьонов став «молодшим» партнером Партії регіонів у Криму, а очолювана ним партія отримала три депутатських мандати в кримському парламенті. Примітно, що С. Аксьонов був позитивно оцінений центральною владою, йому пророкували вихід у «вищу лігу політики України»²⁵⁵.

Впродовж 2010–2012 рр. у Криму командою В. Януковича була сформована жорстка управлінська вертикаль. Як підсумували експерти Українського незалежного центру політичних досліджень, «незважаючи на... напівмовчазний спротив з боку традиційних кримських політичних гравців, В. Джарти зумів

²⁵³ Цит. за Вовнянко Д. Часи підкорення Криму// Український тиждень. – 2011. – 11 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

²⁵⁴ Цит. за Вовнянко Д. Часи підкорення Криму// Український тиждень. – 2011. – 11 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

²⁵⁵ Рябов М. Выдрин претендует на оригинальность // Новый регион. – 2010. – 9 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://situation.at.ua/news/2010-12-09-3200>. Варто зазначити, що Аксьонов й раніше заслужовував від Видріна позитивних оцінок. У своєму інтерв'ю газеті «МК в Украине» у березні 2010 р. він розповідав про політичних «посткризових зірок»: «У Криму – це Сергій Аксьонов: його політична сила дає справжній креатив у стилі італійського Середземномор'я... Такі люди сьогодні дуже потрібні, тому що вони можуть бути модернізаторами. У нас же зараз є хто завгодно, а реально діяти у дусі модерну поки немає кому». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vydrin.com/interview/interview/?id=226>

побудувати чітко визначену вертикаль виконавчої влади в автономії під себе, фактично повернувши “повну керованість Криму для Кієва”, призначивши на ключові посади кримського уряду вірних собі людей»²⁵⁶. На неформальному рівні за новою командою закріпилася назва «македонці» (від – «макіївські і донецькі» – *Авт.*). На думку А. Нікіфорова, саме завдяки їм вдалося досягти максимального результату під час «Кримської весни»²⁵⁷.

Події розгорталися блискавично. 23 лютого масовий мітинг під проросійськими гаслами відбувся у Севастополі. На ньому «народним мером» було проголошено О. Чалого, місцевого бізнесмена з російським громадянством. Розпочалося розхитування ситуації в Сімферополі, яке співпало зі зміною влади у Києві. На тлі істерії, що нагніталася російськими та кримськими ЗМІ, місцеве населення в паніці здійснювало рейди Сімферопольським вокзалом в очікуванні «українських фашистів». Формальним приводом для легітимації сепаратистського руху стало скасування закону Ківалова-Колесніченка, невдовзі заветоване в.о. президента О. Турчиновим.

Відомо, однак, що предметні розмови з російськими емісарами про відокремлення Криму від України розпочалися ще в середині січня 2014 р. Їх ініціаторами виступили російський олігарх К. Малофєєв та член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д. Саблін, які супроводжували в Криму «Дари волхвів»²⁵⁸. За інформацією російської «Нової газети», на початку лютого 2014 р. за ініціативою К. Малофєєва до Адміністрації Президента

²⁵⁶ Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції. – К., 2012. – С. 13.

²⁵⁷ Андрей Никифоров: «Крым энергетически подпитал всю Россию» // Новый Крым. – 2015. – 25 октября. Режим доступу: <http://www.newc.info/interview/10410/>

²⁵⁸ Див. досить відверте інтерв'ю «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму // Ведомости. – 2015. – 16 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plyusom>

РФ була передана аналітична записка, в якій обґрунтовувалася необхідність окупації частини української території²⁵⁹. В середині лютого 2014 р. під гаслами відставки «донецького уряду автономії» розпочалася активна фаза операції з анексії Криму.

Під час візиту 19–20 лютого до Москви голова парламенту АРК В. Константинов зустрівся з головою Держдуми С. Нарішкіним та представниками КПРФ, ЛДПР, «Справедливой России» та «Единой России». На підсумковій прес-конференції голова вищого законодавчого органу АРК заявив, що в разі змін на вищих щаблях української влади виходом з ситуації стане «демонстрація рішення Президії ЦК КПРС від 1954 року»²⁶⁰. Крізь цинічну юридичну безглуздість заяви проглядала гірка правда – Росія вирішила використати системну кризу в Україні для задоволення своїх геополітичних амбіцій. Військове втручання Російської Федерації в політичну кризу на регіональному рівні стало вирішальним аргументом на користь сценарію її подальшого загострення.

Виконання завдання спрощувалося тією обставиною, що на території Кримського півострову російські війська дислокувалися в рамках угод про базування Чорноморського флоту РФ. Саме вони оперативно були використані для блокування українських військових частин²⁶¹. 20 лютого розпочалася спецоперація з анексії Криму – саме ця дата закарбована на медалях, завчасно виготовлених для відзначення російських військовослужбовців та

²⁵⁹ «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России»// Новая газета. – 2015. – 25 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/politics/67389.html> Сам К. Малофеев заперечує, що він має якесь відношення до цього документу.

²⁶⁰ Спикер кримського парламента: Крым может отделиться от Украины, если «страна развалится» // Интерфакс. –2014. – 20 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/world/359837>

²⁶¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

колишніх українських високопосадовців, які забезпечили повернення сакрального півострова в «рідну гавань». 24 лютого у Крим були перекинуті додаткові російські військові підрозділи, зокрема повітрянодесантні війська без військових відзнак²⁶². Поважну частку ударних груп склали учасники російських парамілітарних та військово-патріотичних організацій. Лише «Кубанське козацтво» відрядило сюди 450 осіб.

В обставинах наводнення кримської столиці козаками, реконструкторами та ввічливими «зеленими чоловічками» 26 лютого було скликано позачергову сесію Верховної Ради АРК, яка не відбулася лише через масові зіткнення перед будівлею парламенту. Проукраїнські сили зібрали понад 10 тис. прихильників, яким протистояли декілька тисяч проросійських активістів. Провал позачергової сесії спонукав російське керівництво до більш активних дій. На думку В. Головка, точкою неповернення стало 27 лютого 2014 р., коли російські військові без розпізнавальних знаків заблокували будинок парламенту та Ради міністрів АРК у Сімферополі. Під дулами автоматів було проведено засідання депутатів автономії, на якому відбулася зміна керівника уряду (С. Аксьонов). На 25 травня 2014 р. було призначено референдум стосовно статусу АРК. Державна Дума терміново внесла необхідні зміни в закон про порядок включення до складу Російської Федерації нових суб'єктів.

Невизнання українською владою результатів нелегітимної зміни влади в Сімферополі та Севастополі неспроможне було вплинути на ситуацію в регіоні. Суверенітет України в Криму був зневажений. Маючи підстави сумніватися у лояльності місцевих силових структур, Київ не наважився віддати наказ про застосування сили для придушення сепаратистського заколоту. Як констатував А. Аваков, «внутрішні війська та ППС Сімферополя поки що несуть варту, але протидіяти росіянам вони не будуть. Крім міліції, ми маємо у Криму близько тисячі осіб внутрішніх

²⁶² Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди» // Он-лайн-проект «Медуза». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meduza.io/special/polite/who>

військ, які, сподіваюсь, зможуть виконувати наказ, як мінімум, здаватися не будуть»²⁶³. В. о. міністра оборони І. Тенюх, у свою чергу, говорив лише про 5 тис. боєздатних військовослужбовців, яких можна було направити у Крим, що з військової точки зору не мало сенсу. З 15 тис. військових, які служили у Криму, готовими до виконання наказу про застосування зброї були до 2 тис. осіб²⁶⁴. Отже, за тодішніми підрахунками, Україна спроможна була виставити 7-8 тис. силовиків проти 20 тис. російських військовослужбовців ЧФ РФ.

Анексія Кримського півострова тотожна поняттю «агресія». Згідно статті 3 Резолюції ООН «Визначення агресії» (затверджена 14 грудня 1974 р.) під агресією розуміються такі дії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

с) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

д) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

²⁶³ Сторінка 8 стенограми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

²⁶⁴ Сторінки 11–12 стенограми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

ф) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акта агресії проти третьої держави;

г) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її істотна участь в них²⁶⁵.

Зваживши на багаторічний досвід роздмухування регіональних конфліктів, у ситуації з Україною та Кримом російські стратеги обрали принципово новий шлях: прикриваючись риторикою про фашистський заклот у Києві, нелегітимність нової української влади та загрозу життю росіян, Кремль застосував пряме військове втручання, закамуфльоване під громадянську війну. Активна участь «російських добровольців» у їх численних версіях (часів революційних подій 1920-х рр., громадянської війни в Іспанії, врешті – Придністров'ї) давно стала органічною складовою російського масового дискурсу і ментальності електорату, вихованого на ідеях російського месіанства. Тож, суспільство, за нечисленними винятками, не відчуло жодного когнітивного дисонансу і радо сприйняло версію російських ЗМІ про «порятунок» співвітчизників.

Від весни 2014 р. українсько-російські відносини вже розвивалися у форматі «гібридної війни»²⁶⁶, яка створила низку юридичних, економічних та культурних прецедентів, що самі по собі були вагомим викликом українській державності. Офіційно жодна зі сторін не оголошувала війни. Україна та Російська Федерація зберегли дипломатичні відносини, здійснюють постійні контакти на політичному рівні, тривають (хоч і у значно меншому обсязі) торгівельні відносини та культурні зв'язки

²⁶⁵ Див.: *Головко В.* Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С. 601–602.

²⁶⁶ Докладніше див.: *Горбулін Володимир.* Україна стала ключовою державою протистояння Заходу і Росії // Укрінформ. – 2017. – 6 лютого.

тощо. До літа 2014 р. конфлікт вдалося локалізувати окремими районами Донецької та Луганської областей.

Скільки б керівництво Російської Федерації не заперечувало участь російських силових відомств у подіях *Крымской весны*, приховати її було неможливо. Насправді, цим не сильно й переймалися. Російські журналісти з'ясували, що літаками Міноборони РФ на півострів були доставлені понад 200 цивільних російських громадян. Російська «Новая газета» з цього приводу писала: «28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (бортовий номер Іл-76 RA 76599) у Севастополь були доставлені 170 російських громадян із числа колишніх “афганців”, боксерів, байкерів, членів воєнно-патріотичних клубів і бійців охоронних структур. Далі на борту “Севастополь” їх таємно переправили в Ялту і поселили у військовому санаторії Міноборони РФ “Ялта”. Перед тим українські журналісти зафіксували дві військові вантажівки “Урал” з російськими військовослужбовцями (держномери 0225 НМ 90, 0217 НМ 90), які заїхали на територію санаторію і заступили на охорону об'єкту»²⁶⁷. Врешті «таємниця Полішинеля» була добре відомою усім: під виглядом місцевих мешканців російські громадяни блокували українських військових і створювали картинку для ЗМІ. Саме за це 26 та 31 березня вони були відзначені медалями «За Крим», нагородами та почесними грамотами російського президента²⁶⁸.

Переворот відбувся в кращих традиціях російського більшовизму. 28 лютого була захоплена Кримська державна телерадіокомпанія, після цього відключили українські канали. Інформаційна монополія на півострові швидко принесла бажаний результат: накачана російськими новинними каналами місцева

²⁶⁷ Канев С. Спецтуристы // Новая газета. – № 71. – 2014. – 2 июля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64242.html>

²⁶⁸ Канев С. Герои под грифом «Секретно». В распоряжении «Новой газеты» оказался список награжденных за крымскую кампанию // Новая газета. – № 64. – 2014. – 16 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64030.html>

спільнота перебувала на межі здорового глузду²⁶⁹. Невідкладно були заблоковані транспортні комунікації між континентальною Україною та півостровом, захоплені аеродроми «Сімферополь» та «Бельбек». 4 березня 2014 р. В. Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних російських військ на українській території. Україна постала перед загрозою повномасштабної інтервенції.

Ситуацію ще більш ускладнив масовий перехід на сторону Росії офіцерів, чий підрозділи мали в першу чергу протистояти російській агресії (розвідники, берегова охорона, зв'язок). За зраду військовій присязі згодом було звільнено понад 12 тис. співробітників МВС України у Криму, 1371 співробітник Головного управління СБУ в АРК і управління СБУ в м. Севастополі, 413 працівників органів прокуратури АРК. За деякими оцінками на службу в збройні сили РФ перейшло понад 10 тис. військовослужбовців ЗСУ. Лєвова їхня частка були місцевими мешканцями.

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК ухвалили декларацію про державний суверенітет. Втім, рішення з формальної точки зору мав підтвердити всекримський референдум. Референдум стосовно подальшої долі Криму переносився тричі: на 25 травня, 30 березня, і врешті – на 16 березня. Скориставшись розгубленістю світової спільноти, творці *Кримської весни* змінили не лише процедуру, а й формулювання питання, що виносилося на референдум. Спочатку мешканці півострова мали відповісти на запитання: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність та входить до складу України на основі договорів і угод (так чи ні)?». На «референдумі» ж кримчани мали обрати один з двох варіантів відповіді: «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації? Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?».

14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав референдум неконституційним. Його результати не визнала абсо-

²⁶⁹ Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С. 243–244.

лютна більшість країн світу. Наступного дня Верховна Рада прийняла рішення про розпуск кримського парламенту. Однак, руїни це не зупинило. 18 березня була підписана «Угода між РФ і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів»²⁷⁰. Відповідно до неї Крим та Севастополь проголошувалися частиною Російської Федерації. До 1 січня 2015 р. мав тривати «перехідний період», впродовж якого намічалось завершити інтеграцію півострова в економічну, фінансову, кредитну та правову систему РФ. Мешканці Криму, за винятком тих, хто протягом місяця встиг подати заяву про збереження українського громадянства, автоматично переходили в російське громадянство. Офіційними мовами проголошувалися російська, українська та кримськотатарська, однак, це не завадило окупантам невдовзі позбавитися написів українською й татарською мовою в публічних місцях, включаючи будівлю кримського парламенту.

До 21 березня 2014 р. російська влада оперативно провела всі формальні процедури включення АРК та Севастополя до складу РФ. Того ж дня в її складі з'явився Кримський федеральний округ, закон про утворення якого ратифікувала Рада Федерації Росії. Для створення вигляду легітимності анексії Росія організувала у вересні 2014 р. місцеві вибори. Участь у них взяли 709 тис. виборців (53,61% від внесених у списки для голосування)²⁷¹. До «Державної Ради РК» потрапили лише дві політичні сили – кримські відділення Всеросійської політичної партії «Единая Россия» та Ліберально-демократичної партії Росії. За бортом опинилася КПРФ, яка не подолала прохідний бар'єр. Варто зазначити, що вибори відбулися набагато раніше завершення повноважень попереднього складу кримського парламен-

²⁷⁰ Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов, 18.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// kremlin.ru/ events/president/news/20605](http://kremlin.ru/events/president/news/20605)

²⁷¹ Хід голосування по регіонах України. Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp084?PT001F01=900>

ту. При цьому чисельність депутатів була зменшена зі 100 до 75. Лише мізерна частина тих, хто легалізував сепаратистський сценарій, пройшла до нього – кандидатури майбутніх депутатів затверджувалися на вищому рівні²⁷².

Після стрімкої і майже безперешкодної анексії Криму Кремль приступив до реалізації наступного етапу плану поглинення України силовим шляхом. Один з варіантів плану поглинення України вийшов з надр Ради безпеки Росії і потрапив у розпорядження головного редактора видання Kyiv Post Катерини Горчинської. Документ недатований, але час його появи цілком точно встановлюється наявними у ньому рекомендаціями: розігнати Євромайдан і розпустити Верховну Раду. Перед російськими властями і «п'ятою колоною» в Україні висувалося двоєдине завдання: «По-перше, тільки повне входження територій російських областей України, а саме: Криму, Луганської, Донецької, Запорозької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей до РФ може гарантувати мир, безпеку й процвітання їх населенню, а також надійний захист інтересів Росії. По-друге, забезпечити реалізацію цього завдання можна, лише встановивши контроль над матір'ю міст руських, столицею України, містом-героєм Києвом»²⁷³.

Існує думка, що ескалація спрямованої проти влади протестної кампанії на Сході і Півдні являла собою такий же соціальний вибух, як і Євромайдан, але з протилежним вектором – в бік Митного союзу. Рівень визискування й несвободи населення в регіоні, безроздільно контрольованому регіоналами, був помітно вищий, ніж пересічно по Україні. Скопіювавши методи боротьби з режимом Януковича (мітинги, демонстрації, наметові містечка, захоплення приміщень органів влади), давно укорінені на сході і

²⁷² Див.: Самар Валентина. Как они обустривают Крым // ZN,UA. – 2014. – 25 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustrivayut-krym-_html

²⁷³ Див.: Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Третья мировая: битва за Украину. – К.: Наш Формат, 2015. – С. 268.

півдні «скалки *русского мира*» використали з метою підриву української державності і приєднання цих регіонів до Російської Федерації. Стихійний протест проти порядків, встановлених місцевою владою, майстерно переорієнтували проти «київської хунти».

Досить швидко мирні протести переросли в сутички, протестуючі були втягнуті у військові формування, профінансовані з джерел досі не встановленого походження. Російське телебачення, яке безроздільно домінувало в регіональному інформаційному просторі, розпочало інформаційну складову сепаратистського сценарію Кремля, пропагуючи березневі заворушення на Сході і Півдні України під поетичною назвою *Русская весна*. Прославляючи міфічних борців за «російський народ Донбасу» та демонізуючи «бандерівців», імітуючи хаос в осередку «хунти» – Києві і показуючи постановочні картинки проявів «справжнього народовладдя» донбасівців, російські телеканали виступили творцями і роздмухувачами так званої громадянської війни. На їхній заклик рятувати росіян Донбасу від «бандерівської чуми» відгукнулися тисячі право-, ліворадикальних росіян і козаків, які поодиночі та групами потяглися через кордон будувати *русский мир* в українському Донбасі.

Ескалація у Донецьку розпочалася з масової акції проросійських симпатиків 1 березня 2014 р., на якій під російськими прапорами лунали гасла невизнання зміни влади в Києві, заклики вступати до «Народного ополчення Донбасу», ввести російські війська. «Народним губернатором» був обраний П. Губарев – колишній голова фракції Блоку Н. Вітренко у Донецькій міськраді. 3 березня проросійські мітингувальники захопили приміщення ОДА. Призначення головою держадміністрації С. Тарута²⁷⁴

²⁷⁴ Новий київський центр влади намагався стабілізувати ситуацію в регіонах за рахунок порозуміння з місцевими елітами та великим бізнесом. 2 березня головою Дніпропетровської ОДА був призначений І. Коломойський, Донецької ОДА – С. Тарута.

було негативно сприйнято сепаратистами – лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам»²⁷⁵.

5 березня ОДА двічі переходила з рук у руки. 6 березня СБУ заарештувала П. Губарева та з десяток його поплічників, що привело до тимчасової стабілізації. Пізніше С. Тарута так прокоментував тогочасні кроки адміністрації та силовиків Донеччини: «... Ми не розуміли після Криму, що буде реально військовий конфлікт. Ми розмірковували, що досить переконати цю масу в Донецьку і все заспокоїться»²⁷⁶.

Паралельно сценарій розгойдування регіонів розгортався в Луганську та Харкові: 1 березня відбулися мітинг і штурми будівель обласних держадміністрацій, підняття російських прапорів, заклики вступати до «Луганської гвардії» та харківського «Оплоту». Відносно стабілізації вдалося досягнути після арешту самопроголошеного «губернатора Луганщини» О. Харитонова.

Надії на утихомирення протестних настроїв не справдилися. 6 квітня Донецька облдержадміністрація була атакована двохтисячним натовпом. Над приміщенням ОДА підняли російський триколор, мітинг ухвалив резолюцію щодо негайного скликання позачергової сесії обласної ради, яка мала проголосити референдум про входження Донецької області до складу Росії. Наступного дня мітинг ухвалив розпустити діючу раду, обрав її новий склад, який і ухвалив резолюцію про створення Донецької республіки та її входження в Російську Федерацію.

Березневі акції 2014 р. (на початку квітня 2014 р. в.о. першого віце-прем'єра В. Ярема повідомив, що з кінця лютого в Україні було проведено 320 сепаратистських акцій, у яких взяли участь

²⁷⁵ Головкин В. Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С. 639.

²⁷⁶ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Українська правда. – 2015. – 26 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

242 тис. осіб²⁷⁷), влаштовані проросійськими організаціями, мали на меті відволікти увагу української влади від більш актуальної мети – окупації Криму²⁷⁸. Після проведення кримського «референдуму» мітинги, які відбувалися у південних та східних областях України наприкінці березня, втратили свою масовість. Лише після унормування анексії півострову Росія звернулась до реалізації проекту «Новоросія» і тактики системної дестабілізації України.

6 квітня на сході України відновилася хвиля вуличних акцій та захоплень адміністративних будівель. Їх прикметною ознакою стали чимдалі більш очевидні не лише широка участь російських громадян, не знайомих з місцевою топонімікою та адміністративним поділом (їх завозили автобусами з прилеглої до державних кордонів Ростовської області), а й керівна участь у масових заворушеннях співробітників російських спецслужб та військових. Останні мали не лише добре відпрацьовані плани спецоперацій, а й широкі можливості їх реалізації. 6 квітня в Харкові захопили обласну держадміністрацію. У Луганську і Донецьку об'єктом захоплень стали будівлі правоохоронних органів, внаслідок якої у «мітингувальників» з'явилася зброя. Після цього потік озброєнь з російської території відбувався на постійній основі, а масове озброєння сепаратистів камуфлювалося розмовами про «захоплену» у місцевих силовиків зброю. В Донецьку будівлі СБУ, ОДА та облради були захоплені сепаратистами навіть з меншими зусиллями, ніж у Луганську. 7 квітня був створений «Народный совет» і проголошено так звану «Донецкую народную республику» («ДНР»). На 11 травня було заявлено проведення референдуму про «самовизначення». Головою «тимчасового уряду» став Д. Пушилін. З захоплених адміністрацій було проголошено створення Донецької, Луганської,

²⁷⁷ Янукович оплачивает сепаратистские акции, – Ярема// Левый берег. – 2014. – 4 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/04/04/261939_yanukovich_oplachivaet_separatistskie.html

²⁷⁸ Головкин В. Конфлікт на Донбасі // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С. 641.

Харківської «народних республік». План, однак передбачав відпрацювання універсального сценарію в Дніпропетровській, Одеській та Миколаївській областях, власне, по всій території віртуальної «Новоросії». Кінцева мета полягала у федералізації України та гальмуванні в такий спосіб її європейської та євроатлантичної інтеграції.

Хоч де-факто «влада» сепаратистів розповсюджувалася лише на будівлі адміністрацій і силових структур, ані в Донецькій, ані в Луганській області ніхто з уповноважених осіб не взяв на себе відповідальність за придушення сепаратизму в зародку. Тим часом, сепаратистські угруповання нарощували свою потугу, підминаючи під себе проукраїнські сили. Після того, як 16 квітня обласна рада відмовилась виконувати ультиматум сепаратистів, було проголошено формування «Федерації Південно-Східної України», спільної армії з луганської та донецької самооборони, а також перехід на російські карбованці. Претензійні заяви генерував самопроголошений «президент» – суддя Луганського апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А. Візір²⁷⁹. 21 квітня «народним губернатором» «Луганської народної республіки» став В. Болотов, наступного дня було захоплено будівлю ОДА.

Наприкінці березня – на початку квітня стало зрозумілим, що ситуація вийшла із-під контролю, розпочався гарячковий період безвладності і вседозволеності, що супроводжувався ексцесами мародерства, насилля та «експропріацією експропріаторів». На перешкоді унормуванню ситуації постав новий актор, перед вишколом і злагодженістю дій якого місцеві псевдоеліти, привчені «вирішувати справи» хабарями, задкували, піджавши хвости. Йшлося про російський десант, очолений на той час нікому не відомим чоловіком з армійською виправкою і специфічною мовною стилістикою. 12 квітня у Слов'янську з'явилися «зелені

²⁷⁹ Экс-судья из Луганска провозгласил себя «президентом юго-восточной Украины» // ТСН. – 2016. – 16 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/politika/eks-sudya-iz-luganska-provozglasil-sebya-prezidentom-yugo-vostochnoy-ukrainy-361116.html>

чоловічки» з Криму. Російська диверсійна група²⁸⁰ на чолі з полковником ФСБ І. Гіркіним²⁸¹ перебрала на себе координацію дій місцевих «активістів», у тому числі випущеного з тюрми криміналітету, нейтралізувала міліцію і виставила на в'їздах у місто блокпости з автоматниками. Аналогічні сценарії російська агентура та десанти здійснили в Краматорську, Красному Лимані, Красноармійську, Артемівську, Дружківці.

Застосування Росією тактики дестабілізації диверсійними загонами означало, власне, трансформацію конфлікту на Донбасі у міждержавне протистояння у форматі «гібридної війни»²⁸². Про її тактичні орієнтири свідчили інструкції, написані мовою окупантів:

«1. Занятое здание не оставляют, а укрепляют. На ночь должны быть не менее 1000 человек в каждом здании-лагере, укрепленные и вооруженные. Мужчины в отрядах, женщины обеспечивают продовольствием и медикаментами. Организовать круглосуточную караульную службу, создать вооруженные группы быстрого реагирования.

2. По областям – «отрубить» местные СБУ, занимать здания, выключать связь, лишать дееспособности. У СБУ в Киеве должна пропасть опора на местах. СБУ – противник № 1 и его нужно вырубить любым способом и осветить агентуру.

²⁸⁰ Ядро складали російські спецпризначенці – до 100 осіб. До кінця червня угруповання, поповнене місцевими прихильниками, нараховувало близько 1000 осіб.

²⁸¹ І. Гіркін (Стрелков) – полковник російських спецслужб, брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Учасник окупації Криму: напередодні подій перебував у складі охорони «православного олігарха» К. Малофєєва, як зв'язковий при захопленні аеропорту «Сімферополь» між «кримською самообороною» і російськими військовими. – Див.: Покушение на Крым // Новая газета. – 2016. – 24 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>; «Кто ты, «Стрелок»?» // Завтра. – 2014. – 20 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/>

²⁸² Про особливості «гібридної війни» Росії проти України див.: Магда Е. Гибридная война: выжить и победить. – К., 2015.

3. Занимать региональные телестудии и начинать свое вещание. Главное – сохранить технический выход на телесеть, а если журналисты разбегутся – можно делать, что угодно, показывать ролики с Youtube, зачитывать новости. Главное – давать свою информацию.

4. Не требовать референдумы, а проводить их. Создавать избиркомы, требовать у официальных избиркомов списки избирателей, договариваться с типографиями и печатать бюллетени. Официальные власти в Донецке, которые тоже были за референдум, пусть помогают, но инициативу им не отдавать.

5. Идти на шахты и вести агитацию. Пока что это революция молодежи и стариков. Остальные вкалывают, пьют пиво. Шахты должны перейти в режим забастовок до полной определенности ситуации. В случае воссоединения с Россией простой будет полностью компенсирован.

6. Связаться с «легитимным». Пусть сделает хоть что-то полезное – назначит народных представителей губернами (губернаторами – *Авт.*) Донецкой и Луганской областей.

7. Среди милиции вести пропаганду невмешательства и неисполнения приказов «на защиту» подчиняющихся хунте²⁸³ органов власти. Даже пассивную защиту им запретить. Нечего елозить.

8. Части ВВ (Внутренних войск – *Авт.*) блокировать. Призывников, взятых по мобилизации, – агитировать организованно перейти на сторону народа.

9. Разблокировать границу с РФ хотя бы на нескольких участках. На западных границах Юго-Востока Украины, наоборот, установить заставы и никого из Западной Украины не впускать»²⁸⁴.

Перші акти вистави виглядали більш ніж упевнено. Блискавичне поширення на Донбасі перед тим невластивих йому ідей

²⁸³ «Київською хунтою» кремлівська пропаганда називала тимчасові органи влади, які були встановлені Революцією гідності на період до позачергових виборів Президента України і Верховної Ради.

²⁸⁴ Осмысленный русский бунт // Четыре пера. Независимый общественно-политический портал Воронежа. – 2014. – 7 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 4pera.ru/news/picture_of_the_day/osmyslennyy_russkiy_bunt/

русского мира виглядало як інсценізація одного з новомодних російських серіалів про бравих російських ГРУшників. За повідомленнями ЗМІ, просування проекту «Новоросії» та ідей *русского мира* на Донбасі, а також фінансування незаконних військових формувань спонсорував російський олігарх Костянтин Малофєєв (засновник інвестгрупи «Маршал Капітал», найбільший міноритарій і член Ради директорів Ростелекому, голова спостережної ради Фонду Василя Великого). ЗМІ характеризували К. Малофєєва як особу «широ й серйозно звихнуту на духовності, державності, військовій історії». Слід зауважити, що саме в «Маршал Капітал» працювали найбільш помітні фігури *Русской весны* – колишні співробітники ФСБ РФ полковник І. Гіркін (після участі в анексії Криму на чолі групи диверсантів організував й очолив сепаратистський заколот у Слов'янську, певний час був «міністром оборони» самопроголошеної «Донецької народної республіки») та генерал-майор О. Бородай (виконував обов'язки «прем'єр-міністра» «ДНР»)²⁸⁵. Діяльність такого роду вершителей людських долъ та їх підручних «реконструкторів», слід визнати, знаходила давно підготований ґрунт на місцях.

Мірою ускладнення ситуації, розгортання кримського сценарію спочатку в Слов'янську, згодом в Горлівці і, врешті, з перетворенням «гібридної війни» та самопроголошених республік на характерну прикмету політичного життя Східної України «національна карта» розігравалася чимдалі активніше. Врешті

²⁸⁵ Русский нацизм: фашисты, власовцы и белогвардейцы на службе ДНР (18.08.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/russkii-natsizm-fashisty-vlasovtsy-i-belogvardeitsy-na-sluzhbe-dnr>;

Васильченко Ю. Портрет врага. Кто он, «православный» спонсор бойни на Донбассе (27.07.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/2614-portret-vraga-kto-pravoslavnyy-sponsor-boyni-na-donbasse>; [б.а.] Что общего у православного олигарха-маркшейдера, кремлевского патриарха Гундяева и вора в законе Кости-Грека, или Кто ставит Донбасс на колени (11.09.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/4816-chtoobshchego-u-pravoslavnogo-oligarha-marksheydera-kremlevskogo-patriarha-gundyayeva-i>

«російське питання» перетворилося на універсальний важіль зовнішньополітичного тиску РФ, що стояла за бурхливою політичною активністю ватажків віртуальних «народних» республік.

11 серпня 2014 р. Голова МЗС РФ С. Лавров заявив: «Складеться враження, що мета так званої антитерористичної операції полягає в тому, щоб зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне, щоб потім його заселити тими, хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби, до багатовікових зв'язків наших народів»²⁸⁶. Невдовзі офіційний представник слідчого комітету РФ В. Маркін повідомив, що порушено кримінальну справу про геноцид російськомовного населення південного сходу України²⁸⁷. Гнівні заяви очільника російського МЗС, російського представника в ООН, одіозних діячів Державної Думи були нічим іншим як передвісниками «гібридної» військової інвазії, що на багнетах (а, вірніше, цілком сучасних «Буках», «Градах», «Ураганах») російських солдатів, переодягнених у ополченські однострої, будувала *русский мир* нового, третього тисячоліття. У міру наростання гуманітарної катастрофи, в яку занурювався російськомовний Донбас, суспільство і науковці змушені були осмислювати гасла, під супровід яких вона поглиблювалася, і минувшину, в якій шукали витоки сьогоденних проблем.

14 квітня 2014 р. в.о. Президента України О. Турчинов оголосив початок антитерористичної операції (АТО) на Донбасі. Покладатися на місцевих міліціонерів і гарнізони внутрішніх військ в цей час вже стало практично неможливо. Перші результати АТО виявилися невтішними. На допомогу терористам з Росії постійно прибувало важке озброєння – танки, бронемашини, артилерія, системи протиповітряної оборони тощо, а також військовослужбовці-«відпускники», що володіли навичками користування технікою. До проведення антитерористичної операції

²⁸⁶ ua.korrespondent.net > Україна > Політика

²⁸⁷ СК Росії порушив справу “про геноцид російськомовних ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrinform.ua/.../sk_rosiii_porushiv_sprav...

було залучено сили СБУ, МВС, а також Міноборони, прикордонної служби, добровольчі формування.

Протягом квітня-травня 2014 р. бойовики нарожували свій контроль на території Луганської і Донецької областей, де віртуально розбудовувалися самопроголошені «народні республіки». 11 травня терористи інсценізували референдуми, аби легітимізувати їх утворення. Згодом керівники «ДНР» і «ЛНР» підписали угоду про союз «народних республік» («Новоросія»). Передбачалося, що до нього приєднаються інші області України. Про них 17 квітня в неофіційному виступі уперше згадав В. Путін. Йшлося про Харківську, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську і Миколаївську області. «Головою парламенту Новоросії» був призначений О. Царьов – народний депутат від ПР, виходець з Дніпропетровська. Варто зауважити, що з самого початку ідея «Новоросії», лобійована Москвою, не отримала розуміння навіть у середовищі активних організаторів незаконного «референдуму». Зокрема, один з них – Р. Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» пройдисвітами, які не мають відношення до Донбасу²⁸⁸.

Варто зазначити, що сепаратисти, проводячи «референдуми 11 травня», навіть не намагалися надати їм зовнішньо легітимного вигляду, як це було зроблено в Криму. «Волевиявлення» проводилося заради картинки для російських ЗМІ: в населеному пункті облаштовували одну-дві дільниці, відповідно, утворювалися великі черги. Це дозволяло російським медійникам показувати «всенародну підтримку» «Л/ДНР». *Русский мир* «обмежився» частиною Луганщини та Донеччини, де активність російських спецслужб була найбільшою. Не останню роль відіграло й те, що місцеві еліти вагалися і загравали із проросійськими силами, а правоохоронці не діяли або й зраджували присязі. Точкою неповернення став той момент, коли Росія вдалася до відвертого «експорту» сепаратизму: з середини квітня загони

²⁸⁸ Роман Лягін: Олег Царев не имеет никакого отношения к ДНР, он – проходимец // Диалог. – 2014. – 24 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/4027_1400941823

терористів захоплювали адміністративні будівлі в населених пунктах поза обласними центрами (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман і т.д.), де спостерігалось двовладдя (місцями навіть тривладдя (Центр, сепаратисти, місцеві еліти) і чотирьох-владдя (враховуючи росіян).

17 квітня відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу у Женеві за участі керівників зовнішньополітичних відомств США, ЄС, Росії та України. За підсумками дипломатичну перемогу здобула Росія. Їй вдалося винести за дужки саміту питання Криму та російської присутності на Донбасі²⁸⁹. Підписана 17 квітня 2014 р. Женевська угода передбачала роззброєння незаконних збройних груп, звільнення захоплених адміністративних будівель і амністію учасників протестів. Керівники «ДНР» вимагали від України припинення АТО і звільнення заарештованих активістів. 2 травня представник президента Росії Д. Песков заявив про зрив Києвом женеvських угод у зв'язку з початком військової операції в Слов'янську.

Дипломатичні перемоги Росії невдовзі нівелювалися буксуванням «новоросійського проекту» на місцях. Він обмежився частиною Донецької і Луганської областей, спричинивши небачений патріотичний підйом і відсіч сепаратистським проявам на решті території Південної України. Після звільнення Харківської ДПА та одеських подій стало зрозуміло, що «Новоросія» є мертвонародженою ідеєю кремлівських політтехнологів. Активізація військового протистояння в зоні АТО, низка втрат і перемог української армії стали реальністю, під тиском якої Кремль змушений був змінювати не лише свої перспективні плани, а й риторичу, що використовувалася на внутрішньому та зовнішньополітичному рівні.

Агресія проти України супроводжувалася глобальною інформаційною війною, спрямованою на ідеологічну обробку як власного населення, так і українського та світового загалу. Ефектив-

²⁸⁹ Женевська заява від 17 квітня 2014 року // Кореспондент. – 2014. – 17 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3351183-zhenevska-zaiava-vid-17-kvitnia-2014-roku>

ність її на внутрішньому рівні була колосальною: згідно з результатами проведеного в листопаді 2014 р. соціологами московського «Левада-центру» моніторингу дві третини росіян погоджувалися з тим, що можна знехтувати суверенітетом і територіальною цілісністю України²⁹⁰. При цьому як на офіційному, так і обивательському рівні події в Україні звично класифікували у категоріях громадянської війни.

Тим часом ситуація все більше загострювалася, масштабні поставки російських озброєнь перетворили сепаратистські угруповання на добре озброєні бандитські загони, які становили небезпеку не лише для місцевих підприємців та мирних громадян. На жодну з мирних ініціатив Києва зростаючі чисельно і якісно анклавні не зреагували із розумінням. Власне, в обставинах безсоромного пограбування регіону в примиренні вони не бачили жодного сенсу. Не входило воно в плани і їх московських кураторів. Новообраний Президентом України П. Порошенко 20 червня 2014 р. виступив з мирним планом (усього 15 пунктів), який, зокрема, передбачав амністію українських громадян, не причетних до загибелі військовослужбовців і мирних жителів; формування коридору на кордоні для повернення російських бойовиків до Росії (важке озброєння пропонувалося залишити); проведення дострокових місцевих виборів; децентралізацію влади, гарантії вільного використання російської мови у регіоні, повага до права місцевих громад на особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції, здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць тощо. В односторонньому порядку Київ оголосив припинення вогню в зоні АТО на десять днів з 20 червня.

23 і 27 червня у Донецьку були проведені два раунди переговорів. Від України в них взяв участь Л. Кучма, ОБСЄ – спецпредставник Х. Тал'явіні, РФ – посол М. Зурабов, «ДНР» – О. Бородай, «ЛНР» – «голова Верховного Совета» А. Карякін. На

²⁹⁰ Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>.

переговорах були присутні В. Медведчук та Н. Шуфрич (з боку офіційних осіб), а також О. Царьов (з боку бойовиків). Хід зустрічі засвідчив абсолютну невідповідність формату реальній геополітичній ситуації.

30 червня українські силовики перейшли до активних дій, потіснивши сепаратистів на низці напрямів. Серед бойовиків почалася паніка. Важливою сторінкою української визвольної війни стали бої за Слов'янськ, що тривали з 24 квітня. 2 травня сили АТО здійснили штурм міста і захопили телевежу на горі Карачун. 4 червня І. Гіркін видав «наказ про демобілізацію особового складу ополчення ДНР» і прорвався з оточення у Слов'янську, втративши 90% бронетехніки. В ніч на 5 липня понад 1800 терористів організовано передислокувалися у Горлівку і Донецьк. Допущення передислокування угруповання І. Гіркіна в серце Донбасу стало стратегічним прорахунком українського командування. Це дозволило російському диверсійному загону встановити контроль над Краматорськом, Артемівськом, Дружківкою, Костянтинівкою і врешті Донецьком, прикрившись, наче живим щитом, багатомільйонним населенням величезних міських агломерацій.

Після поразки під Слов'янськом зросла кількість російських бойовиків, які переправлялися на українську територію (лише за словами І. Гіркіна додатково було направлено 500 осіб). Розпочалися ракетно-артилерійські обстріли українських підрозділів з російської території²⁹¹, найманці проходили вишкіл на тренувальних базах²⁹². На терени України під виглядом гума-

²⁹¹ Згідно з доповіддю експертної групи Bellingscat, обстріли української території фіксуються принаймні з 14 липня по 8 серпня 2014 р. Див.: Происхождение артиллерийских ударов по позициям украинских военных в восточной Украине с 14 июля по 8 августа. Исследование Bellingscat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bellingscat.com/wp-content/uploads/2015/02/Bellingscat-Origin-of-Artillery-Attacks-02-12-15-FINAL-for-translation-compressed-photos_RU_final.pdf

²⁹² Свідчення військовослужбовця автомобільних військ РФ див.: Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди» // он-лайн-проект «Медуза». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meduza.io/special/polite/who>

нітарних вантажів зайшла велика кількість важкої військової техніки, придатної для ведення безконтактного бою та ураження повітряних цілей. 8 липня В. Болотов хвалився: «Оборона нашої республіки зміцнилася. У нас з'явилася можливість зупинити ворога. На озброєнні ЛНР з'явилася бронетехніка та артилерійські системи, наявні системи «Град», гаубиці, системи ППО та міномети»²⁹³. Підсилення військової потуги анклавів, що безсоромно застосовували тактику обстрілів мирних населених пунктів, використовувалося як важіль тиску під час переговорного процесу у Мінську.

Попри це українські силовики неухильно зменшували площу території, контрольованої бойовиками. Наприкінці липня сепаратисти під прикриттям ракетно-артилерійських обстрілів ЗС РФ нанесли контрудар в районі Саур-могили, в результаті якого частина українських військ опинилася в оточенні. Близько 400 військовослужбовців, залишившись без боєприпасів, щоб уникнути постійних обстрілів перейшли україно-російський кордон (згодом повернулися в Україну). Понад 1000 бійців провалилися з оточення і з'єдналися з підрозділами ЗСУ в районі Саур-могили. Успішно просувалася АТО в Луганській області. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» і «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою.

Подальше зміцнення позицій ЗСУ було загальмоване діяльним втручанням Росії. До середини серпня загони сепаратистів були поповнені чисельно й технічно. Російські регулярні війська продовжували обстріли українських позицій і зухвало заходили на територію України. Начальник генерального штабу ЗСУ В. Муженко так згадував перший випадок такого вторгнення: «Коли доповіли, що зайшла колона у 160 одиниць техніки, яку чітко бачать розвідники, серце в черговий раз ухнуло. Війна, вторгнення. Ми усі це розуміли. Як через туман чую свій голос: нанести вогневе ураження, виконувати... І, дивлюся, люди,

²⁹³ Пресс-конференция Валерия Болотова, 8 июля 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vk.com/strelkov_info

почувши наказ, починають працювати, «виринають» із шокового стану. Є наказ – треба виконувати, емоції пізніше...»²⁹⁴.

В серпні 2014 р. спостерігалось різке зростання військової присутності Росії на Донбасі. У доповіді «Російські війська в Україні», підготовленій впливовим британським аналітичним центром «Королівський інститут об'єднаних служб», зазначалося: «Мала місце постійно зростаюча масштабна, пряма і збройна участь російських військ в боях з українськими військами з середини серпня 2014 року, їх чисельність оцінювалася між 3500 і 6000–6500 осіб на кінець серпня. Далі їх число змінювалося, досягши приблизно 10000 на піку прямого російського втручання в середині грудня 2014 року»²⁹⁵.

Початкова фаза прямої агресії з боку Росії припала на 20 серпня, 24 серпня почався спільний контрнаступ терористів та російських військ, які атакували українських силовиків на півдні Донецької області на трьох напрямках – Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. Лунали погрози захопити Маріуполь і зробити транспортний коридор до Кримського півострову.

18 серпня ударні частини батальйону «Донбас» увірвалися в Іловайськ. Силами шести батальйонів МВС («Донбас», «Дніпро», «Світязь», «Миротворець», «Херсон», «Івано-Франківськ») і 14 підрозділів ВСУ загальною чисельністю до 1000 бійців планувалося звільнити Іловайськ, забезпечивши в такий спосіб блокаду Донецька. Операція зупинилася, оскільки добровольчі батальйони не мали важкого озброєння.

В ніч на 25 серпня Росія ввела на територію України вісім тактичних груп чисельністю до 4000 військовослужбовців. Підрозділи ВСУ і добровольчі батальйони опинилися в оточенні.

²⁹⁴ Встреча начальника Генерального штаба вооруженных сил Украины В. Муженко с блогерами 24 лютого 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bmpd.livejournal.com/1762315.html>

²⁹⁵ *Sutyagin I.* Russian Forces in Ukraine // Royal United Services Institute. Briefing paper. – March 2015. – P. 4. https://www.rusi.org/downloads/assets/201503_BP_Russian_Forces_in_Ukraine_FINAL.pdf

Виникла загроза оточення сил АТО на південь від Луганська, прориву в район Дебальцевого і оточення Маріуполя.

29 серпня сталася найбільша за історію АТО трагедія під Іловайськом. Загинуло, за неповними даними, 366 бійців, 128 потрапило в полон, 158 пропали без вісті²⁹⁶. Запеклі бої в Іловайську і втрати російських військ в них унеможливили захоплення Маріуполя, яке було цілком можливим, зважаючи на загальну диспозицію. Українська армія до повномасштабних бойових дій з вишколеною російською армією була не готова. Відтак Україна змушена була відновити переговори з Росією. 26 серпня у Мінську відбулася багаточасова розмова П. Порошенка та В. Путіна. 5 вересня 2014 р. був підписаний протокол про припинення вогню, в якому йшлося про формування 30-кілометрової зони розмежування та про контроль україно-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Де-факто Україна погодилася надати підконтрольним «ЛНР»/«ДНР» територіям права автономії, не припиняючи водночас їх субсидування та обмін товарами. Відповідний статус мав бути наданий на три роки. 7 грудня 2014 р. передбачалося провести місцеві вибори.

Аби легітимізувати псевдо-республіки, у серпні російські громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, їх місце посіли місцеві мешканці – І. Плотницький, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та О. Захарченко, який очолював бандформування «Оплот»²⁹⁷. На проєкті «Новоросія», що мав би перевести під проросійський протекторат південні та східні області України, було поставлено хрест. Націоналістичні російські угруповання, незадоволені гальмуванням російської експансії, критикували Кремль за «злив Новоросії». Що стосується тимчасово окупованих територій, вони змушено функціо-

²⁹⁶ Головка В. Конфлікт на Донбасі // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С. 672.

²⁹⁷ Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы по совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина // OSCE. – 2014. – 7 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>

нували у форматі подібного до придністровського анклаву – імітуючи зовнішні ознаки державності і повноцінного суспільно-політичного життя, насправді ж, живучи на засадах кримінального угруповання. Власне, історія невизнаних республік – народних за назвою, піратських за змістом – доволі типова.

13 листопада представники України та Росії підписали робочий документ з чітким графіком імплементації положень Мінського меморандуму (деталі цього документу невідомі, лише є заява МЗС України від 19 січня 2015 р., у якій він згадується²⁹⁸). Пізніше Росія відкликала свій підпис під документом. Виходячи за формат мінських домовленостей, Росія посилювала свою військову присутність на сході України та ініціювала проведення 2 листопада виборів глав і «парламентів» «ЛНР»/«ДНР» із задалегідь відомими результатами.

Віртуальна розбудова «державного життя» «ЛНР»/«ДНР», нескінченні спроби вирішити конфлікт дипломатичним шляхом, відбувалися на тлі незгасаючого військового протистояння, піками якого стали бої за Донецький аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь²⁹⁹. Невдовзі під міжнародним тиском на Москву захлинувся наступ на Дебальцеве та Широкине.

У ситуації, що склалася, українське керівництво змушене було переглянути стратегію і тактику АТО. Від активних наступальних дій був взятий курс на зміцнення оборони на лінії розмежування, створення опорних пунктів, мінування територій, нарощування боєздатності армії, навчання особового складу військ, розвиток оборонної промисловості.

Перемир'я на Сході України було відносним і поступово зійшло нанівець. На початку лютого 2015 р. А. Меркель і

²⁹⁸ Заявление МИД Украины о состоянии выполнения Минских договоренностей // Сайт Кабінету Міністрів України. – 2015. – 19 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=247877478

²⁹⁹ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Українська правда. – 2015. – 26 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

Ф. Олланд провели переговори у Києві з П. Порошенком, після чого відправилися в Москву. В ніч на 10 лютого в Берліні зустрілися міністри закордонних справ країн «нормандської четвірки». 11 лютого у Мінську пройшли переговори на рівні голів держав, потім до них приєднався представник голови ОБСЄ в контактній групі по врегулюванню ситуації Хайді Тальявіні. Надалі до участі у переговорах були запрошені міністри закордонних справ. Наслідком стала декларація на підтримку комплексу заходів з виконання мінських угод, яка включала 13 пунктів і передбачала негайне припинення вогню. 12 лютого до Мінська прибули О. Захарченко та І. Плотницький, які разом з представниками Росії (М. Зурабов), України (Л. Кучма) і ОБСЄ (Х. Тальявіні) підписали угоду, що отримала назву «Мінськ-2».

Як і попередня, ця угода стала формальним атрибутом дипломатичної гри Росії. На міжпарламентській раді Україна-НАТО у червні 2015 р. міністр оборони України С. Полторак доповів, що за час «перемир'я» бойовики понад 4 тис. разів порушили «режим тиші». На території «ЛНР»/«ДНР» Росія сконцентрувала потужний арсенал, зокрема 558 танків. Сукупна чисельність місцевих бойовиків і російських військовослужбовців на червень 2015 р. становила 42,5 тис. осіб. На анексованому Кримському півострові було дислоковано 24 тисячне угруповання³⁰⁰.

Відтоді Україна існує в режимі щоденної неоголошеної війни і щоденних втрат серед військовиків та мирного населення. Цей стан поміж миром і війною не можна назвати «замороженим» конфліктом на кшталт Придністровського. Час від часу ситуація загострюється відповідно до бажання Росії виторгувати ті або інші поступки Заходу. Мінськ-2 породив не мир і навіть не перемир'я, а війну уповільненої дії, до якої поступово звикають всі: жертва агресії, агресор, міжнародні спостерігачі. Тим часом «мирна» угода допомагає керівникам Росії відхрещуватися від звинувачень у розпалюванні війни, називаючи її внутрішнім конфліктом України – «громадянською війною». Ситуацію доволі влучно прокоментувала провідний дослідник Інституту Брукінгса

³⁰⁰ Голос України (Київ). – 2015. – 9 червня.

(США) Лілія Шевцова: «Путін намагається знайти баланс між популізмом, стримуванням ворога, а також претензією на ефективного менеджера. ... Путін не бачить особливої різниці між українцями і росіянами, і вважає обидві нації єдиним народом. Ця концептуальна установка викликає сумніви у виправданні претензій України на власну національну ідентичність і державність. ... В його розумінні Мінськ-2 – це фактичне право Кремля на інтерпретацію не тільки правил гри в Україні, але й її Конституції і того, як Українська держава повинна себе позиціонувати й розвиватися»³⁰¹.

24 серпня 2015 р., в День Незалежності України, виступаючи в Києві на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності, П. Порошенко запевнив, що Україна не потрапить у розставлений В. Путіним капкан. «Ми захищаємо не лише Україну, але й цивілізаційні цінності демократичного світу, – сказав він. – Розумію, що ця криза є виснажливою і для наших міжнародних партнерів. Тому я щиро вдячний за потужну підтримку та неоціненну допомогу, яку наші партнери надають Україні у ці важкі часи. Я переконаний, що тільки разом, тільки солідарно ми можемо зупинити це зухвале й цинічне знущення над міжнародним правом, державним суверенітетом та територіальною цілісністю, всією архітектурою міжнародної безпеки. Я наголошую – те, що відбувається в Україні – це продовження творення Європи»³⁰².

14 січня А. Яценюк дав доручення Генеральній прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку щодо визнання «ДНР»/«ЛНР» терористичними організаціями. Крім того, український прем'єр-міністр звернувся до міжнародних партнерів з проханням зробити відповідні кроки і в своїх національних законодавствах. У свою чергу, Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (в ніч з 15 на 16 січня В. Путін звернувся до П. Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіційної відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до

³⁰¹ Там само. – 16 квітня.

³⁰² Там само.

листопадових домовленостей). 16 січня український переговорник Л. Кучма не приїхав до Мінська. Все це означало припинення де факто дії мінських угод, відновлення військових дій стало неминучим.

Президент України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації з 20 січня. А 18 січня українські війська отримали наказ наносити превентивні удари по терористам. Бойові дії активізувалися на донецькому, горлівському та дебальцевському напрямках, у передмістях Маріуполя. Дещо спокійніше було на Луганщині. Прогнозована активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015 р. За оцінками Генерального штабу ЗСУ, лише у районі дебальцевського плацдарму було задіяно вісім батальйонних тактичних груп ЗС РФ³⁰³. Запеклі бої тривали два тижні. 11 лютого був запланований саміт у Мінську, на якому В. Путін прагнув з'явитися у ролі «переможця». 13 лютого під час переговорів В. Путін заявив, що має інформацію про оточення українських військ. Однак, він поспішив. Хоч саме у цей день українські експерти зафіксували збільшення кількості російський військ у районі Дебальцевого, виконати наказ Кремля їм не вдалося³⁰⁴.

Втягнення України в хронічний воєнний конфлікт на східних рубежах боляче позначається на суспільно-політичному та соціально-економічному житті. Насамперед ідеться про неоправдані людські втрати. Згідно з відомостями комісара ООН з прав людини з середини квітня 2014 по 15 лютого 2015 р. (фаза активних військових дій), загинуло щонайменше 5665 осіб (включаючи

³⁰³ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року // Сайт Міністерства оборони України. – 2016. – 4 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debaltsevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>

³⁰⁴ Путин послал российских экспертов «анализировать» ситуацию под Дебальцево // Цензор. – 2015. – 13 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/324517/putin_poslal_rossiyskikh_ekspertov_analizirovat_situatsiyu_pod_debaltsevo

298 осіб малайзійського літака МН-17), 13961 була поранена³⁰⁵. Враховуючи обмежений доступ до зони конфлікту, фахівці ООН припускали, що число жертв перевищує 6000. За інформацією, оприлюдненою П. Порошенком у січні 2016 р., з початку боїв на Донбасі загинули 2269 українських військовослужбовців, з них – 21 у віці до 18 років і 650 осіб у віці 18–25 років³⁰⁶. За даними головного військового прокурора А. Матіоса у 2014–2016 рр. в зоні АТО немілітарні втрати склали 1294 військовослужбовця (хвороби, нещасні випадки, самогубства, недотримання правил безпеки і поводження зі зброєю тощо)³⁰⁷. Вагомі втрати серед співробітників підрозділів внутрішніх справ озвучив голова МВС А. Аваков у квітні 2016 р.: 308 загиблих, 1228 поранених; 41 безвісти пропалих; 10 полонених³⁰⁸. Втрати СБУ (з травня 2014 по лютий 2016 р.) становили 12 загиблих та 92 поранених (травмованих)³⁰⁹. Загалом втрати силовиків внаслідок військових дій сягнули майже 10 тис. осіб³¹⁰. Попри офіційне перемир'я

³⁰⁵ Report on the human rights situation in Ukraine. 1 December 2014 to 15 February 2015 // The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf>

³⁰⁶ Порошенко озвучив втрати української армії за час війни на Донбасі // Тиждень UA. – 2016. – 29 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/157239>

³⁰⁷ Матіос озвучив кількість небойових втрат українських військових за час АТО // Лівий берег. – 2016. – 10 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/news/2016/06/10/337486_matios_ozvuchiv_kilkist_neboyovih.html

³⁰⁸ За час бойових дій на Донбасі в підрозділах МВС і Нацгвардії 308 воїнів загинуло, 1228 – поранено, – Аваков // Цензор. – 2016. – 18 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.censor.net.ua/n384931>

³⁰⁹ СБУ оприлюднила офіційну кількість своїх загиблих і поранених на Донбасі // Новинарня. – 2016. – 19 березня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2016/03/19/sbu-oprilyudnila-ofitsiyu-kilkist-svoyih-zagiblih-i-poranenih-na-donbasi/>

³¹⁰ Заява Міністерства закордонних справ України щодо виконання Мінських домовленостей // Сайт Міністерства закордонних справ України. – 2016. – 29 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua>

українські солдати продовжували гинути і в 2016 р. Тільки за півроку бойові втрати ЗСУ, за даними міністра оборони С. Полторака, склали 623 військовослужбовця³¹¹.

Військовий конфлікт на Донбасі став причиною масового руху біженців, які в офіційних документах називаються вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (з посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. (закінчення активної фази військового протистояння) в Україні нараховувалося 980 тис. внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу. Ще 600 тис. осіб шукали притулку в інших країнах – Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії³¹². Загальні підтверджені міграційні втрати Донбасу впродовж 2014 – дев'яти місяців 2015 рр., наближаються до 1,5 млн. осіб. Ще кількасот тисяч ВПО є незареєстрованими. Такого масштабного вимушеного переміщення населення, за висновками експертів, Європа не зазнавала з 1943 р.³¹³

Аналіз подій весни 2014–2015 рр. виявляє, що найбільш відразливі прояви *Русской весны* були пов'язані саме із містами та містечками, які впродовж останнього десятиріччя невпинно сповзали у прірву соціально-економічної деградації. За приклад може слугувати Костянтинівка (у висвітленні мас-медіа у зв'язку із масовими громадськими заворушеннями та погромами після ДТП за участі українських військовиків, вона постала в якості

gov.ua/ua/press-center/comments/5163-statement-of-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-implementation-of-the-minsk-agreements

³¹¹ «Через український східний кордон Росія перекидає найманців, постачає озброєння та військову техніку, боеприпаси» – Міністр оборони України // Сайт Міністерства оборони України. – 2016. – 15 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/15/через-ukrainskij-shidnij-kordon-rosiya-perekidaie-najmancziv-postachae-ozbroennya-ta-vijskovu-tehniku-boepripasi-ministr-oboroni-ukraini-/>

³¹² Ukraine internal displacement nears 1 million as fighting escalates in Donetsk region // The UN Refugee Agency, 6 February 2015, <http://www.unhcr.org/54d4a2889.html>

³¹³ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С.39.

епіцентру махрового «совка»): у 1991 р. населення міста складало 107 тис. осіб, напередодні *Русской весны* – близько 76 тис. Отож, за відносно невеликий відтинок часу людність скоротилася на 31 тис. – майже третину. Більш як наполовину зменшилася кількість дитячих садочків: з 39 до 18. І не випадково – показники народжуваності в місті давно і безповоротно переможені показниками смертності: у 2013 р. на 674 народжених припало 1 462 померлих (!). ВВП міста, колишнього центру скляної промисловості СРСР³¹⁴, скоротився в кілька разів. Впродовж 2000-х рр. зупинилися через банкрутство практично всі заводи Костянтинівки, зокрема й найбільший – «Автоскло»³¹⁵ з 8-ма тисячами працівників. 2005 р. збанкрутував «Укрцинк», наслідком діяльності якого є найвищий рівень засмічення ґрунтів важкими металами. В 2007 р. збанкрутував Костянтинівський металургійний завод. Найдовше, до 2012 р., протрималися заводи «Кварсит» та «Будскло», які спеціалізувалися на випуску побутової продукції. Нині міський пейзаж переважно нагадує постапокаліптичні кадри. Триває агонія хімзаводу, заборгованість із заробітної плати працівникам видають за рахунок здачі на лом цехових конструкцій. Величезна частка городян змушена жити, збуваючи колишні промислові конструкції на будматеріали та метал³¹⁶.

Бездумна «деіндустріалізація», винних за яку не знайти, перетворила місто на позбавлений сенсу та перспектив соціальний простір: роботи нема, руїни підприємств відновити вже не можливо, їхній демонтаж та рекреація земель не підйомні не тільки для українського, а й для європейського бюджету. Зона соціальної деградації, кладовище кинутих «Палаців культури» і зруйнованих шкіл, садочків і заводських гуртожитків, в яких давно ніхто

³¹⁴ На заводах міста вироблялося близько 23% радянського скла.

³¹⁵ Відомий тим, що на ньому виготовлені зірки кремлівських веж та саркофаг В Леніна.

³¹⁶ Константиновка. Бунт в разрушенной промзоне // Четвертая власть. – 2015. – 30 марта.

не живе, – такими словами можна охарактеризувати нинішній стан Костянтинівки. На жаль, ця картина є типовою для регіону.

Мріяння вирватися з замкненого кола злиденності депресивних монопрофільних міст, прикриваючись гаслом захисту права розмовляти російською (хоча чесніше було б казати про небажання чути українською), долучитися до великого і могутнього *руського мира* обернулися врешті занадто дорогою ціною. Задивляючись на приклад Криму, донбасівці, що піддалися на риторику *руськомірів*, навіть не здогадувалися, чим урешті все обернеться.

Російські праві дійсно не отримали жодної вагомої підтримки в Україні, тут їм не вдалося організувати скільки-небудь помітного руху. Натомість активну участь у подіях *Русской весны* відігравали імпортовані з Росії ультрас та нацболи³¹⁷. Саме ці верстви російського суспільства з готовністю відізвилися на гасла *Русской весны* і відправилися на терени сусідньої держави будувати *руський мир* за власними лекалами. За доволі поверховими підрахунками Л/ДНРівських симпатиків у військових діях тут пройшли 30–40 тис. російських добровольців, які провели в «республіканських» військових частинах від двох тижнів до року і більше³¹⁸.

Вже на межі 2015–2016 рр. сподівання мешканців «ЛДНР» на приєднання до Росії практично розвіялися, більше того – місцева влада на офіційних заходах демонстративно прибирала російські триколори, мотивуючи свої дії тим, що «республіки» мають свої державні прапори. Зрозуміло, що відбувалося це за відмашкою Кремля, який перестав педалювати програму анексії «Л/ДНР». Місцевим «активістам» та бюджетникам на мітингах, присвячених відзначенню чергової річниці входження Криму до складу Росії, лишалося тільки висловлювати гордість «відвагою та

³¹⁷ Андрей Смирнов. Восстание на Донбассе, что это было? / Новороссия. – 2016. – 30 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novorus.info/news/analytics/47770-vosstanie-na-donbasse-chto-eto-bylo.html>

³¹⁸ Герои Новороссии // Русский Мир. – 2016. – 08 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.su/novorossiya/37677-geroi-novorossii.html>

сміливістю кримчан» у 2014 р. Навіть тут справжні куратори новоросійського дійства не позбавили себе задоволення принизити донбасівців, натыкаючи в такий спосіб, що останні були недостатньо мужніми та сміливими, аби потрапити до складу омріяного *русского мира*.

Варто зауважити, що вже на середину 2016 р. і безпосередні учасники *Русской весны*, і місцеві мешканці, і «*русскомірські експерти*» втратили канву того, що відбувалося. Характеристики і аналіз оточуючої реальності обумовлювався найширшим спектром політичних уподобань. Один з активних дописувачів *русскомірського* інформаційного ресурсу Андрій Смирнов таким чином підсумував свої спостереження за подіями 2014 р.: «Повстання на Донбасі не було російською іредентою – оскільки росіяни в Україні не оформили перед тим жодного значущого руху, та й не міг багатонаціональний Донбас (де лише при Союзі мирно уживалися представники 110 національностей) стати «російським П'ємонтом». Не було воно і соціалістичною революцією, попри те, що ліві гасла користувалися і користуються там значною популярністю. Однак, ані яскравих лідерів, ані чітко сформульованих гасел і програми дій повстання не породило. Помилкою було б називати повстання і чисто внутрішньоукраїнським громадянським конфліктом. Оскільки більша частина повсталих жодною мірою не бажала і не бажає себе асоціювати з державою Україна в своїй нинішній формі. Це не стосується самого поняття «Україна» як певного історико-географічного топоніма. Однак, держава зі столицею в Києві для більшості повсталих є нині чужою і ворожою організацією. Ідеї місцевого сепаратизму також виглядають непереконливо для основної маси проросійських українців. Місцевий суверенітет, за своєю суттю, нічим не відрізняється від української самостійності, такої набридлої в минулі роки. Можна констатувати, що саме повстання було своєю протилежністю, а саме, чимось на кшталт масового виявлення покори по відношенню до Москви і сакрального образу Росії, в надії отримати підтримку своїм сподіванням і устремлінням. «*Прийдіть і володійте нами*» – саме цей основний посил можна чути досі, навіть з вуст опальних лідерів Донбасу

[курсив – *Авт.*]. Бунт в ЛДНР проти Росії теоретично можливий, але після того, як будуть вичерпані всі надії на покровительство і захист Росії, і він може стати першою іскрою загальноросійського повстання проти влади»³¹⁹.

Наводячи даний яскравий і водночас типовий зразок *русско-мірской* риторики, скерованої на підготовку і розв'язання чергової рятівної всеросійської революції шляхом дестабілізації суміжних держав, ми прагнули унаочнити кричущу семантичну і методологічну інвалідність доктрини, що химерним чином намагається поєднати непоєднуване з однією лише метою – тотального руйнування.

Попри гібридний характер російської присутності в конфлікті, нині «Л/ДНР» фактично є частиною російського економічного та культурного простору.

Виразно *русскомірской* залишається риторика перших осіб «Л/ДНР». Зокрема, нещодавно зміщений Ігор Плотницький у вересні 2017 р. під час засідання Інтеграційного комітету «Росія–Донбас» вкотре проголошував: «Київський режим тягне Україну в НАТО, а народні республіки Донбасу ідуть в *Русский мир* [публікується за орфографією джерела – *Авт.*], закладаючи основи творення і процвітання». Не менш промовистою була і його характеристика сутності патріотизму, який за його словами виявляється «в об'єднанні зусиль і здібностей заради творчих справ на благо великої і малої Батьківщини... навігатором загального руху є історія, традиція і духовність *Русского мира*, оскільки це неодмінні умови успіху. Якщо історія *Русского мира* – переможна, традиції – будівничі, а духовні устремління високі й чисті – такими ж стануть для Донбасу сучасність і будучина». Не менш виразні одкровення стосувалися російської мови, що за словами лідера «ЛНР» є кращим «тренером інтелекту, могутнім прискорювачем розумового розвитку дітей, золотим ключем до скарбниці культури і науки». Заявивши, що мешканці Донбасу на справі довели, що достойні бути громадянами Росії, І. Плот-

³¹⁹ Андрей Смирнов. Восстание на Донбассе, что это было? / Новороссия. – 2016. – 30 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novorus.info/news/analytics/47770-vosstanie-na-donbasse-chto-eto-bylo.html>

ницький врешті виголосив, що «Росія знову стане єдиною в усіх сенсах. Російські землі і російські люди – возз'єднуються! *Русский мир*, як і російська душа, будуть безкінечні! Це і є головна мета, головний напрям патріотизму. Заради цього варто жити і працювати!»³²⁰.

Варто наголосити, що промови перших осіб «Л/ДНР» традиційно не відрізняються ані мисленевою самостійністю, ані наближенням до реальності і яскраво віддзеркалюють глибину ментальної й ціннісної прірви, в яку втрапила місцева спільнота. «Дерев'яна мова» формальних очільників «Л/ДНР» та їхніх кремлівських кураторів викликає стійке дежавю: дещо підправлена *рускомірская* новомова є нічим іншим як чекістсько-апаратною мовою радянської за походженням номенклатури, що рветься до реваншу і політичної легалізації. Це її словами промовляють начебто цілком сучасні персонажі.

Проілюструвати це можна безліччю цитат з сепаратистських сайтів і ЗМІ. Втім, важливішою є не сама констатація факту, а з'ясування причин системного ментального зсуву та потужного суспільного вибуху, який він спричинив.

Наглухо зачинені соціальні ліфти в Україні і Росії стали безпосередньою причиною того, що «Л/ДНР» слали майданчиком політичної самодіяльності неймовірної кількості дилетантів усіх мастей. Політтехнологи і консультанти політиків другого й третього штибу (такі як Олександр Чаленко та Володимир Корнілов³²¹), для яких проект *Русской весны* став давно очікуваним зоряним часом, можливістю вийти в ряди найбільш високо оплачуваних політтехнологів першої руки. Впродовж перших півтора років трагічних подій нахлинувши туди з Росії та України, ба, навіть закордоння, вони намагалися кожен на свій

³²⁰ Российские земли и русские люди – воссоединятся! – Плотницкий обозначил цели луганского патриотизма // Новороссия. – 2017. – 24 сентября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.su/novorossiya/98195-rossiyskie-zemli-i-russkie-lyudi-vossoedinyatsya-plotnickiy-oboznachil-celi-luganskogo-patriotizma.html>

³²¹ Працювали свого часу на колишнього генпрокурора України Геннадія Васильєва та його партію «Держава».

ділянці втілювати найрадикальніші ідеї і формати соціальних відносин. Шал подій, що охопив окуповані терени Донбасу – він публічних порок козичинських козачків до «стовпів позору» – унаочнював хаос вседозволеності, здійснений гаслами *Русской весны*. Реальність 2014–2016 рр. не доводиться зводити до самого лише неоевразійства, водночас на порівняно невеликій території унаочнився величезний спектр політичних рухів та ідеологій: від російського імперіалізму, до крайнє лівих і правих, власне, як у будь-якому соціальному вибуху.

Вибух цей, роздмуханий російським телебаченням, задумувався російськими політтехнологами як керований, однак, на певний час вийшов з-під контролю. Невдовзі російські чекісти розпочали зачистку рядів провідних діячів (Павла Дрьомова («Батя»)³²², Романа Возніка («Циган»), Олексія Мозгового, Едуарда Гілазова («Рязань»), Євгена Кононова («Кіт»), Армена Багіряна («Баггі»), Арсена Павлова («Моторола»), Михайла Толстих («Гіві») та ін.³²³); відсторонили і повернули до Росії найбільш «розкручених» і впізнаваних діячів *Русской весны* (Володимира Тимофєєва (сумно відомий у Стаханові як «Бабай») й М. Козіцина); здійснили серію кадрових рокіровок (зміщення і переслідування Андрія Пургіна); ліквідували найбільш некеровані бандформування (наприклад, підрозділ «Троя», звинувачений так званою Генпрокуратурою республік у тяжких злочинах³²⁴,

³²² Советское сердце Павла Дремова // Русский Мир. – 2015. – 14 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.su/novorossiya-war-and-peace/24525-sovetskoe-serdce-pavla-dremova.html>

³²³ Хроника пикирующей Новороссии: Ликвидированные герои «Русской весны» // ХК-TRUE/INFO. – 2016. – 18 октября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://x-true.info/45573-hronika-pikiryuschey-novorossii-likvidirovannye-geroi-russkoy-vesny.html>

³²⁴ Цікаво, що вони були використані для зміцнення так званих силових структур ЛДНР. Тогочасні газети вийшли під заголовками на кшталт «Новороссию спасет сталинизм?», які наголошували суто в традиціях 1937 року: «Вбивства командирів ДНР і ЛНР показують важливість спецслужб і агентурно-освідомчої роботи». (Див.: Новороссию спасет сталинизм? // Свободная Пресса. – 2017. – 12 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/blogs/article/166167/>)

щоправда – без жодних правових наслідків, якщо таким не вважати висилку до Росії) і врешті на кінець 2016 р. цілком опанували політичну стихію самопроголошених республік. Маріонеткові «керівники» «Л/ДНР», які після перевороту та відсторонення І. Плотницького воліють діяти в алгоритмі відданих сатрапів, розтягуючи рештки матеріального потенціалу контрольованих територій, є вже «третьою зміною» «смотрящих» за розгортанням *руського мира* на сході України.

Періодичні зміни медійного образу *Русской весны* на Донбасі, власне, перетворилися на звичний інструмент утримання медійної уваги російського глядача з метою підтримання стабільно високого рівня суспільної мобілізації. З цією метою російські ЗМІ повною мірою використали арсенал творення «героїв нової доби», розкрутивши нікому не відомих Гіві і Моторолу, перетворивши їх на топ-медіа-персон, а згодом зібравши всі належні рейтингові дивіденди з їхньої загибелі та похорону. В цьому, власне, вони нічим не відрізнялися від решти медійних приводів, що на потребу дня створюються і зникають на блакитних екранах. Такою новою медійною персоною, яка озвучує перспективи *руського мира* в «Л/ДНР» та на решті терен України, впродовж 2017 р. став письменник, а нині – заступник командира батальйону спецназу по роботі з особовим складом армії «ДНР» Захар Прилепін. Якщо в попередні роки він періодично виступав у ролі заїжджого кореспондента, нині – він заангажований «аналітик», який не лише бійко коментує військові зіткнення в зоні розмежування, виступи А. Меркель та «західної закуліси», а й потрактовує позицію президента Росії, та інтерпретує внутрішню політику «народних республік». Переведення в публічну площину усіх пересувань цієї «персони», включаючи явно постановочне й фрикове за стилістикою вінчання з дружиною, давно перетворило «Л/ДНР» на своєрідне шоу «під склом».

Чимдалі очевидніше, що до первісних наївних мріянь маргіналізованого робітництва депресивних містечок, зокрема повалення влади регіоналів та олігархів, політичний дрейф «народних республік» не матиме жодного стосунку.

Слід наголосити, що антиолігархічний порядок денний дійсно був однаково актуальний і на Майдані, і на Антимайдані. Варто

відзначити, що в жодному з них він не був досягнутий. Наслідками Майдану скористалися олігархи другого ешелону, вони ж і прийшли до влади. На Донбасі умовне антиолігархічне повстання «осідляли» підручні місцевих олігархів та російські «радники», фактично ж – Луб'янка.

«Ідейні» в лавах діячів *Русской весны* скінчилися доволі швидко³²⁵. Вже на кінець 2015 р. очевидною стала тотальна комерціалізація та прагматизація проекту. Війна і воєнний стан перетворилися на контекст виживання місцевого населення, концентрації та визискування місцевого виробничого та демографічного ресурсу. Врешті лише через зацікавленість Кремля у збереженні геополітичної «чорної діри» на нинішньому кордоні між умовним Заходом та Євразією (*русским миром* і «західним Карфагеном») анклав «Л/ДНР» в підрехтованій версії існують. Жодних соціальних завдань бунт на Донбасі не вирішив: кілька олігархів-вигнанців дійсно пішли з Донбасу, однак їхні місця посіла ще більш цинічна і безпринципна креатура Кремля. Що ж до актуальних навесні 2014 р. питань соціальної справедливості, вирішення проблем монопрофільних міст, занепаду важкої промисловості, зачинених соціальних ліфтів, корумпованості влади та відсутності перспектив реалізації у широких мас робітничого людю – вони не просто не вирішені, вони виведені на новий абсолютно цинічний рівень – під прикриттям гасел «Все для фронту!» робітництво окупованих територій Донбасу існує в режимі фактичних рабів, які виживають за рахунок продуктивних пайків та українських пенсій.

³²⁵ Згідно з численними повідомленнями ЗМІ, в подіях *Русской весны* активну участь взяли члени праворадикальних партій, зокрема «Чорної сотні», «Іншої Росії», Євразійського союзу молоді, «*Русского национального единства*». (Див. приміром: Русский неонацистский лидер инструктирует сепаратистов в Донецке // Евроазиатский еврейский конгресс. – 2014. – 7 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eajc.org/page16/news44749.html>

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

– Вибудована путінською командою після подій Помаранчевої революції 2004 р. конфігурація влади сфокусувалася на завданнях самоконсервації. Оточення В. Путіна сприймало Майдан-2004 як інспірований і проплачений Заходом антиросійський виступ. Відтоді розпочинається довга епопея політичних, ембаргових і дипломатичних російсько-українських «холодних воєн», які віддзеркалювали, з одного боку, системну кризу ідентичності російського політикуму, з іншого, не менш глибоку кризу політикуму українського. Провідним інструментом зміцнення позицій господаря Кремля ставала чимдалі потужніша пропаганда, сфокусована на ідеї унікальності Росії та її цивілізаційного/історичного протистояння Заходу.

Варто нагадати, що підступність пропаганди виявляється в тому, що формуючи у широких верствах населення відчуття зовнішньої загрози, вона лише протезує свідомість необхідними владі уявленнями, але не спроможна вплинути на економічну і соціальну реальність. Після зростання російської економіки на хвилі світового підвищення цін на енергоносії в контексті іранської кризи вже з 2008 р. спостерігається затухання економічного успіху, досягнутого на зорі затвердження В. Путіна у владі і переформування його медійного іміджу. Засоби, що Росія отримала внаслідок сприятливої кон'юнктури на газ та нафту, були використані з доволі низьким ККД щодо, власне, економіки та соціального сектора. Реальний рівень позитивних змін промовисто засвідчує та обставина, що в 2013 р. вперше за багато десятиліть у Росії зафіксований природний приріст населення.

Спецструктури, ставлеником яких був В. Путін, спромоглися повною мірою використати можливості, які відкрилися у зв'язку із цим, для зміцнення владної вертикалі, упокорення олігархів, встановлення всеосяжного контролю над провінціями та приватною (зокрема й політичною) ініціативою. Спираючись на стало високі індивідуальні рейтинги В. Путіна, проголошеного націо-

нальним лідером, і значно менш показні, а то й провальні рейтинги виконавчої влади, система в динаміці демонструвала зростання нетерпимості до опозиції як такої і лідерів опозиції зокрема. Прикриваючись гаслами народного незадоволення анархією, вона демонтувала політичну надбудову опозиції, сформавши в Думі видимість опозиційного крила, яке давно зрослося з партією влади. Фізичне знищення Бориса Немцова відмежувало період відносної лібералізації Росії. Водночас система приховано (зокрема через поліцію) і відкрито сприяє чорносотенцям сучасності для свого зміцнення.

Путінська Росія демонструє сталу негативну тенденцію за рейтингами міжнародної правозахисної неурядової організації Freedom House. Зокрема, якщо в 1992 р. за шкалою від 1 до 7 Росія отримала 3,5 балу, в 1999 р. її рейтинг погіршився до 4,5 (віповідає показнику «частково вільна»), в 2011 р. – 5, в 2004 р. – 5,5 («невільні», тобто недемократичні країни), а в 2014 р. – 6, що поставило Росію в один ряд з Афганістаном, Демократичною Республікою Конго та Іраном³²⁶.

Гібридна політична система, вибудована в Росії впродовж 2000–2013 рр., в якій органічно сполучаються автократичні і демократичні риси, причому з тенденцією до зміцнення перших, виявляє доволі високий рівень ефективності і могла б претендувати на високу оцінку, якби не мала схильності до не менше гібридної зовнішньої політики. До кола надбань системи варто зарахувати високу ефективність державної машини; зміцнення зовнішньополітичної ваги РФ; оформлення політичних еліт на основі кооптації регіональних еліт, затвердження принципу клієнтелізму та патроналізму (Чечня); створення видимості дотримання виборчих процедур і забезпечення на цій основі видимості легітимності системи; вдале поєднання національно-мобілізувальної риторики і соціального забезпечення, що сприяли високим рейтингам діючої влади, поступальному економічному і соціальному розвитку до 2008 р.

³²⁶ *Тимоти Дж. Колтон*. Парадоксы путинизма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.counter-point.org/9_colton/

Втім, як зазначають експерти, тривала позитивна соціально-економічна динаміка, обумовлена відстроченим ефектом реформування часів Б. Єльцина, а не особистими якостями В. Путіна. В 2013 р. Всесвітній банк зарахував Росію до країн з високим доходом (ВВП склав 1216 дол. США на душу населення). Це дозволило говорити про те, що в Росії сформоване зріле суспільство споживання. Чисельність банкоматів на душу населення в країні поступалася аналогічному показнику лише в Канаді та Сан-Маріно. В 2012 р. 48 млн. росіян (тобто, майже третина населення (!)) провели свою відпустку за кордоном. Високий пересічний рівень освіченості та інтегрованості еліт у західний економічний та культурний простір довершував картину успішного завершення пострадянського транзиту.

Виразні ознаки соціально-економічного прогресу, уміло зв'язані ЗМІ з постаттю президента, пояснювали феномен повернення В. Путіна до влади: країна радо «закрила очі» на двозначність ситуації, і в 2012 р. В. Путін повернувся в крісло президента, спираючись на всенародну підтримку. Масштабний політичний спектакль сприяв подальшому дрейфу системи до нижчих щаблів зазначеної вище драбини Freedom House. Росія і росіяни, власне, обдурили не світ – обдурили себе. Після масштабних вуличних протестів проти фальсифікацій виборів до Держдуми (грудень 2012 р.), система ухвалила низку законодавчих актів, що встановили штрафи за несанкціоновані мітинги та порушення громадського спокою, розширили трактовку поняття «державна зрада», зробили жорсткішим контроль за засобами масової інформації, зокрема зобов'язавши реєструвати в якості засобів масової інформації блоги і сторінки в соцмережах, що мають понад 3 тис. відвідувачів щоденно, право державних органів на блокування політично небажаних онлайн-контентів.

Нині питання зміни національного лідера вже не постає як таке. Натомість система пропонує періодичні ротації на вищих ешелонах центральної та регіональної влади під гаслом боротьби з корупцією. Режим «ручного керування» передбачає високий рівень суспільної мобілізації, зважаючи на неможливість спускати нижче 6-ї сходинки рейтингів Freedom House. Отож, російсь-

ські політтехнологи вигадуватимуть і далі мобілізаційні приводи, здатні тримати діючу систему купи.

Умоглядний парадокс полягає в тому, що фантастичні особисті рейтинги В. Путіна, згідно з оцінками експертів та соціологічних служб, сполучаються з негативним ставленням росіян до влади, як такої, та оцінки власного становища. В контексті антиросійських санкцій та їхнього негативного впливу на макроекономічні показники, ця внутрішня суперечливість матиме тенденцію до зростання. В ній же приховуються підвалини гібридності внутрішньої політики в РФ. Ставка на «обличчя влади» формує внутрішній і зовнішній курс лавірування. Ця гра цілком медійна і вона не має майбутнього не лише через обмеженість життєвого часу В. Путіна. Суспільство відволікається політичними сурогатами від роботи над собою. Розплата за неефективне використання часу буде болісною.

Ганебна наступальна операція впродовж п'ятиденного збройного конфлікту з Грузією в 2008 р. стала каталізатором оновлення армії та посилення її пропагандистської обробки, прикордонний контроль став більш суворим. Вагомих змін чимдалі більше набувала зовнішня політика.

Для розуміння сутності та перспектив подальшого дрейфу російської владної системи варто звернути увагу на зауваження колишнього економічного радника кремлівського господаря Андрія Ілларіонова: «...Не знайдеться, певне, жодного року, в якому не було того, що ви називаєте гострими блюдами, які скінчилися загибеллю людей, причому великої кількості людей»³²⁷. Роки правління Путіна справді позначені активною участю Росії, її спецконтингентів, дипломатів чи «добровольців» у низці локальних регіональних конфліктів, де тією чи іншою мірою йшлося про протистояння систем. Це не лише спричинило оформлення – і концептуальне, і смислове – російської дипломатії та державної

³²⁷ Андрей Илларионов: К 65-летию Владимира Путина. Что дали России 18 лет путинизма? К 65-летию со дня рождения президента России В.В. Путина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28777556.html>

зовнішньополітичної доктрини. Суттєво розрослася і зазнала мутацій вертикаль влади, відповідальна за державну безпеку (читай, безпеку режиму) та дотримання внутрішніх і зовнішньополітичних інтересів правлячих кіл. Спецслужби саме в часи В. Путіна перетворилися на каркас системи. Побічним ефектом цього процесу, як і в сталінські часи, стало затвердження подвійних стандартів та подвійної моралі: для внутрішнього вжитку і для «мас». Постійна негативна мобілізація суспільства викликала значні зміни всередині російського суспільства: в її контексті вже виросло ціле покоління «служилих по призиву» (неоказики та чеченські бойовики, «добровольці» усіх політичних мастей), орієнтованих на постійне джерело воєнного заробітку.

Найяскравішим унаочненням небезпек, які приховує в собі окреслена тенденція, стало втручання РФ у події української кризи зими 2013–2014 р., що скінчилася анексією Криму (18 березня 2014 р.) та розгортанням так званої гібридної війни на Донбасі. Відволікаючі маневри в Сирії повсякчас підвищували рейтинги Росії в геополітичному просторі, а фінансування ліво/праворадикальних кіл в європейському виборчому процесі та втручання у виборчу кампанію заявили про Росію як про системного глобального дестабілізатора.

Між тим залишається фактом, що економіка Росії вступила в смугу спаду (зростання з 4% у 2010 р. скоротилося в 2014 р. до 0,6%) і чимдалі більш виразної економічної стагнації (за підрахунками А. Ілларіонова, 2% зростання впродовж останніх 9-ти років правління В. Путіна³²⁸) задовго до Євромайдану. Не менш виразними на цьому фоні чимдалі більше ставатимуть соціальна апатія та нігілізм, які засвідчують архаїчність економічної моделі ресурсної економіки та невиліковні структурні проблеми системи.

³²⁸ Андрей Илларионов: К 65-летию Владимира Путина. Что дали России 18 лет путинизма? К 65-летию со дня рождения президента России В.В. Путина // Радио Свобода. – 2017. – 6 октября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28777556.html>

Дж. Колтон зазначає, що Росія рухається урозріз з глобальним трендом, коли соціально-економічна модернізація безпосередньо не позначається на стані суспільства і не виступає підосновою політичної демократизації. Називаючи сталу економічну динаміку Росії вкупі зі зміцненням авторитаризму парадоксом, дослідник припускає: «Або є помилковими теоретичні викладки, що стосуються світових тенденцій; або ж у Росії є якась особливість, що виключає її з загальних закономірностей; або ж ми маємо справу з відставанням у розвитку, і в майбутньому Росія увіллється в тренд, тим самим все ж підтвердивши ці теорії»³²⁹.

Подібні умовиводи не нові, як і зауваження про особливість/винятковість/неосяжність Росії, про її трьохсотлітнє відставання, яке практично всі її керівники без особливого успіху намагаються надолужити з часів Петра I.

На наш погляд, системотвірним чинником гальмування Росії є сімдесятирічний комуно-більшовицький експеримент, який не лише модернізував СРСР, перетворивши на одну з найпотужніших з економічної точки зору країн світу, а й докорінним чином змінив внутрішні характеристики суспільства і вибудував специфічну конфігурацію відносин «влада – суспільство».

В окреслених, фактично патових для режиму В. Путіна, обставинах визріло рішення про застосування «нащупаних» свого часу владними політтехнологами «скреп», що покликані були надати життєдайного імпульсу російській політичній системі, за якою вже доволі міцно закріпилася багатозначна і зовсім не вітальна за смисловим навантаженням назва «путінізм». Гасло «Крим наш!» після тріумфу Сочинської олімпіади пролунало як сигнал до давно планованого наступу.

Варто наголосити, що на той час у російському суспільстві склалися впливові групи, що зустріли таку перспективу з готовністю. Показово, що станом на осінь 2014 р. 71% росіян нічого

³²⁹ Тимоти Дж. Колтон. Парадоксы путинизма // Контрапункт. – 2017. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.counter-point.org/9_colton/.

не чули про *русский мир*³³⁰, але 63% респондентів висловили впевненість, що він існує, якщо про нього говорять російські політики³³¹. За український Донбас як складову *русского мира* висловилися 75% росіян³³², тоді як за Центральну і Західну Україну – тільки 29%³³³. Втім, для кремлівського проводу це мало доволі опосередковане значення.

– Впродовж 2000–2016 років *русский мир* з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямів та окремих політиків перетворився не лише на вісь зовнішньої політики РФ, а й на широкий інформаційний контекст, що виконує роль своєрідних ментальних «скреп» і забезпечує негативну мобілізацію населення федерації навколо поставленого керівництвом країни завдання перегляду ролі Росії у геополітичній системі координат. Реалізацію амбітного проекту руйнування однополярного світу Кремль розпочав на стратегічно притаманних Радянському Союзу напрямках: 1) повернення в зону впливу Росії найбільш одіозних колишніх сателітів (цей намір анонсував нетривалий збройний конфлікт у Грузії та вповні упрямивши так звана гібридна війна в Україні. Наслідком обох стало відторгнення частини територій, створення на них гібридних псевдодержав, підпорядкованих Москві, а також системна економічна та суспільно-політична дестабілізація в країні-жертві агресії.); 2) загострення

³³⁰ Слышали ли Вы про словосочетание «Русский мир»? Если слышали, то расскажите в двух-трех словах, что оно означает. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=993&q_id=68188&date=23.11.2014

³³¹ Как Вы считаете, Русский мир, о котором говорят российские политики, общественные деятели, существует или не существует? https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=993&q_id=68189&date=23.11.2014

³³² По вашему мнению, входят ли в русский мир следующие территории или нет? Донбасс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=993&q_id=68199&date=23.11.2014

³³³ По вашему мнению, входят ли в русский мир следующие территории или нет? Центральная и Западная Украина (Киев, Львов) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=993&q_id=68200&date=23.11.2014

близькосхідного та північно-корейського театрів хронічної геополітичної напруги як вирішальних важелів тиску на Захід; 3) системна інформаційна та політична розкладницька діяльність в Європі та США, спрямована на зміцнення проросійського лобі в країнах розвиненої демократії. Вперше в цій складній геополітичній партії Україна виступає не як геополітичний компаньйон і опора Росії, а як її гібридна жертва, значною мірою дезорієнтована і дискредитована, доктринально не лише деперсоналізована, а й позбавлена права на існування в історичному та есенціальному сенсах. Гаслом масованого політичного наступу на Захід (цей умоглядний Карфаген *руського мира*) слала ідея, неодноразово висловлювана В. Путіним на вищому політичному рівні: немає такої держави – Україна, немає такої нації – українці.

По трьох роках панування *руського мира* етнічні громади Криму та мешканці окупованих територій Донбасу, і ті, що стали в 2014 р. на захист українського суверенітету, і ті, що вітали Крим з поверненням в «рідну гавань», а Донбас з приходом *руського мира*, можуть повною мірою оцінити реальний зміст російської етнонаціональної політики. Переслідування кримсько-татарської громади та Меджлісу, русифікація освітньої справи та суспільно-політичного життя – наразі єдині їх «надбання». Внаслідок анексії Криму татари зіткнулися з новітніми формами дискримінації за етнічною та релігійною ознаками, неприкритим переслідуванням, погрозами і навіть індивідуальним терором. Українці як у найбільш скрутні часи загнані в етнокультурний андеграунд, позбавлені права вважати себе окремим від російського народом.

Блюзнірська риторика подвійних стандартів та формальне дотримання норм законодавства стосовно забезпечення культурно-освітніх прав національних меншин для українських громад в умовах медійної українофобії позбавляють українців усіх можливостей адекватної етнонаціональної реалізації. В Криму та на територіях «Л/ДНР» створені умови тотального витіснення українського питання з політичного та культурного порядку денного.

В минулому році фактично закрита остання українська школа в Криму, кількість класів з українською мовою навчання ско-

ротилася у 34 рази. У 2013/14 навчальному році українською мовою навчалося 12694 осіб. Після анексії Криму у 2014/15 навчальному році чисельність учнів зменшилася до 2154, у 2015/16 – до 949, в 2016/17 – до 371. За період з 2013 до 2017 р. кількість українських шкіл зменшилася з семи до однієї, а число українських класів – з 875 до 28. У вересні 2014 р. був закритий факультет української філології та українознавства в Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, більшість його педагогічного колективу було звільнено. Кафедри української філології, культури української мови, теорії та історії української мови були об'єднані. До кінця 2014 р. українську мову як мову викладання було виключено з вищої освіти в Криму.

Українська освіта на теренах «Л/ДНР» припинила своє існування в 2014 р. Створені тоді ж «Міністерства освіти та науки» розпочали повномасштабне переформатування освіти та її переорієнтацію згідно російських стандартів. Серед найпомітніших нововведень у системі освіти слід відзначити скасування курсу «Історія України», згортання викладання української мови та літератури, українознавчих студій. Натомість введені курси так званої «Вітчизняної історії», переписані під курс історії РФ та ідеологічні потреби затвердження доктрини *русского мира*, яка відкрито проголошується місцевими урядовцями. В навчальний процес та дозвілля активно вмонтовуються парамілітарні дитячі/юнацькі та казачі організації («Юнармія», «Захарята»), які опікуються етнокультурною переорієнтацією підростаючого покоління (серед низки проведених ними заходів слід виокремити всеросійську патріотичну акцію «Я – Гражданин России!»). Місцевими освітянами застосовується доволі розлогий ресурс інструментів ідеологічної обробки підростаючого покоління з метою його виховання в дусі несприйняття українського як такого. Названий меті був підпорядкований розроблений у «ЛНР» пропагандистський журнал для малюків «*Вежливые человечки*». Медіагрупи самопроголошених республік постійно створюють програми «патріотичного виховання», інструктори «МДБ» та «МВС» у таборах займаються військовою підготовкою молоді, що готується до війни з «українацистами».

Органи влади самопроголошених республік неодноразово висловлювали вдячність РФ за «гуманітарну допомогу», що надавалася російськими підручниками та шляхом організації екскурсій до Росії для учнівської молоді. Попри те, що справа із визнанням дипломів про освіту, виданих у «Л/ДНР», у РФ дещо загальмувалася в 2016–2017 роках, у публічному просторі окупованих територій тиражується і зміцнюється думка про невідвротність об'єднання *руського мира* і, відповідно, потребу русифікації культурного простору «Л/ДНР».

Так звані Конституції «Л/ДНР» проголошують рівність народів, визначають російську та українську державними мовами. В кращих традиціях радянської пропаганди місцеві органи самопроголошеної влади, фактично керовані російськими кураторами, періодично влаштовують акції, покликані створювати картинку рівних прав етнічних громад. Вони сполучаються з відвертою українофобією місцевих ЗМІ та репресивними акціями органів безпеки. Найбільш кричуща ситуація відзначається в Криму, який Москва вважає своєю територією і закріпила це в обхід міжнародних нормативних актів у законодавстві.

Українська мова, що формально з точки зору діючого законодавства є третьою офіційною мовою (разом з російською та кримськотатарською), витіснена на маргінез суспільного та культурного життя півострова, її вивчення в школах практично згорнуто, відсутні засоби масової інформації українською мовою, вона зникла з комунального простору. Громадяни, які виявляють проукраїнську активність у той чи інший спосіб переслідуються адміністративними органами, навколо них створюється атмосфера суспільного засудження та тиску. За зразком радянських спецслужб, силові структури Криму, а фактично – РФ, сфабрикували кілька показових процесів проти найбільш помітних фігур українців, зокрема режисера Олега Сенцова та фермера Володимира Балуха, що покликані залякати і деморалізувати українських активістів. З 2015 р. офіційно заборонене проведення заходів з вшанування Т. Шевченка біля його пам'ятника.

На противагу створюється ілюзія можливості самореалізації українців на теренах РФ. Найбільш цинічною акцією можна

вважати «з'їзд українських діаспор в Криму», що відбувся 9 жовтня за участі 10-15 осіб, абсолютно не відомих широкому загалу (серед них: экс-депутат від партії регіонів Олексій Журавко).

Фактично проукраїнська діяльність і проукраїнські симпатії в Криму та на тимчасово окупованих територіях на сьогодні не можуть виявлятися в жодних інших формах, аніж підпільна та правозахисна діяльність. Умов для адекватного культурного життя етнічних українців немає, ба більше – виявлення проукраїнської позиції загрожує життю та здоров'ю. Лейтмотивом сурогату культурної активності самопроголошених органів влади є зміцнення засад *руського мира* на підконтрольних територіях, затвердження в масовій свідомості думки про те, що українці є частиною російського народу.

Власне, саме вона з усією відвертістю вкотре була проголошена президентом РФ В. Путіним на традиційній прес-конференції 14 грудня 2017 р. Цю ж позицію очільник Росії послідовно демонстрував під час багаторазових офіційних поїздок до Криму, зокрема й під час відкриття пам'ятника Олександрю III в парку Лівадійського палацу в листопаді 2017 р.

Таким чином, офіційна стратегія Кремля в сфері вирішення українського питання, задоволення культурних та громадянських прав української етнічної меншини абсолютно корелює зі стратегією гібридної війни, спрямованої на підлив міжнародного іміджу України, дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації, перспективну асиміляцію та деморалізацію української нації, поглинання України та українців російською неоімперією.

Вдалим маркетинговим ходом російських політтехнологів варто визнати уміле використання бренду російської мови. Не вони, а видатні митці XIX–XX ст.ст. вивели її у надбання світової цивілізації, натомість нині російська мова брендується на рівні сибірської нафти і валютується в геополітичні дивіденди. Чи варто казати, що мова О. Пушкіна і Л. Толстого втрачає свою гуманістичну складову й цивілізаційну вартість, перетворюючись на мову ненависті? Ця обставина, звісно, жодною мірою не спроможна зупинити російських неоімперців, які іншої мови, окрім сленгу смерті, не визнають.

Міжнародна правозахисна організація Human Right Watch у своєму звіті «Ураження в правах: порушення у Криму» (листопад 2014 р.) особливу увагу приділила практиці викрадання людей «кримською самообороною» – незаконним військовим формуванням, яке спочатку прикривало дії російських військових по захопленню півострова, а потім виступало силовим інструментом утвердження влади С. Аксьонова³³⁴. Безпосереднім наслідком такої політики став масштабний переселенський рух.

Унаочнення справжніх, а не проголошуваних російською пропагандою перспектив етнічних громад у проекті під назвою *русский мир*, виступає потужним чинником українського націєтворення.

Події весни 2014 р., реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету виступили каталізатором процесу націєтворення, вивівши суспільство зі стану своєрідного анабіозу. Універсальний фактор світової історії і в Україні спрацював безвідмовно, за короткий час переформатувавши структуру ціннісних пріоритетів і фобій українців. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за класифікацією Ю. Щербатих³³⁵) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний). В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, процес набув форми «луганського синдрому». На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей в пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора. Це знайшло вияв в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий «референдум» 11 травня 2014 р.³³⁶ Віддаючи належне думці знаного

³³⁴ Rights in Retreats. Abuses in Crimea // Human Rights Watch. – 2014. – 17.11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrw.org/ru/node/130593>

³³⁵ Щербатых Ю.В. Психология страха. – М.: Издво Эксмо, 2005.

³³⁶ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // Historians.in.ua. – 2016. – 28 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/>

науковця, слід додати: когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок опертя для опору. Не лише панівний у регіоні історичний дискурс, а й створений мас-медіа фон (Росія – супердержава), утверджували думку – опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціально-економічної депресії.

Геть іншу, і, слід наголосити – цілком не очікувану агресором, реакцію генерувала решта України. Агресивні дії «старшого брата» і загроза втрати близьких на війні мобілізували українське суспільство, його внутрішні, зокрема духовні й культурні ресурси, на супротив. Не буде перебільшенням твердження, що так само, як трагедія 11 вересня 2001 р. сприяла подоланню кризи національної ідентичності і «повернула» США її ідентичність³³⁷, так російська інвазія стала відправною точкою мобілізації української ідентичності.

Війна, хоч і не визнана, створила якісно відмінні умови життєдіяльності суспільства: нагальність якісних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки Незалежності, стала не просто очевидною, вона, власне, перетворилася на запоруку збереження державного суверенітету й майбутнього українців як нації. Війна поставила в умови термінового розв'язання надскладних проблем. Тиск агресора, з одного боку, спровокував низку позитивних змін у країні, але з іншого – суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання. Як цілком слушно зауважує відомий український соціолог Є. Головаха, «існує спектр думок, і жодна з них не є домінуючою... Це

en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhansky-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny

³³⁷ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 10.

означає, що люди живуть у стані невизначеності»³³⁸. Нині переважній більшості громадян зрозуміло, що далі так тривати не може. Країна, що змушена протистояти зовнішній агресії, не може цього собі дозволити. Успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного компромісу. Передусім – у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичної пам'яті й історичної політики, засад націєтворення, культурних домінант, орієнтирів і перспектив.

Осмислення людиноненависницької суті *русскомірской* ідеологічної доктрини стало чи не найпотужнішим викликом для національної та регіональних культурних та інтелектуальних еліт. Далеко не всі з ним справилися, втім за своїми перспективними наслідками для подальшого культурного поступу держави, як такої, вагу подій зими 2013 – весни 2014 р. важко переоцінити. Власне, вони перетворилися на найпотужніший чинник системної реконцептуалізації українського націєтворення.

Бурхливі процеси розгорнулися в освітній сфері. Не буде перебільшенням твердження, що перший шок від фактичних втрат у лавах педагогічного корпусу, який пішов на співробітництво з нелегітимними органами влади, евакуація з окупованих територій низки вищих навчальних закладів, невизначеність їхнього подальшого існування, складнощі адаптації й часткова упередженість всередині освітянської верстви разом із низкою заявлених реформ і суттєвим зниженням фінансування галузі в умовах війни, поставили українську освіту на межу небачених перевантажень. Варто уваги, що за таких критичних обставин освітня галузь спромоглася не лише функціонувати, а й знайти в собі сили для оптимізації та оновлення. Власне, в цьому укра-

³³⁸ Головаха Євген. Росія може окупувати не лише захопленням територій, а й перетворивши нашу сутність на свою – «русский мир» з українською мовою та у вишиванках // День. – 2015. – 21 жовтня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-pravylyno-protydiyat

їнські освітяни виявилися відповідними своїй місії і світовим трендам.

Водночас, перед Україною в сфері освіти стоять інші завдання: збалансувати економічні можливості держави й об'єктивні соціальні потреби в освічених кадрах; адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи; закласти міцне підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянській справі. В контексті подій на сході України виявилися й низка проблем, на які раніше не звертали уваги. Йдеться перш за все про те, що далеко не всі освітяни виявилися відповідними своєму високому покликанню: тоді як своїм авторитетом вони могли підтримати стабільність українського суверенітету, частина з них виступила співучасниками сепаратистської вакханалії. Існуючи в умовах гострого фінансового дефіциту, освітня галузь має водночас здійснити реформаційний ривок, який би дозволив Україні з надією дивитися в майбутнє.

Яким шляхом надалі підуть названі процеси, важко спрогнозувати. Однак гострий конфлікт пострадянських і традиційних доміант, різновекторність соціокультурних переваг регіонів і нестабільність інтеграційної платформи суттєво підвищуватимуть в умовах війни та перехідного періоду суспільну роль освітянської та культурної еліти. За цих обставин залишається сподіватися, що регулююча, корегуюча та об'єднавча місія держави й суспільних інститутів перебуватимуть на висоті сьогоденних викликів.

Ставлення суспільства до національної ідеї динамічно змінюється. Трансформації, що відбулися в масовій свідомості під впливом подій весни–літа 2014 р., без перебільшення можна назвати системотвірними. Від непоказних 5% 2011 р. мета збереження суверенітету і територіальної цілісності опанувала величезною більшістю українців.

– Пережитий Україною упродовж подій так званої *Русской весны* шок поставив руба питання системних загроз, що виходили з боку Росії, суспільно-політичних причин народження доктрини *русского мира* та її ідеологічних витоків. Варто наголосити, що доктрина *русского мира* є не єдиним, однак, найбільш загроз-

ливим викликом українському проекту і стане життєво-важливим випробуванням української політичної і соціальної зрілості.

Говорячи про підоснови формування концепту *русского мира*, варто виокремлювати системні/глибинні причини його появи (що, на жаль, наявні і в українському соціумі та обумовлюють дієвість *русскомірской* ідеології в окремих його сегментах) та суто російський контекст. Виокремлення російського та українського векторів *русского мира*, їхнє фахове дослідження спроможні стати основою його ефективного демонтажу та подолання трагічних наслідків.

– Ментальна криза, спричинена відмиранням феномену радянської державної ідеології стала болісним випробуванням для пострадянських терен, передусім тих, які в силу історичних обставин відіграли провідну роль у перемозі більшовицького перевороту та проведенні комуністичного експерименту. Це – Росія, Україна і Білорусь. Білорусь, завдяки непересічній харизмі першого і досі єдиного президента, знаходиться в пострадянській реальності. Решта колишніх союзних республік здійснили пострадянський транзит з меншими проблемами, оскільки більшовицький експеримент там мав на загал експортний характер. Ще легше справилися з ментальною перебудовою колишні європейські та азійські сателіти СРСР, які доволі швидко доєдналися до домінуючих регіональних трендів.

Росія та Україна переживають пострадянський транзит найбільш болісно, із низкою ускладнень, «до крові» раничи одна одну. Даються взнаки понад три століття спільного імперського минулого, спільного будівництва «світлого комуністичного майбутнього», багатомільйонних жертв, випробувань, лихоліття, неусвідомлених уроків занадто системно фальсифікованої в радянські та імперські часи історії.

Крах комуністичної ідеології, що в часи випробувань, бідунів і тотального страху надавала сенс життя мільйонам страждених радянських обивателів, позбавлених більшості принад цивілізованого світу, став тією травмою, з якою без допомоги держави масова свідомість впоратися не змогла. Станцію «Ленінська» пострадянські гуманітарії проскочили цілком успішно без мето-

дологічних втрат і занадто емоційних потрясінь. Однак методологічна революція в науці, зокрема історичній, не зачепила масову свідомість. На жаль, в обивательському середовищі, якому жовта преса згодовувала другосортні статті про коханок Л. Берії та звірства енкаведистів, лишилася осторожність процесу переосмислення радянського минулого. Ставлення обивателя до подвижницької роботи пострадянських істориків зрештою викристалізувалося в звичних усім висловах «історію щораз переписують переможці», «історія – не наука» тощо. Не проведена на загальнодержавному та суспільному рівнях «робота над помилками» стала системною помилкою демократів, що перебували нетривалий час при владі впродовж 1990-х рр. Інертне обивательське середовище ностальгувало за радянською ковбасою і величчю й стало благодатним ґрунтом для ідей *русского мира*.

Спекуляції стереотипами та штампами, затвердженими радянською та пострадянською історіографією в масовому дискурсі Російської Федерації та на територіях, які впродовж останніх десятиліть перебувають під її безроздільним інформаційним впливом (до таких передусім відносилися Крим та Східна Україна), відіграли провідну роль у ферментуванні суспільного бродіння впродовж так званої *Русской весны*³³⁹. Нині, зважаючи на динаміку вибухового просування доктрини *русского мира* навесні та її не менш очевидне гальмування від літа 2014 р., варто наголосити: засадничі відмінності смислових рядів та ціннісної наповненості української і російської історіографій виступили природним муром на шляху *русского мира*. Механізми цього феномену варті окремого ґрунтовного дослідження, зупинимися лише на окремих, найбільш важливих його складових.

Пострадянські ментальна й ідеологічна кризи обумовили багаторічне блукання російської історичної науки нетрадиційними методоло-

³³⁹ На початковому етапі розгортання гібридної війни широко вживаними були також терміни «кримська весна» та «східна весна». З часом з огляду на суттєві відмінності розгортання подій та негативний присмак, якого набули події на сході України, вони вийшли з лексики ідеологів *русского мира*.

гічної кризи. Врешті, воно скінчилося не опрацюванням консенсусного курсу російської історії, а фактичним підпорядкуванням російської історичної науки завданням розбудови авторитарного режиму. Після масштабних пертурбацій Академії Наук та системи освіти російські історики, за незначними винятками, втратили можливості фахово і неупереджено інтерпретувати події новітньої, а чим далі більше – і давньої російської історії. Характерною прикметою методологічного повороту 2000-х рр. стала втрата спеціалістами пріоритетності у трактуванні історичного процесу та формуванні масової свідомості. Цей пріоритет непомітно перейшов до російських ЗМІ, теле- й кіноіндустрії та фактично державної церкви. Прикметно, що в російському суспільстві ця обставина не викликала жодного дисонансу.

Природна зміна поколінь не супроводжувалася, на жаль, повноцінним опрацюванням історичного досвіду, а повільність і хаотичність реформ і змін на краще генерували ностальгію за радянським не лише в середовищі покоління дідів. Діди «інфікували» нею своїх онуків. Величезні соціально-економічні проблеми в Росії та Україні, корумпованість влади, неконтрольоване поглиблення соціальної прірви, відсутність жодних ілюзій соціальної справедливості, цинізм можновладців, зачинені наглухо соціальні ліфти спрацювали на користь появи та розростання осередків деструктивного мислення, що під впливом об'єктивної реальності вербували неофітів, зорієнтованих на знищення в той чи інший спосіб існуючого порядку речей. За цих обставин ідеологія *русского мира* виявилася лише однією з безлічі ймовірних сценаріїв, однак завдяки своїй співзвучності імперському ресентименту стала найбільш затребуваною в суспільно-політичному просторі Росії.

Криза ідентичності, а також гостра стадія російського націєгенезу залишатимуться вузловою проблемою етнополітичних процесів на пострадянських теренах у середньостроковій перспективі. Саме вони впродовж прийдешніх десятиліть становитимуть вісь російсько-українських відносин, а, зважаючи на фронтирний характер території України, – і світових політичних процесів.

– Західні вчені давно спостерігають за перипетіями пошуку нових опор (в російській версії – «скреп») суспільної мобілізації. Так, Н. Дейвіс свого часу зазначав, що Росія стала жертвою своєї ж «політичної булімії», зв'язавши в ціле занадто різні (часто – антагоністичні) національно-культурні масиви, що розривають її зсередини³⁴⁰. Втім, внутрішні проблеми значно ускладнюються проблемою антагоністичної самоідентифікації Росії в світі. Кульмінацією ізоляційного політичного тренду, власне, й стало неоевразійство, що культивує принципово протиставлення й розділення демократичного й авторитарного світів, всіляко підкреслює/загострює протистояння Сходу й Заходу як інтеграційних й асиміляційних цивілізаційних моделей. Варто, зауважити, що від 2004 р. протистояння названих цивілізаційних моделей загострюється не з об'єктивних причин, а внаслідок усвідомлених та цілеспрямованих дій керівництва РФ, яке взяло на озброєння доктрину *русского мира*. Неоевразійство в стратегії розширення *русского мира*, «вставання з колін» та відродження «*великой русской цивилизации*» відіграє свідомо провокативну роль.

Як цілком слушно зауважує Оксана Пахльовська, неоевразійство, власне, і є найяскравішим віддзеркаленням російської ідентичності внаслідок деконструкції біполярного світу та упевненого просування демократичної системи в колишніх східно-європейських сателітах СРСР. На момент приходу В. Путіна до влади шоківий стан пострадянської російської політичної та воєнної еліт від втрати величезних територій та їхньої усвідомленої «втечі» в бік ненависного Заходу ставав все більш очевидним і висловлювався у все більш гострих формах. Кілька спроб відновити свій вплив у колишніх радянських республіках (зокрема, спроби створення СНГ, «Таможенного союзу», всіх цих відретушованих форм «ліберальної імперії») завершилися пораз-

³⁴⁰ Оксана Пахлёвска. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая) // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – № 1. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss15.html>

кою. Нетривалий у часі, однак гострий військовий конфлікт з Грузією засвідчив перехід імперської хвороби в гостру фазу³⁴¹

Яскравим унаочнення внутрішньої хворобливості гібридного державного утворення та відповідного йому суспільства став дугінізм, що гібридизує на філософському та інтелектуальному рівнях «неперетравлений» імперський і більшовицький спадок. Дугінська геополітика – марризм та лисенківщина в соціальних дисциплінах. Як астрологія проти астрономії, шаманізм проти модерної медицини заперечує прогрес як такий. Неоєвразійці прагнуть законсервувати існуючий порядок відносин «влада–суспільство» і вивести його з рівня загальноросійського на геополітичний. В світі прогресу у них та їхньої влади над соціумом немає перспектив. Вони і їхній світ не конкурентні. Їм потрібна вічна холодна війна. Глобальна контрреволюція. Зупинка часу. Їм не варто пояснювати, що світ змінився. Вони це знають. Вони свідомо маніпулюють термінами. Це не теорія – це маніпуляція з метою встановлення необмеженої і безкінечної влади, непідвласної віянням часу і духу демократизації.

Зауважуючи очевидне зростання ідеологічного впливу неоєвразійства в російському масовому дискурсі, варто наголосити на бурхливому прирощенні числа adeptів неоєвразійських організацій та «приватизації» окремих складових ідеології найрізноманітнішими політичними (від партії влади до фашистів і націоналістів) партіями, їхніх успіхах на виборах. Як курйозний приклад таких трансформацій Анастасія Митрофанова наводить виступ глави Харківської іудейської общини Едуарда Ходоса на конференції НДПР, в якому йшлося «про сутність юдо-фашизму і неправомірність висловлювання юдо-фашистів від імені всіх євреїв Росії»³⁴².

³⁴¹ Оксана Пахлёвска. Неоєвразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая) // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss15.html>

³⁴² Анастасия Митрофанова. Блеск и нищета неоєвразийского религиозно-политического проекта // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2009. – № 1. [Електронний

На тлі чимдалі більш нав'язливо підкреслюваної державним керівництвом й тиражованою російськими мас-медіа одностайності суспільства в питаннях стандартів та перспектив державного будівництва в РФ, в ідеологічному просторі поширений ментальний і, відповідно, ідеологічний хаос. При всій варіативності політичного дискурсу, вихід на повноцінну політичну реалізацію має всього одна владна політична сила, решта виконують роль або бутафорної опозиції, або умовної п'ятої колони, позбавленої перспектив в сучасному *русском мире*.

Це своєю чергою буде основою подальшого напруження не лише у відносинах між Україною та Росією, а й перетворення тренду повномасштабної холодної війни та активізації додаткових вогнищ глобальної політичної напруги в світі на такий, що домінує.

Державна доктрина РФ та дугінізм допоки цілковито не співпадають. Однак, варто звернути увагу на поетапне впровадження нормативної лексики та понятійного апарату, а відповідно – і політичної практики в суспільний простір Росії. Практичне, хоч і невіддале, втілення ідей консервативної революції в проєкті *Русской весны* засвідчує вихід дугінізму та державної доктрини РФ на новий рівень взаємодії. Упередити негативні наслідки їхнього накладання може лише узгоджена діяльність провідних країн світу.

Подальше зближення маргінальної ідеології та державницької практики має й іншу, допоки мало осмислену похідну: схоже, всі увірували у винятковість російського характеру, незнищено імперіалістичного й антидемократичного у своїй суті. Тим часом ідеться всього лише про маніпулювання і народом, і думкою експертів купкою корупціонерів, які узурпували державну владу і паразитують на особливостях російської ментальності.

Такі поняття, як «суверенна демократія», «диктатура закону», «вертикаль влади» віддзеркалюють складну і внутрішньо вкрай суперечливу «діалектику» влади, що, випустивши з пляшки

«джина» російського націоналізму³⁴³, працює лише на те, аби тримати його під контролем в інтересах самозбереження.

– Аналіз ідеології *русского мира* та каналів його поширення в суспільстві приводить до висновку про політтехнологічність цього псевдонаукового конструкту, штучно створеного для вирішення завдань мобілізації суспільства навколо інтересів певного кола осіб. Фантасмагоричність концептуального ряду дугінської геополітики усвідомлюється людьми, що уособлюють сучасну російську владу. Підспудне усвідомлення того, що концепція О. Дугіна перебуває за межами здорового глузду, є підосновою того, що на озброєння сучасного політичного дискурсу беруться лише окремі її елементи. Втім, те, що писання О. Дугіна і досі виходять під грифом «підручник», засвідчує: влада не відкидає більш широкого використання її потенціалу, готуючи живильний ґрунт для неї. Влада, однак, не розуміє (в цьому досвід переможених за активної участі СРСР італійських фашистів і німецьких нацистів не став корисним) міри небезпеки зараження езотеричним диханням фашизму широких мас населення, які під їхнім впливом перетворюються на армію кровожерливих зомбі. Властиво, ця армія розглядається як останній аргумент Росії в сучасній геополітиці.

Ще більш небезпечним є те, що, на жаль, потенційними жертвами неоевразійської новомови є всі громадяни пострадянських терен, які народилися за радянської доби. Неоевразійський дискурс продовжує, транспонує і генералізує «радянську мову» (*langue soviétique*), що вживлює в масову свідомість визначені певним колом осіб семантичні, експресивні, суспільні й ментальні коди. Вузловою проблемою семантичних кодів неоевразійства є створення іншої реальності – «суміш фікції, яку слово

³⁴³ Андреас Умланд. Джинн национализма и будущее путинской России // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss15.html>

називає реальністю, з реальністю, котру слово називає обманом»³⁴⁴.

Широка підтримка і фінансування ідеологів неоевразійства високими державними структурами³⁴⁵, пластичність ідеології та чутливість до змін на верхніх ешелонах влади, врешті її глибинний популізм, що забезпечує широку підтримку маргінальними верствами населення (які зростають в арифметичні прогресії відповідно до наростання соціально-економічних проблем), перетворює рух не лише на потенційну загрозу суспільно-політичному транзиту Росії, а й на найбільш небезпечний дестабілізаційний проект, опрацьований для пострадянських теренів.

Водночас слід нагадати – практика є індикатором вірності інтелектуальних конструктів. Нині, навіть попри величезну шкоду, заподіяну *руським миром* в Україні, та відчутні зсуви в архітектурі світової політики, його помилковість можна вважати доведеною. *Русский мир* не пройшов випробування на життєвість, його оманлива сила тримається на культивуванні й генералізації внутрішніх суперечностей Росії, мані російських мас-медіа, репресивному ресурсі органів державної безпеки, реваншистських прагненнях військової машини РФ. Саме вони є замовниками і творцями *руського мира*. Поза кордонами РФ ідеологія не отримала скільки-небудь вагомої підтримки.

Практика розбудови *руського мира* в Криму та на Донбасі, що мають найбільш молоді й рухливі територіальні громади, які стабілізувалися у повоєнні часи, зі значною (в Криму – переважаючою) часткою російського і російськомовного населення, і розглядалися Кремлем як природній форпост *руськоміського* руху, засвідчила – чергове ідеологічне дитя Луб'янки та неоевразійців є мертвонародженням. Не існує умоглядного «російського та російськомовного населення» України. Існують конк-

³⁴⁴ Контонер Д. Ultima Thule // Вести. – 2002. – 24 янв. [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://z_archive.tripod.com/kontorer/eurasia.html.

³⁴⁵ Серед спонсорів неоевразійців – Міністерство Оборони РФ та консорціум «Золото Росії».

ретні територіальні громади, зі специфічними типологічними ознаками (час і обставини утворення, демографічні, освітні, ментальні, соціально-економічні параметри тощо), вмонтовані в певну систему координат внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних та інформаційних зв'язків. З цієї точки зору регіональні громади Криму і Донбасу так само унікальні, як і решта регіональних громад України.

В цьому полягав стратегічний прорахунок російських неоімперських кіл, які вважали, що *русский мир* – умоглядна п'ята колона російського неоімперського проекту – сама по собі є достатнім аргументом на користь розширення державних кордонів РФ і слугуватиме запорукою їх стабільності. Практика довела інше. Важливо, що «переможну ходу» неоімперського проекту на теренах України гальмували не так міжнародні санкції, як історично сформовані особливості регіональних спільнот, не враховані російськими політтехнологами. Варто також наголосити: Кремль абсолютно свідомий цього факту. Саме тому провідним суспільно-політичним та етнокультурним трендом на окупованих територіях та в Криму є мілітаризація в її радянській демоверсії. Анексований Крим, окуповані території Східної України, а слідом за ними й Росія дрейфують курсом «обложеної фортеці» з усіма сумними суспільно-політичними та культурними наслідками.

У зв'язку з викладеним вище варто наголосити – ідеологічний конструкт *русского мира* то всього лише яскрава обгортка неоімперіалістичної практики, що не має затуляти собою реальні наміри, плани та інструменти реалізації кремлівського задуму.

– В умовах хронічної (більше того – критично загостреної) обставинами світової фінансової кризи) соціально-економічної нестабільності запит на владу міцної руки вкотре актуалізувався і виявився надзвичайно потужним. В Росії він віднайшов втілення у незмінності влади тандему Путін-Медведев при одночасному зростанні кола прихильників реставраційних настроїв у широкому діапазоні від ультраправих (нацистських) до ультралівих (націонал-комуністичних). Для російського політичного андеграунду ідеологія *русского мира* стала знаменом та інструментом

спроби відродити поза межами авторитарної Росії уявний «рай» з новими, добре підзабутими правилами політичної і соціальної взаємодії. Цей рай, слід зазначити, був приречений вже в задумі. Однак фанатичність його апологетів дорого обійдеться мешканцям Криму та Донбасу.

В подіях так званої *Русской весны* на теренах Східної України зішлись інтереси любителів пограти у війну (таких як І. Стрелков-Гіркін, для яких люди – то всього лише олов'яні солдатики), російських правих екстремістів у широкому ідеологічному спектрі (марили невідкладним втіленням своїх «теоретичних» розрахунків і початком третьої світової війни) та правлячих кіл Росії, які використали донбаську кризу для мобілізації російського суспільства навколо неоімперського порядку денного та утилізації небезпечного для власної країни політичного матеріалу.

Кремль використав *Русскую весну* з найбільшим коефіцієнтом корисної дії. Діюча влада РФ врятувала себе за рахунок України. Джерело генерування відцентрових процесів та внутрішньої політичної нестабільності було винесене за межі країни. Це, зрозуміло, не вирішує внутрішніх проблем Росії. Однак, надає режиму оманливого відчуття, що Україна розвалиться раніше, ніж внутрішні проблеми Росії вийдуть на новий рівень загострення, а разом із українською кризою прискориться занепад головного ворога російського неоімперського проекту – ліберального Заходу.

Характерно, що лівову частину тих, хто прийшов воювати на Донбас добровільно, як засвідчують інтерв'ю російських і Л/ДНРівських мас-медіа, складали люди, які втомилися від життя як такого, «не вписалися»³⁴⁶ в реалії сучасної Росії – країни, що закрила для них будь-які канали самореалізації, окрім участі у «гарячих точках». Низка з них – ветерани 5–7 гібридних конфліктів, влаштованих РФ на теренах світу. Переважна більшість – з

³⁴⁶ Нам есть чему поучиться у дончан. Захар Прилепин // Русская Весна. – 2016. – 22 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rusvesna.su/recent_opinions/1455873890

травматичним досвідом, нестабільною психікою, звичкою доводити свою правоту силою, невмінням жити в обставинах мирного часу. Такі особи – найбільш складна, і нині доволі велика, соціальна верства російського суспільства, що становить загрозу не лише для влади, пересічних обивателів, а й для самих себе. Професійні «добровольці» потребують постійної зайнятості, і через те виступають лобі воєнних конфліктів, генеруючи енергію смерті. Події *Русской весны* були зустрінуті ними з натхненням. Власне, ця сила перебуває в щоденній готовності взяти зброю за тривогою. Історично саме «служилі люди», які жили війною, для яких вона була єдиним засобом існування, генерували войовничість Російської імперії. У новому історичному контексті ця верства відтворилася і загрожує сучасним сусідам РФ, зокрема Україні. То ж, лише повномасштабна демілітаризація економіки Росії, є запорукою спокою її географічних сусідів, однак, саме про неї впродовж ближньої перспективи не йдеться.

Попри те, що час від часу виникає відчуття постановочного характеру новоросійського дійства, це не має відволікати українську владу від завдання зміцнення збройних сил та прикордонної служби, розгортання повномасштабної психологічної роботи зі службовцями ВСУ та населенням прикордонних територій. Йдеться про надзавдання пройти по лезу ножа, аби уникнути загрози надмірної політизації та мілітаризації масової свідомості, яка загрожує перспективними міждержавними конфліктами, зокрема на дипломатичному та гуманітарному рівнях. Цей напрям державної стратегії має опрацьовуватися вже нині.

– Не менш небезпечним і перспективно не менш руйнівним симптомом у контексті практики *русского мира* загалом, *Русской весны* зокрема, на Донбасі стала актуалізація ліворадикального сценарію та спроба комуністичного реваншу. В усій неприглядності тут вкотре в історії заявив про себе націонал-комунізм.

Фігури політичних авантюристів на кшталт А. Пургіна та П. Губарева яскраво унаочнюють ту складову *Русской весны*, що заточена на реставрацію радянської демоверсії держави та соціальних відносин. Значною мірою події *Русской весны* були обумовлені появою привида Радянського Союзу (не випадково в

мас-медійному дискурсі, що супроводжував *Русскую весну*, йшлося про боротьбу за СРСР-2)³⁴⁷. Шаманами, що намагалися викликати до життя цього «політичного зомбі» були комуністи та «Народна опозиція» (вітренківці), які відіграли непересічну роль на початковому етапі ескалації громадянської напруги на Донбасі. Прихід їх до влади з часом виступив підосновою гострих міжособистісних конфліктів на вищих щаблях управління «Л/ДНР». Намагаючись запровадити в життя комуністичний світогляд і відповідну йому систему відносин влади і суспільства, вони приходили в усе більшу суперечність із іншими акторами політичних процесів, та й, власне, широких верств населення. Теревенячи про те, що вищі органи влади самопроголошених республік не змінюють політичної системи та системи виробничих відносин, не ухвалюють ідейних політичних законів, опікуються малозначущими культурними напрямками, вони ніби не помічали основного – ані у головного режисера цього дійства, ані у його провідних діючих осіб не було на думці реалізовувати нічого подібного. Ідея реставрації Радянського Союзу (пролетарської держави) та ідея *Русской весны* не були тотожними. Саме тому вже в 2015 р. своєрідний «воєнний комунізм» в «Л/ДНР» згорнувся. Саме тому використані з метою збурювання місцевих мешканців комуністи і вітренківці з їхніми численними гуртками та осередками вкотре були відкинуті в політичний андеграунд³⁴⁸, а невдовзі після цього перейшли у відкриту опозицію як до Кремля, так і до Києва, звинувачуючи у війні та її катастрофічних наслідках саме їх³⁴⁹.

³⁴⁷ Див.: Советское сердце Павла Дремова // Русский Мир. – 2015. – 14 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.su/povorossiia-war-and-peace/24525-sovetskoe-serdce-pavla-dremova.html>

³⁴⁸ Андрей Пургин. Фрагментация Украины – дело ближайшего будущего // Антифашист. – 2015. – 11 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antifashist.com/item/andrej-purgin-fragmentaciya-ukrainy-delo-blizhajshego-budushhego.html>

³⁴⁹ Прикметний зразок такої риторики див.: Alex Rusin. Кто устроил войну в Донбассе // Русская Правда. – 2016. – 13 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruspravda.info/Kto-i-zachem-razrushaet-Ukrainu-10551.html>

Ставленики Партії регіонів давно перетворили Донбас на свою вотчину. Діючи за принципом «*кормления*», вони втратили відчуття реальності і тим самим довели регіон до межі соціального вибуху. На перших порах *Русская весна* тут дійсно виявляла ознаки та порядок денний антиолігархічного повстання, однак, наївним надіям пролетарів-маргіналів малих депресивних міст і містечок Донбасу не випадало здійснитися. Перетворення Донбасу на територію воєнних дій і безкарного шабашу озброєних угруповань відкинуло монопрофільні міста й поселення в епоху піратських анклавів, де не існує жодних законів, окрім права сильного.

Це, однак, не применшує ваги одного з найбільш принципових висновків стосовно практики реалізації *русского мира* на Донбасі – не лише комуністична ідеологія, а й її політичні організації становлять пряму загрозу українському політичному проекту. Механізми запуску системної загрози комуністичної ідеології вимагають предметного вивчення і розкриття як на інструментальному, так і на ідейному рівнях.

– Зважаючи на висловлене вище, підходимо до наступного важливого висновку: *ментальна і смислова пастка* радянського минулого загрожує не тільки тим, хто в ньому народився і продовжує відтворювати в своєму повсякденні на семантичному та есенціальному рівнях, а й прийдешнім поколінням українців. У цьому сенсі заручниками і потенційними жертвами комуністичного світогляду є не лише народжені в СРСР, а й пострадянські покоління. Слід зауважити, цей капкан для України не менш небезпечний, аніж для Росії. На жаль, нині і в суспільстві, і в органах влади відсутнє розуміння екзистенційної гостроти поточного моменту.

У подіях *Русской весны* гостро маніфестувала проблема несформованого розуміння понять «батьківщина», «громадянство», «національність» і принципів їхнього підпорядкування. Фантом «радянської батьківщини» з низкою притаманних йому (штучно усталених за допомогою комуністичної пропаганди) стереотипів зіграв злий жарт як з Росією, так і з Україною. Політпроект «дві України» із різними моделями історичної пам'яті та ціннісними

орієнтирами, послідовно запроваджуваний у практику від виборчої кампанії 2003 р., відіграв врешті повною мірою свою дестабілізуючу роль. Саме в подіях *Русской весны* унаочнилася згубність неквапливого та неусвідомленого пострадянського транзиту з притаманною кожному стихійному процесу невизначеністю та суперечливістю. Підоснови громадянської невизначеності в головах пересічних громадян України закладалися майже чверть століття і цілком легально. Показовим у цьому сенсі став приклад донських казаків, які мешкають в українському Донбасі і взяли доволі активну участь у подіях *Русской весны*, трактуючи Росію як свою батьківщину.

– Інструментами новітньої інформаційної ери за два десятиліття російському суспільству, власне, було вимкнено історичну пам'ять. Інтелектуальна історія концепту *русский мир* віддзеркалює, як він еволюціонував з філософської абстракції, що мала гуманістичні корені, в ідеологічний інструмент обґрунтування агресивних дій проти сусідніх країн. При цьому його трактовка доволі швидко подолала дистанцію від метафори до утвердження терміну у якості матеріальної сили чи «об'єктивної реальності», даної шляхом пропаганди російському суспільству та політикам «у відчуттях».

Домінуюче ідеологічне трактування *русского мира* зазнає в Росії критики (хоч і заслабкої) з двох полюсів. Перший, який умовно можна назвати ліберальним, намагається довести, що концепт не треба зводити до поточної агресивної державної політики чи окремих політичних сил. Так, О. Чеснаков зауважував: «*Русский мир* ніколи не був антизахідним. Не є ним і зараз. Не треба зводити складний феномен до однієї з ідеологічних течій всередині нього. Звичайно, існують і будуть існувати спроби приватизувати концепт *русского мира* інтелектуалами та активістами націоналістичного толку. Але звернення до цього поняття планувалося зовсім не з опорою на правий сектор. Підтвердженням є не тільки його ідеологія, але й досвід реалізації»³⁵⁰. Другий

³⁵⁰ Только начало дискуссии// Актуальные комментарии, 20.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://actualcomment.ru/tolko_nachalo_diskussii.html

полюс критики концепту *русского мира* формують націоналістичні та ультраліві кола російського політичного спектру, що вважають дії російської влади недостатньо радикальними, виступають за розгортання повномасштабної війни в Україні, знищення її суверенітету та розділу її території на кілька секторів із відмінною політичною конфігурацією. Нездатність Кремля це зробити в сучасній міжнародній ситуації дає їм підстави звинувачувати його у потуранні краху проекту *русского мира*³⁵¹.

– З огляду на зазначене вище варто наголосити, що випробування *руським миром* стане найважчим іспитом, який Україна має здати, аби повною мірою набути державний суверенітет, проголошений у 1991 р. Попри колосальні економічні, моральні, інформаційні навантаження та світоглядний шок не варто сприймати ситуацію як безвихідну. Росії, що прагне вже не перший рік загнути Україну в пастку, лише здається, що вона повністю контролює ситуацію, що жертва в цій цивілізаційній війні – одна. Насправді, Росія сама втрапила в заготовану пастку. Причини окресленої ситуації зрозумілі всім, хто знає модерну історію обох країн.

Катаклізм, що нині переживають суспільства Росії та України, є не чим іншим, як віддаленим наслідком апаратної десталінізації і, відповідно, нездійснених в обох країнах після розвалу СРСР декомунізації та демонтажу тоталітарної ідеології. Системна ментальна, ідеологічна та методологічна криза, про яку йшлося в наукових колах десятиріччями, вивела назовні застарілі суперечності між носіями різноспрямованих філософських (відповідно – життєвих) платформ у найгострішій формі – збройного протистояння. Брак життєвих горизонтів, світоглядна обмеженість, зведення основоположних життєвих смислів до певного набору застарілих стереотипів і догм виявляється не лише в агресивній зовнішній політиці Росії та не менш напружених

³⁵¹ Див., наприклад, статтю «члена Ідеологічної комісії ЦК Російської комуністичної робочої партії – Комуністичної партії Радянського Союзу» А. Буслаєва «Крах «русского мира». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rkrp-rpk.ru/content/view/14597/82/>

внутрішніх пошуках сенсу життя та напрямку руху суспільства. Криза виявляється перш за все в нездатності кваліфікувати оточуючу дійсність адекватно новій реальності, звично «одягаючи» її в шати «громадянської війни», «боротьби систем», «фашизму» тощо. Позбавлений внутрішніх стимулів розвитку архаїчний понятійний інструментарій є лише віддзеркаленням застійних явищ на рівні інтелектуального розвитку суспільства, яке «зав'язло» в понятійній матриці ХХ ст.

Цілі соціальні шари паразитують на генеруванні ностальгії за химерою радянської величі, що існувала лише у ментальності людей за «радянським колючим дротом». Розвал СРСР трактується в РФ як найбільша геополітична катастрофа ХХ ст. Це означає, що крах радянського монстра давно не сприймається як визволення з комуністичної в'язниці. Цькування та дискредитація ліберальних цінностей як невластивих, більше того – ворожих російській цивілізації, засвідчує: свобода як визначальний тренд сучасної західної цивілізації не затребуваний у Росії. Проти нього мобілізувалися як влада, так і народ. Ліберальний дискурс інтелігенції та правозахисників існує окремо від масового дискурсу.

Названа ситуація виявилася життєво небезпечною для України, де ліберальний тренд, навпаки, впродовж років незалежності виявляє сталу тенденцію до збільшення кола прихильників. Саме тому на етапі подій 2013–2014 р. Україна перетворилася для Росії і російського суспільства на подразника номер один.

– В неадекватному спотвореному тлумаченні історичного минулого, суті російсько-українських взаємин, українського питання й самого факту існування української нації як такої приховується системна загроза перспективи російсько-українських міждержавних відносин. Всі решта найбільш гострих інтерпретацій вузлових проблем новітньої історії (включаючи український націоналізм, бандерівщину, Велику Вітчизняну війну, сутність СРСР тощо) та геополітичних пріоритетів є похідними. Система базових уявлень про сенс й історичні уроки ХХ століття не лише вищого державного керівництва, а й широких верств населення Росії нині є такими, що становлять життєву загрозу для України та її громадян, російськомовних, зокрема. Філософія

буття й світоглядні орієнтири, запроваджувані в кількох різновидах доктрини *руського мира*, не залишають місця незалежному і суверенному українському проекту.

Перспективи виживання України за цього виразного тренду перебувають на шляхах вироблення стратегії протистояння доктрині *руського мира*, що передбачає системне вивчення її джерел та виявів, вироблення і послідовного впровадження інформаційних антидотів, найбільш перспективними серед яких ввижаються системні, справжні, глибокі декомунізація й десталінізація.

На жаль, з низки об'єктивних причин про них поки що не йдеться. Перші кроки у напрямі декомунізації української топоніміки та комунального простору засвідчують відсутність у повній мірі сучасної роботи з суспільством. На неї потрібні великі кошти і зусилля потужного колективу професіоналів високого класу. У зв'язку з цим варто наголосити, що концентрація цього завдання під егідою єдиної установи навряд чи спроможна зрушити справу з мертвої точки. По-перше, одна установа не спроможна закрити всі напрями повномасштабної війни пам'ятей. По-друге, фокусування в одному місці і одній персоні всіх найгостріших зіткнень на ідеологічному фронті гібридної війни генеруватиме небажані уявлення про штучність державної політики пам'яті, в той час як її варто перетворити на органічну складову природного виходу з пострадянського транзиту. Лише за таких обставин не закладатимуться підоснови сценарію майбутньої «радянської фронди», яка в державній політиці пам'яті вже неодноразово мала місце.

Наголосимо, повномасштабна декомунізація, системне осмислення радянського досвіду в контексті світової історичної динаміки, з одного боку; масштабна просвітницька (не плутати з пропагандистською) діяльність, з іншого, є запорукою резистентності України та її громадян щодо доктрини *руського мира*.

Не менш нагальним завданням української гуманітаристики є ґрунтований на принципах об'єктивності та історизму, позбавлений політичних спекуляцій та націоналістичного присмаку демонтаж імперського та радянського наративів і донесення його результатів до народу України. Подолання колоніальної методо-

логічної підпорядкованості, передусім у символічному сенсі та на понятійному рівні, стане підосною методологічного прориву української гуманітаристики, а згодом – і загальноукраїнського суспільного та культурного дискурсів, вивільняючи сили українського народу для творення власного «українського світу».

– Слід констатувати: відсутність системного, тривалого в часі дослідження *руського мира* науковими колами України унаочнює інфантильність колишньої української влади (якщо не сказати більше). Причини такого стану речей нині цілком зрозумілі, однак мало що робиться для подолання негативних наслідків такої легковажності як на політичному, так і на суспільному рівнях.

Тим часом катастрофічний стан росієзнавчих студій в Україні спричиняє слабкість методологічного інструментарію діяльності дипломатичної служби, органів державної безпеки, вищих органів влади і управління. Загроза, яку генерує *руський мир* для суверенітету і самого існування української нації не просто не усвідомлена і нині, на четвертому році гібридної війни, вона зведена до банальності на рівні масової свідомості. В умовах повномасштабної гібридної війни у вищих України згорнуті курси «Історія Росії». Пройде кілька років, і фахівців, спроможних вирішувати проблеми наукового аналізу російсько-українських відносин, пам'ятєвих війн, доктринального протистояння, наукової експертизи державних запитів, дотичних проблематиці, можна буде перелічити на пальцях. Зважаючи на динаміку українсько-російських відносин, таку політику навряд чи можна назвати розумною.

Вважаємо, що росієзнавчі студії потрібно вивести на рівень державних пріоритетів. Публіцистика та журналістські розслідування жодною мірою не спроможні компенсувати потреби держави та суспільства у підтриманні високого рівня фахових історичних знань щодо процесів, які відбуваються на теренах Російської Федерації. Зародження і організаційне оформлення «руського мира» пройшло повз увагу не лише органів державної безпеки, а й українського суспільства загалом. Продовження цієї традиції не можна назвати інакше, як самовбивчим самозаспокоєнням.

Необхідність створення спеціальних дослідних інституцій, які мають моніторити процеси, що відбуваються на окупованих територіях, та досліджувати їх, спираючись на міждисциплінарні підходи, готувати методологічний, філософський, історичний, понятійний та ментальний інструментарій майбутньої інтеграції деокупованих територій, є давно назрілою. Вибудовувати цей процес лише на ґрунті політологічних, тим паче – політичних тлумачень і революційної доцільності, подібне смерті. Настав час усвідомити рівень геополітичних загроз і ступінь відповідальності осіб, які обіймають найвищі державні посади. Метод «якось та буде» не спрацює, хоч би як того хтось хотів.

Стан справ у сфері адекватного моніторингу дотичної проблематики фаховими політологами, істориками, соціологами, правознавцями, економістами насправді є катастрофічним. Що може нині протиставити Україна *«Інституту стран СНГ»* та решті профільних структур Росії, які не просто тримають руку на пульсі сучасних політичних та економічних процесів у нашій країні, а й є безпосередніми генераторами підривних українофобських інформаційних акцій? Дуже мало. Постколоніальні комплекси і звична відсутність фінансової підтримки наукових досліджень дорого коштують Україні та її народу.

– Замість зіпертої на наукові напрацювання дорожньої карти демонтажу доктрини *руського мира* маємо гібридний інформаційний простір, що заводить населення по обидві сторони конфлікту у стан хронічного когнітивного дисонансу. Фатальні наслідки такого підходу, як і маніпуляцій масовою свідомістю, важко переоцінити. Вони вже проявилися на українських теренах в подіях *Русской весни*.

Російські медіа-персони, які з 2014 р. представлялися експертами, насправді такими не були. Вони були умоглядними лідерами й очільниками фіктивних організацій, рівень аналізу та інтерпретацій фактів довколишньої реальності, як правило, не витримував жодної критики; переважна більшість із них не мала жодних значущих наукових досягнень, була мало відомою в науковому середовищі; жоден не міг похвалитися науковим і професійним реноме та не дотримувався жодних професійних

стандартів. Фактично йшлося про створення фіктивних команд фіктивних «експертів», які заряджали масову свідомість стереотипами ненависті, використовуючи розлогий спектр маніпулятивних технологій. Лакуни масової свідомості протезувалися фейковими постатями псевдоекспертів, одіозних громадських діячів, лідерів неіснуючих організацій. Російські ЗМІ під наглядом спецслужб перетворилися на генераторів віртуальних смислів, пропаганда вміло камуфлювалася в шати журналістики, позбавляючи народ базового права на правдиву інформацію. Віртуальний світ, вибудований російськими ЗМІ, скалькований з радянського прототипу, і є в рази більш убивчим завдяки використанню сучасних технологій.

Інтерпретація подій так званої *Русской весны* залежала від рівня освіченості, світогляду, партійної приналежності та інтересів смислоутворювачів інформаційного поля. Стався непередбачуваний і руйнівний за своїми наслідками вибух, коли ідеї ультралівих та ультраправих, зіперті на радянські візуальні та смислові матриці донбасівців та кримчан, понеслися в маси з шаленою швидкістю. Масова свідомість в умовах синхронізованих між собою інформаційного хаосу, світоглядної кризи, когнітивного дисонансу та моральної деградації «злетіла з катушок» в глибоку архаїку, що породжувала новітні форми «полювання на відьом» зі скальпуванням полонених, лінчуванням, «розіп'ятими хлопчиками» і вирізаними серцями. Реальність засвідчила, якими смертоносними можуть виявитися ідеї *русского мира* в місцях ситуативного зіткнення носіїв свідомості першої, другої і третьої цивілізаційних хвиль.

Варто зауважити, що, зважаючи на характер подій та ідеологічні акценти, *Русская весна* є ні чим іншим, як енергетичною війною в сепаратистській оболонці, характерною свідомості другої хвилі, сфокусованої на надцінності й самодостатності енергоносіїв³⁵². Вона повною мірою унаочнила цивілізаційну незрілість *русского мира* і країни, що взяла цю доктрину на озброєння.

³⁵² Див.: Тоффлер Елвін. Третя хвиля / З англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000.

Дзеркальна подача інформації в тих самих кліше та семантичному ряді, символізм *Русской весны*, зіпертий на образи й смисли війни пам'ятей, стали інформаційною міною, що активувала низку гарячих точок навесні 2014 р. Специфіка інформаційного суспільства обумовила швидкість поширення істеричних інформаційних приводів *русского мира* та вибуховий характер їхньої дії. Миттєвість, із якою сотні тисяч українців і мільйони росіян «переключилися» в режим політичного афекту, засвідчила ефективність технологій іншування. Однак і унаочнила їхній деструктивний характер і катастрофічні для масової та індивідуальної свідомості наслідки.

Фактично мала місце глобальна інформаційна диверсія, що завдяки співзвучності специфічної *русскомірської* новомови рудиментарним штампам пострадянського дискурсу відіграла роль системного дестабілізатора не лише в Україні, а й усюди в світі в місцях розселення мігрантів з СРСР та РФ. Мережі та мас-медіа відіграли ключову роль у подіях *Русской весны* і викликали масштабне інформаційне отруєння, наслідки якого ще довго даватимуться взнаки.

На жаль, подібні тенденції впродовж останніх років спостерігаються і в медійному просторі України. Намагання вивести суспільство за межі усвідомленого ставлення до життєво важливих рішень, маніпулювати масовою свідомістю, «присипляти» громадську активність ведуть у глухий кут неподоланих суспільних суперечностей і потрясінь. Використовуючи пропагандистські технології Росії, вистояти в гібридній війні з нею неможливо: запас міцності систем і рівень мобілізації населення країн неспівставні. Копіювання політтехнологічних практик Росії перетворюватиме країну, де відбулася Революція Гідності, на тінь путінської Росії, з усіма сумними наслідками на міжнародному та внутрішньому рівні.

Нейтралізація українського вектору *русского мира* пролягає на шляхах нівелювання гостроти нинішніх суперечностей між регіонами і центром, подолання хронічних соціально-економічних проблем, реструктуризації їх господарських комплексів, рекреації життєвого простору, гуманізації соціального життя й повноцін-

ного включення до загальнодержавного етнокультурного дискурсу. Власне, перераховані завдання актуальні не лише для Донбасу та Криму, а й у решті регіонів України.

Події останнього часу засвідчують, що в процесах загострення соціальної конфронтації вирішальну роль відіграли механізми культурного розтління суспільства, що ведуть до архаїзації масової свідомості, створення умов, які відкидають суспільство (регіональні спільноти) в стан соціальної й культурної архаїки, з невідворотністю генерують ситуацію відсутності політичного вибору (що доволі зручно для маніпулювання суспільством).

На жаль, більшість українських ЗМІ й надалі тиражують усталені в попередні десятиріччя бізнес-моделі й жодним чином не відповідають ані за дезінформацію суспільства, ані за штучне його збурення навколо замовних інформаційних приводів.

– За обставин, які склалися, Україні варто використати час для того, щоб зміцнити засади державного суверенітету, спільними зусиллями влади та громадянського суспільства опрацювати дорожню карту відновлення суверенітету України в Криму та на тимчасово окупованих територіях. Не йдеться про пафосне повернення переможця (хоч усі винні в подіях *Русской весны* мають отримати належну правову оцінку своїм діям) і упокорення переможених. Ідеться про якісний прорив в українському націєтворенні і залучення Криму та Східної України у його поле тяжіння. Ідеться про ментальну революцію, що приведе до постання якісно нової етнополітичної ситуації в державі та регіонах. Готувати майданчик для цього треба було починати ще навесні 2014 р. На жаль, і досі це завдання залишається далеко не виконаним. Суспільний дискурс продовжує генерувати ідеї «відрізаної скибки», дивним чином відповідаючи на питання «Чий Крим і Донбас?» і теревенячи при цьому про український патріотизм. Звісно, пояснювати причини *Русской весны* українофобством кримчан та донбасівців простіше. Однак, це не збере Україну до купи.

– Долаючи виклики, що виникають щодня на шляху українського націєтворення, важливо розуміти – невисокий рівень національно-громадянського самоусвідомлення мешканців Кри-

му та Донбасу, зважаючи на специфіку їхньої новітньої історії, є абсолютно логічним наслідком. Триста років безперервної зміни історичних та культурних парадигм, політичних і державних акторів далися і ще тривалий час даватимуться взнаки через загальноукраїнську кризу, що нині ускладнюється ще й загрозливими зовнішньополітичними факторами.

Важливо розуміти, що в стані кризи перебуває не лише українська національна свідомість. У фазі кризи й активної трансформації перебувають також регіональні свідомості: донбаська – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу; і кримська – як віддзеркалення російського неоімперського міфу, що так само внаслідок своєї архаїчності не вписується в систему координат відкритого світу, за рахунок якого місцевий економічний організм прагнув розвиватися й існувати як самодостатній. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становлять засадничу суперечність внутрішнього існування регіонів.

Крім того, в активній фазі трансформації, зокрема й під впливом кримських і донбаських подій, перебувають модерна російська ідентичність та російська державна доктрина. Зіткнувшись із несприйняттям кількох сценаріїв експансії «руського мира» (Новоросія, «ЛНР»/«ДНР», Малоросія), ідеологи неоімперського проекту постали перед проблемою – безвідмовні в російських умовах «скрепи» поза межами Російської Федерації не спрацьовують. У розтиражованому російськими мас-медіа хештегу «Кримнаш!» на недовгий час, наче в протуберанці, сфокусувалися не тільки прагматичні (Крим – як прокладка «Південного потоку» та додаткові родовища енергоносіїв), а й напівмістичні сподівання відкритих і прихованих прибічників Четвертої політичної теорії. Заволодіння Кримом подавалося в 2014 р. як передвісник близьких геополітичних перемог, потужного ривка у майбутнє, провіщуване неоєвразійцями, де в так званому багато-

полярному світі Кремль перетвориться на могутнє «місце сили». Опанування сакральним Херсонесом, де відбулося хрещення видатного київського князя, виглядало як аванс на опанування матір'ю міст руських, а врешті – реалізації омріяної віками доктрини «Москва – Третій Рим». За три роки видані в 2014 р. аванси вичерпалися.

Нині Крим лишається єдиним, хоч і занадто витратним, прикладом відносно мирного просування доктрини *руського мира*. На ще більш витратних теренах «Л/ДНР» *руський мир* змушений камуфлюватися в однострої «воєнних радників» та білі комірці «політтехнологів», без участі яких «Л/ДНР» безслідно розчиняється. Зростаюче невдоволення кримчан та заручників Л/ДНРівських гнїйників, завдає не лише іміджевих ударів по Росії. Воно руба ставить питання про принципи модерного російського націєтворення. Власне, на сьогодні – це вузлова проблема російського націєгенезу.

Яким способом час розставить всі крапки над «і» в цій незрозумілій пересічному обивателю ситуації, стане ясно невдовзі. Відбуватиметься це на основі докорінної зміни ментальності регіональних спільнот, а також української і російської націй. Які ціннісні орієнтири посядуть місце дискредитованих самим життям упереджень, стереотипів, смислів? – це питання з питань.

– На жаль, євроінтеграційна риторика в Україні і риторика розбудови багатополярного світу в Росії насправді нічого не змінюють у внутрішній архітектурі обох гібридних державних організмів. Саме це є найбільш тривожною тенденцією вирішальних років у долі як України, так і Росії. Події останнього часу свідчать про те, що системи не спроможні ані перезавантажитися, ані оновитися. Вони лише самовідтворюються на засадах безкінечної консервації та повторення лише тих ознак, що сприяють збереженню певного статус-кво. Не менш небезпечним є те, що країни «дзеркалять» одна одну, як на організаційному, так і на ментальному рівнях. Україна і Росія перебувають у хворобливій цивілізаційній зв'язці – це об'єктивна реальність. Розірвати її життєво важливо для обох країн та їхніх народів. Шляхом, інструментом та формою досягнення названої мети може стати лише соціальна модернізація.

Механічний погляд на модернізацію держави з акцентом на економіку і правову систему, на жаль, є найпоширенішим і водночас – вкрай обмеженим. Якщо модернізація не йде далі сфери матеріального виробництва та правових відносин, вона перетворюється на штучний неефективний процес, нав'язуваний владою згори. Без широкої модернізації гуманітарної сфери та соціальних практик економічна й технологічна модернізація приречена на поступове згасання, яке невідворотно стає основою всеосяжного соціально-економічного і політичного застою, а врешті – обертається поразкою у змаганні (не плутати з боротьбою) з трендовими країнами світу. Це засвідчив досвід радянської модернізації. Це засвідчує досвід пострадянської модернізації у РФ, де сучасні технології, зокрема інформаційні, перебувають на озброєнні влади, яка, відсунувши народ на маргінес суспільного життя і фактично позбавивши його за допомогою маніпуляцій із масовою свідомістю владного суверенітету, перетворила державу, за влучним висловом одного з публічних російських істориків, на Третє відділення і КДБ, оснащене винаходами вільного Заходу. Якнайвиразніше катастрофічні наслідки імітації роботи суспільства над самоудосконаленням виявляються в політтехнологічному продукті під назвою *русский мир*, за допомогою якого власне і протезуються ментальні діри масової свідомості.

Що означає метафора *русский мир* з погляду банального життя пересічного російського обивателя? У логічних парах: велика ідея служіння вищій спільній меті дорівнює ситуації, коли немає права на особистість та особисту свободу; заперечення можливості пересадження європейських ліберальних цінностей на російський ґрунт означає консервування фактично станового суспільства, в якому рівень свободи вимірюється посадовим становищем; поворот до так званих традиційних цінностей означає архаїзацію соціального середовища – дещо вдосконалене середньовічне ярмо з перспективою довічного жертвування собою в ім'я мети, сформульованої у високих кабінетах; проголошення російської мови та російської культури природним системотвірним чинником *русской цивилизации* / *русского мира* дорівнює

апологетизації асиміляції та спрямованості цього умовного цивілізаційного простору на системний культуро/етноцид тощо.

За ближчого розгляду емоційний пропагандистський тренд, що зусиллями чинної влади перетворився на панівний у російському масовому медійному дискурсі, виявляється штучним реакційним конструктом. Нічого принципово нового в ньому немає. Немає нічого нового в метафорах російського особливого шляху, святої землі, обраного народу, божого народу, самопривласненому месіанському надзавданні. Все це людство вже проходило. На цю хворобу хворіли і Франція, і Німеччина, і Румунія, і Японія, і Китай, і Росія... давно – в XIX–XX сторіччях. Ця хвороба закінчилася двома найжорстокішими катастрофами – Першою і Другою світовими війнами. На відміну від решти людства, Росія захворіла на неї знов.

Причини нинішнього стану глибоко занурені в її тяжку історію, що ще довго потребуватиме вдумливого осмислення науковців і системної роботи суспільства. Не може не тішити те, що, долаючи загальний шал псевдопатріотизму, російські історики та громадські діячі намагаються донести до співвітчизників думку про нагальність роботи з адекватного осмислення свого минулого в його повноті. Втім, ці окремі позитивні тенденції не варто переоцінювати. Політтехнологія *русский мир* надає такий розлогий інструментарій мобілізації російського суспільства навколо завдань чинної влади, а бажання зберігати наявний статус-кво таке велике, що сподіватися на швидкий ефект не доводиться.

Найгірше, що можуть за таких обставин зробити українське суспільство і влада, – піддатися на намагання Росії нав'язати Україні цей політичний порядок денний і вибудовувати український світ, віддзеркалюючи *русский мир*. Проблема протистояння *русскому миру* не можна розв'язати, застосовуючи політичний, ментальний і соціальний інструментарій XIX – націоналістичного – сторіччя. Це означатиме ізоляцію України разом з Росією у своєрідній «паралельній реальності», де дві країни, відколовшись від цивілізованого світу, вирішуватимуть питання порядку денного позаминулого століття.

Аналітична доповідь

**Лариса Якубова, Володимир Головко,
Яна Примаченко**

***Русский мир на Донбасі
та в Криму: історичні витоки,
політична технологія,
інструмент агресії***

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 22.05.2018 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 13,19. Обл. вид. арк. 12,54.

Тираж 300. Зам. 09. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.